

POLITIKA a KOMUNITA

Peter Salner
Ivica Štelmachovič Bumová

POLITIKA a KOMUNITA

Štát a židia na Slovensku v rokoch 1945 – 1992

Ústav etnológie
a sociálnej antropológie
Slovenskej akadémie vied, v. v. i.

KATEDRA
POROVNÁVACEJ
RELIGIONISTIKY

Filozofická fakulta
Univerzita Komenského

MARENČIN PT

Bratislava 2024

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 60

Táto publikácia bola podporená z projektov:

APVV-22-0083 Súčasné obrazy socializmu v Čechách a na Slovensku – rodinná pamäť.

VEGA 1/0444/21 Židia na Slovensku po roku 1945: Štát, židovské inštitúcie a povojnový antisemitizmus v rokoch 1945-51 (historická a etnologická analýza)

VEGA 2/0047/21 Človek v nedemokratických režimoch. Roky 1938-1989 v pamäti slovenskej majority a židovskej komunity. Etnologický pohľad

Vedeckí recenzenti:

Doc. PhDr. Oľga Gyárfášová, PhD., Fakulta sociálnych a ekonomických vied Univerzita Komenského v Bratislave

PhDr. Elena Mannová, CSc., Historický ústav SAV, v. v. i.

Vedecký redaktor:

PhDr. Monika Vrzgulová, CSc., Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV v. v. i.

Autori: © PhDr. Peter Salner, DrSc., Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i., 2024

© Doc. Mgr. Ivica Štelmachovič Bumová, PhD., Katedra porovnávacej religionistiky, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, 2024

© Marenčin PT, spol. s r. o., Bratislava, 2024

Jelenia 6, 811 05 Bratislava

marencin@marencin.sk www.marencin.sk

© Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i., 2024

© Katedra porovnávacej religionistiky, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, 2024

Photo © Viera Kamenická, Peter Kozmon, Katarína Krajčovičová, Peter Salner, archív ÚZŽNO, archívy autorov

Cover © Marenčin Media

Design and layout © Marta Blehová

1060. publikácia

1. vydanie

ISBN 978-80-569-1192-1

DOI: <https://doi.org/10.31577/2024.9788056911921>

Táto monografia je Open Access publikáciou, jej používanie sa riadi medzinárodnou licenciou Creative Commons Attribution 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Licencia CC BY sa nevzťahuje na použité fotografie.

OBSAH

ÚVOD	9
DRAMATICKÉ ROKY ŠTYRIDSIATE.....	23
TEMNÉ ROKY PÄŤDESIATE	62
(BEZ)NÁDEJNÉ ROKY ŠEŠŤDESIATE.....	109
SMUTNÉ ROKY NORMALIZÁCIE	144
KONIEC A ZAČIATOK (ROKY 1985 – 1992).....	178
ZÁVER.....	198
 Poznámky.....	 207
Použitá literatúra	232
Zoznam skratiek.....	246

Pamātnīk holokaustu (foto P.S.)

Úvod

Ako naznačuje už názov Politika a komunita (s podtitulom Štát a židia na Slovensku v rokoch 1945 – 1992), naša monografia je zameraná na vývoj vzťahov medzi vládnuším režimom a židovskou komunitou počas povojnovej existencie spoločného československého štátu. Chceme teda hovoriť o vývoji po holokauste, napriek tomu však toto relatívne krátke obdobie dodnes ovplyvňuje židovskú komunitu. Následky a formy pripomínania tejto tragickej doby preto v rôznych podobách presakujú celým textom.

O KNIHE

Ako naznačuje už (pod)titul Politika a komunita (Štát a židia na Slovensku v rokoch 1945 – 1992), v našej monografii si všímame vývoj vzťahov medzi režimom a židovskou komunitou počas povojnovej existencie spoločného československého štátu.

Za krátkym názvom sa skrýva množstvo dôležitých faktov, zložitých ľudských osudov a náročných odborných problémov. Vyplýva to zo skutočnosti, že v historicky krátkom období, v ktorom väčšinu času bola pri moci komunistická strana, ovplyvnilo život (nielen židovských) obyvateľov mnoho premenných veličín. Niektoré mali celospoločenský dosah, iné sa dotýkali výlučne židovskej komunity či jej konkrétnych členov. Z hľadiska výskumu našu úlohu komplikoval nedostatok zachovaných archívnych dokumentov, ale aj nechuť súčasníkov

spomínať na obdobie, od ktorého očakávali spravodlivosť, občiansku a sociálnu rovnosť, v praxi ich však sklamalo. Mnohých sa zlyhanie ideálov, v ktoré verili, i konanie ľudí, ktorým dôverovali, psychicky dotklo viac než nedávne hrôzy holokaustu.

Skôr než pristúpime k vlastnému textu, pokúsime sa definovať niekoľko pojmov, ktoré budeme často používať. Prvým je dilema Žid alebo žid? Náboženstvo alebo národnosť? Slovenčina pripúšťa obe možnosti a súčasný trend smeruje skôr k používaniu formy Žid. Napriek tomu sme sa však rozhodli, že (s výnimkou citácií) použijeme opačné riešenie. Vychádzame z predpokladu, že čísla neklamú. Vo všetkých relevantných výsledkoch sčítania ľudu (1930, 1991, 2001, 2011, 2021) sa viacnásobne väčší počet osôb prihlásilo k židovskému náboženstvu než k národnosti. (Podrobnejšie Salner 2022: 13-14)

Druhým problémom je vymedzenie pojmu „židovská komunita“. Odpoveď komplikuje, že predmetom dlhodobých sporov je už otázka, kto je, či nie je židom. Inak na ňu totiž hľadí ortodoxné, resp. reformné židovstvo, iné kritériá používajú oficiálne inštitúcie (židovské, izraelské aj nežidovské) alebo príslušníci majoritnej spoločnosti. Pre naše potreby akceptujeme mierne upravenú staršiu definíciu: Židovskú komunitu chápeme ako množinu osôb židovského pôvodu alebo viery, ktoré sa hlásia k židovstvu.¹ Podstatný je faktor dobrovoľnosti, hoci berieme do úvahy, že v tomto smere existujú takmer vždy tlaky (pre či proti) zo strany rodiny, štátu, religióznej „legislatívy“ alebo majoritného okolia. Nepovažujeme pritom za podstatné, či konkrétni jednotlivci deklarujú svoju príslušnosť formou dodržiavania náboženských predpisov alebo členstvom v niektorej židovskej organizácii. (Salner 2000: 11)

Ďalšími pojmami je politika/politiky štátu, štátna politika. Pre potreby tejto práce ich vnímame synonymicky. Pod politikou/politikami štátu rozumieme súhrn noriem, ná-

strojov či opatrení v určitých oblastiach (v našom prípade menšinových/etnických, náboženských, spoločenských a pod.), v ktorých sa snaží presadiť svoje (v tomto prípade ideologické) ciele. Zároveň si uvedomujeme, že jednotlivé politiky štátu k židovskej komunite sa dynamicky menili v závislosti od spoločensko-politických udalostí doma, ale aj na medzinárodnej scéne.

Rovnako synonymicky vnímame aj pojmy štát a politický režim (ktorý určuje formu štátu a spôsob, ako sa vykonáva štátna moc). Po zániku ľudáckej Slovenskej republiky (1939 – 1945) bolo v rokoch 1945 – 1992/93 kontinuálnym štátom Československo (aj s jeho rôznymi názvami), pričom sa menili politické režimy. Najdlhšie pôsobil komunistický, ktorý bol pri moci v rokoch 1948 – 1989. Slovenskú vládnu a výkonnú moc (s mnohými obmedzeniami) reprezentovala Slovenská národná rada (SNR). V určitých obdobiach (rokoch 1945 – 1946, 1968 – 1970, po novembri 1989) dochádzalo k rozporom s rozhodnutiami československej (neskôr federálnej) vlády.

V texte sa opierame predovšetkým o poznatky z vlastných historických, archívnych a etnologických výskumov, ktoré dopĺňame údajmi z odbornej či memoárovej literatúry. Široké spektrum použitých prameňov umožňuje kombinovať pohľady „veľkých“ a „malých“ dejín a ponúknuť tak čitateľom plastickejší obraz skúmanej problematiky. Z hľadiska času sme zvolili dobu medzi oslobodením celého slovenského územia (3. máj 1945) a rozdelením spoločného štátu (31. december 1992). S výnimkou dvoch krátkych časových období na začiatku a na konci zvoleného historického úseku (3. máj 1945 – 24. február 1948, resp. 17. november 1989 – 31. december 1992) na čele štátu stála Komunistická strana Československa (KSČ). Svoju vedúcu úlohu potvrdila zakotvením článku 4 do „socialistickej ústavy“, prijatej v roku 1960.

Na prvý pohľad sa môže zdať, že použité časové vymedzenie je „uzavreté“. Uvedomujeme si však, že pre pochopenie toho, čo sa v priebehu štyroch desaťročí udialo, je dôležité nazrieť o niekoľko rokov hlbšie do minulosti a aspoň naznačiť parametre budúceho vývoja. Dianie v rokoch 1939 – 1945 (vznik samostatného štátu s jeho antisemitským zameraním, druhá svetová vojna, holokaust, priebeh oslobodzovania krajiny, ale aj opätovné spojenie s českou časťou spoločného štátu) dlhodobo ovplyvňuje tak majoritnú, ako aj židovskú časť spoločnosti a premietlo sa aj na politickej scéne.

Židovskú komunitu dodnes primárne ovplyvňuje holokaust. Ľudia, ktorí ho prežili, ale aj generácie ich potomkov, sa napriek iným dôležitým (pozitívnym či negatívnym) spoločenským zmenám neustále vracajú k tomuto obdobiu. Najlepším dôkazom nezabúdania je fakt, že od oslobodenia v roku 1945 dodnes si rôznymi spôsobmi (pamätníky, pomníky, pamätné tabule, spomienkové askary na cintorínoch, umelecké diela) pravidelne pripomínajú túto tragédiu a jej následky pre komunitu a jednotlivcov.²

Časť nežidovských obyvateľov Slovenska však hodnotí túto dobu cez vlastné alebo generačne zdedené skúsenosti inak. Napriek zverejneným faktom o genocíde židov a zavraždení viac než 100 000 príslušníkov tejto komunity, mnohí ľudia dodnes vyzdvihujú „blahobyť“ ľudáckeho slovenského štátu a adorujú protagonistov vtedajšieho režimu. Rozdielne prístupy k nedávnej minulosti sú zdrojom pretrvávajúceho napätia, ktoré zasahuje vzťahy medzi židmi a touto zložkou majoritnej spoločnosti. Uvedený fakt sa nevyhnutne premieta aj do nášho textu.

O AUTOROCH

Ako sme už naznačili, naša monografia má interdisciplinárny charakter. V úvahách o jej vzniku a v celom priebehu

realizácie totiž navzájom komunikovali prístupy historické a etnologické.

Judaistka doc. Ivica Štelmachovič Bumová, PhD. prednáša na Katedre porovnávacej religionistiky Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Už počas kombinovaného štúdia histórie a etnológie sa venovala dejinám a spôsobu života židovskej komunity na Slovensku v medzivojnovom a vojnovom období. Jej pohľad na skúmanú problematiku pozitívne ovplyvnilo viacročné pôsobenie v Ústave pamäti národa. Práve vtedy sa analýza postoja štátu k židovskej komunite po roku 1945, od ktorého sa čiastočne odvíjal aj vzťah majoritného obyvateľstva k židom v povojnových rokoch, stala nosnou témou jej výskumu. Vo svojich prácach sa zaoberá prejavmi povojnového ľudového (pogromy v štyridsiatych rokoch) a ľavicového antisemitizmu. Ten v 50. rokoch 20. storočia prerástol do politických procesov proti tzv. sionistom v KSČ a po roku 1970 do politického antisemitizmu/antisionizmu normalizačného obdobia.

Etnológ PhDr. Peter Salner, DrSc. pracuje v Ústave etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i. Dlhodobo sa venuje problematike sociálnej kultúry židov na Slovensku v 20. – 21. storočí. V širokom spektre tém, ktorými sa zaoberal, nechýba ani problematika vzťahov židovskej komunity so štátom v medzivojnovnej Československej republike (1918 – 1938), počas existencie vojnovnej Slovenskej republiky (1939 – 1945), v období po oslobodení, ale aj po novembri 1989. Až teraz však túto problematiku nevníma ako doplnok, potrebný pre pochopenie inej témy, ale ako fenomén, ktorý sa nachádza v centre jeho záujmu.

Čitateľov chceme upozorniť, že naše personálne a profesionálne spojenie nevyplynulo z náhodného jednorazového rozhodnutia. Obaja sme v minulosti často spolu diskutovali, vymieňali si poznatky a názory, konzultovali navzájom pripra-

vované vedecké výstupy. Na základe takejto komunikácie sme si uvedomili, že občasné rozdielne pohľady nie sú prekážkou, ale naopak, prednosťou spolupráce. Práve pochopenie, že odlišné názory prinášali vzájomné obohatenie, motivovali vznik tejto monografie. Jej text je od začiatku do konca spoločným dielom. Platí to, hoci na záverečnej podobe niektorých častí sa viac podieľala historička, k výslednému zneniu iných zas väčšou mierou prispel etnológ. O žiadnej kapitole by ale ani jeden z nás nemohol s čistým svedomím povedať, že je „len jeho“. Takýto prístup prinášal občasné komplikácie, keď sme niektoré javy interpretovali odlišne, ale následné komunikácie prehĺbili pochopenie daného problému a sú ďalším pozitívom autorskej kooperácie.

Zároveň je potrebné pripomenúť, že kniha, ktorú majú čitatelia k dispozícii, nevznikla „na zelenej lúke“. Už z predošlých riadkov je zrejmé, že obaja sme v minulosti spracovali a uverejnili čiastkové či hĺbkové pohľady na rôzne aspekty sledovanej problematiky.³ Úsilie poskytnúť v tejto monografii komplexný obraz nás však núti pozrieť sa iným pohľadom na staršie poznatky, rozšíriť ich o výsledky neskorších výskumov a hľadať nové súvislosti medzi nimi.

VÝCHODISKÁ

Téma vzťahov medzi štátom a (židovskou) komunitou predpokladá analýzu kontaktov dvoch navzájom nerovných entít v priebehu niekoľkých desaťročí. Totalitný komunistický režim mocensky presadzoval odmietnutie náboženskej viery a budovanie sociálne, kultúrne a etnicky homogénnej spoločnosti. Tieto princípy aplikoval aj vo sfére religiozity a od roku 1960 „vedecký ateizmus“ bol kodifikovaný dokonca aj v ústave.

V našej práci sme museli rešpektovať, že tak režim, ako aj židovská komunita boli v permanentnom pohybe. Štát vo svojom

vnútornom vývoji striedal prísnejšie vynucovanie lojality (päťdesiate roky, obdobie normalizácie) s liberálnejšími prístupmi v šesťdesiatych a koncom osemdesiatych rokov.

Židovská komunita sa v prvom rade musela vyrovnat' s následkami holokaustu a so sklamaním, ktoré vyvolala reálna politika komunistického režimu. Utrpenie počas holokaustu prinieslo preživším nielen pretrvávajúce zdravotné a psychické následky, ale často aj zmenu prístupu k dovtedy zdanlivo neotrasiteľným hodnotám. Uvedené riadky naznačujú, že na rozdiel od bežne rozšírených predstáv komunita bola názorovo diferencovaná. Tvorili ju rôzne prúdy veriacich, ale aj sekulárni židia či ľudia, ktorí síce stratili vieru, ale nie židovskú identitu. Časť z nich sa pridala k niektorému z prúdov sionistického hnutia, iných (aspoň spočiatku) nadchla deklarovaná ideológia komunizmu, ďalší hľadali východisko v asimilácii.

PRAMENE

Naše analýzy sledovanej problematiky predstavujú vlastne pohľad na koexistenciu „veľkých“ a „malých“ dejín. V prvom prípade boli východiskom predovšetkým archívne pramene, pre pochopenie „malých dejín“ zas výsledky etnologických výskumov, založených hlavne na metóde oral history. Nevyhnutným doplnkom boli údaje z odbornej či memoárovej literatúry.

ARCHÍVNE PRAMENE

Pramenné zdroje k uvedenej problematike sú uložené vo viacerých archívoch v Českej a Slovenskej republike. Dôležité fondy spravuje Studijní ústav ministerstva vnútra Archívu bezpečnostních složek (ABS) v Prahe a Národní archiv České republiky. Na Slovensku sme mnoho dôležitých dokumentov našli v Archíve Ústavu pamäti národa v Bratislave, kde sú sústredené fondy bývalej Štátnej bezpečnosti (ŠtB), a tiež vzácna

zbierka povojnových denníkov a ostatnej tlače. Prínosné sú aj povojnové fondy v Slovenskom národnom archíve v Bratislave, prípadne v ďalších štátnych či okresných archívoch a ich pobočkách na Slovensku. Na okresnej a miestnej úrovni sú archívy povojnového obdobia často nespracované. Tým dôležitejší bol otvorený prístup a spolupráca pracovníčok a pracovníkov jednotlivých archívov, ktorí nám do nich umožnili v uplynulých rokoch nahliadnuť.

Informácie z vnútra židovskej komunity pochádzajú predovšetkým z archívu Ústredného zväzu židovských náboženských obcí v Slovenskej republike (ÚZŽNO), kde sa nachádza aj časť korešpondencie Židovskej náboženskej obce v Bratislave (ŽNO). Prípadné citácie tohto zdroja identifikujeme skratkou A ÚZŽNO.⁴

Dôležitou súčasťou projektu bolo slávnostné odovzdávanie kaziet s ich svedectvami. Predstavovalo prejav vďaky, ale aj priestor na budovanie neformálnych vzťahov s ľuďmi, ktorí boli ochotní a schopní podeliť sa o svoje trpké spomienky (foto Peter Kozmon, AA)

ETNOLOGICKÉ VÝSKUMY

Pre hlbšie pochopenie zvolenej problematiky je potrebné písomné zdroje rozšíriť o osobné spomienky ľudí (v tomto prípade najmä príslušníkov židovskej komunity), ktorí sledované obdobie poznajú z vlastných skúseností. Využívali sme najmä dva projekty, v rámci ktorých sme aplikovali metódu oral history.

V prvom rade spomenieme medzinárodný projekt Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust. Iniciátorom bol profesor Geoffrey Hartman z Yale University. Cieľom bol videozáznam spomienok ľudí, ktorí prežili holokaust. Na Slovensku ho realizoval v rokoch 1995 – 1997 kolektív, ktorý viedol najskôr Martin Bútora a po ňom Inge Vagačová Antalová.⁵ Výsledkom je 148 svedectiev. V prepísanej podobe predstavujú viac než 5000 strán textu, ktoré ponúkajú bádateľom množstvo poznatkov a súvislostí (podrobnejšie Salner 1997; Vrzgulová (ed.) 2002).

Výskumné rozhovory mali dve časti. Najskôr preživší formou monológu priblížili svoje životné osudy. Dôraz bol na obdobie holokaustu, ale svedkovia hovorili aj o svojom detstve a živote po oslobodení. Ako uviedla Monika Vrzgulová (2020: 37): „Rozhodli sa podeliť s nami o svoje pocity a zážitky z obdobia holokaustu, ale aj so skúsenosťami zo života po ňom, v spoločnosti bez demokracie, pod vládou komunistov.“ Po ukončení tejto časti nasledovali doplňujúce otázky moderátorov. V texte citované časti svedectiev identifikujeme skratkou OH (oral history), pohlavím, rokom narodenia a číslom, pod ktorým sú evidované v archíve Nadácie Milana Šimečku (napr. OH, Žena 1924/11).

Z hľadiska zamerania tejto monografie na obdobie socializmu bol rovnako prínosný aktuálne prebiehajúci projekt, ktorý v mnohom nadväzuje na vyššie spomenutý výskum svedkov holokaustu. V tomto prípade sme sa sústredili na druhú generá-

ciu príslušníkov židovskej komunity (priami potomkovia tých, ktorí prežili holokaust).⁶ Do výskumnej vzorky však boli zaradení aj ľudia, narodení v rokoch 1940 – 1944, pretože povinnú školskú dochádzku a obdobie dospievania prežili počas vlády KSČ, resp. príslušníci tretej generácie („vnuci holokaustu“).⁷ Citácie z tohto projektu označujeme písmenom G (generácia) a upresňujúcim číslom (G1 – preživší; G2 – deti holokaustu, G3 – tretia generácia). Rovnako ako v predchádzajúcom prípade ich identifikujeme uvedením pohlavia, roku narodenia a evidenčného čísla daného svedectva (napr. G2, Muž 1947/15, AA). V tejto podobe výskum prebieha od roku 2021 a v čase písania tohto textu obsahuje 57 výskumných rozhovorov (5 príslušníkov prvej, 46 druhej a 6 osôb z tretej generácie). Spolu oba projekty predstavujú korpus viac než 200 rozhovorov. Sme presvedčení, že to predstavuje solídny základ pre kvalitnú analýzu sledovanej problematiky.

Okrem uvedeného čerpáme aj z terénnych výskumov, ktoré boli súčasťou iných projektov alebo vznikli výlučne na osobnej báze a sú súčasťou súkromných archívov autorov monografie (v texte ich označujeme skratkou AA).

PUBLIKOVANÉ PRAMENE

Naším úmyslom nie je prezentovať v tejto časti kompletnú bibliografiu odbornej literatúry o sledovanej problematike. Spomenieme len tituly, ktoré sa nám z hľadiska našej práce javia ako najdôležitejšie.

Historiografická produkcia z problematiky povojnovej židovskej komunity je stále pomerne skúpa. V posledných rokoch ale vyšlo niekoľko prác, ktoré mapujú antisemitizmus a antisio- nizmus v Československu v rokoch 1948 – 1953, komunistické zinscenované procesy a emigrácie (Šromovský 2015; Jankech 2017; Štefanica 2017; Lániček 2013). Konkrétny politický pro-

ces so sionistami a buržoáznymi nacionalistami v ŠtB „Oskar Valášek a spol.“, spolu s osudmi protagonistov po ich prepustení, spracovala Ivica Štelmachovič Bumová (2019). Ďalšie práce (aj memoárového charakteru), ktoré sú zároveň svedectvami o procesoch, často z pera nespravodlivo odsúdených či ich rodinných príslušníkov (Lóbl 1968; Margoliová-Kovályová 1992; Bel 1969; Bernfeld 2004; Langerová 2007 a viaceré ďalšie) dotvárajú pohľad malých dejín na túto nie príliš šťastnú dobu. Opierali sme sa aj o ďalšie nosné práce, mapujúce všeobecnú problematiku povojnových dejín, nástupu komunistickej strany, politických procesov či dejín Slovenska/Československa do pádu režimu v roku 1989 (Kaplan 1992, 1993, 2015 a iné; Kováč 2024; Rychlík 2020, 2024; Lipták 2003; Barnovský 1993; Letz 2021 a pod.). Prínosom boli tiež už skôr publikované hĺbkové štúdie týkajúce sa priznaniu občianskych práv a povojnových reštitúcií židovskej komunite (Bumová 2008, 2009, 2012), povojnových pogromov (Bumová 2007; Štelmachovič Bumová 2018; Cichopek-Gajraj 2014; Kamenec 1999a, 1999b, 2000 a i.) či tajné dokumenty z prostredia českých štátobezpečnostných zložiek mapujúce situáciu na Slovensku v inkriminovaných rokoch 1945 – 1948 (Bumová 2014). Peter Salner analyzoval rôzne aspekty fungovania židovskej komunity v monografiách (Salner 2016, 2019a, 2022), ale tiež v čiastkových štúdiách.

Zvýšenú pozornosť sme venovali etnologickým aspektom fenoménu alija⁸ v 40. rokoch 20. storočia (Salner 2007b, 2007c; Bumová 2009, 2010). Spomenuté štúdie analyzujú životné stratégie preživších a vplyv spoločensko-politických pomerov na ich rozhodnutie presídlieť sa do Izraela. Zároveň zachytávajú byrokratické prekážky kladené židovským emigrantom nielen zo strany štátnych orgánov, ale aj z vnútra židovských komunit.

Formy inštitucionálneho a ľudového antisemitizmu, ktoré sa v Čechách a na Slovensku prejavili počas 20. a 21. storočia

(teda aj v období komunistickej moci) analyzuje kolektívna monografia Vrzgulová – Kubátová a kol. 2017. Množstvo zaujímavých poznatkov o tejto problematike obsahuje kniha Lea Kohúta (1995), najmä však zatiaľ nepublikované (a nedatované) spomienky dlhoročného funkcionára ÚZŽNO a ŽNO Bratislava Benjamina Eichlera. Tento text, ktorý nám láskavo poskytol jeho syn Juraj, napísal v Toronte, kam emigroval v roku 1972.

Množstvo primárnych dát z povojnového obdobia čaká na zverejnenie v doposiaľ nevydanej kolektívnej monografii z projektu *Post-WWII Anti-Semitic Pogroms in East and East Central Europe: Collective Violence and Popular Culture*⁹ a v pripravovanom rukopise o povojnových židovských inštitúciách, z ktorého sme tiež čerpali.

Ďalšie práce mapujú dôvody a priebeh emigrácie (nielen židovského) obyvateľstva od 60. do začiatku 80. rokov 20. storočia. (Bumová 2006b) Šesťdesiate roky 20. storočia a obdobie normalizácie, ale tiež zvýšený záujem ŠtB o prvú poholokaustovú generáciu židovskej mládeže a snahu bezpečnostných zložiek zamedziť jej spoločenským a identitotvorným aktivitám si podrobne všíma štúdia Bumová 2006a.

Spomienky na život v období socializmu už uverejňujú aj príslušníci druhej generácie (Groznerová 2009; Schwebel 2019; Coddington 2010 atď.). Z hľadiska etnologickej interpretácie problematiky je dôležitá v prvom rade monografia sociologičky Aleny Heitlingerovej (2007). Sociologické postupy výskumu a interpretácie rozšírila o poznatky získané vďaka metóde oral history a využila aj vlastné životné skúsenosti. Výsledkom je množstvo dôležitých poznatkov a originálnych záverov. Blanka Soukupová (2016) orientovala svoje archívne výskumy predovšetkým na situáciu židov v Čechách, napriek tomu však jej rozsiahla monografia ponúka množstvo zaujímavých informá-

cií zo Slovenska. Zaujímavé poznatky prináša aj práca Salner 2010. Publikácia *Prežili holokaust* (Salner 1997) bola prvým, zďaleka však nie posledným výstupom projektu *Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust*. Naznačila potenciál, aký pre bádateľov môžu mať korpusy materiálov, získané metódou *oral history*.

Oslobodenie vítali židia na Slovensku s nádejou, že sa vrátia do demokratických spoločenských pomerov medzivojnovnej Československej republiky. Rýchlo si však uvedomili, že realita je iná (Vrzgulová 2018). Ocitli sa v štáte, ktorý mal síce rovnaké meno, ale vyznával iné hodnoty než masarykovská I. ČSR. O ne celé polstoročie neskôr sa preživší holokaustu a ich potomkovia museli vyrovnáť s historickými procesmi, ktoré mali opačné znamienko. Krátko po zániku socializmu sa rozpadla Česká a Slovenská federatívna republika a ich (staronovou) vlasťou je odvtedy Slovenská republika, štát s rovnakým menom ako mal ten, v ktorom prežili najstrašnejšie obdobie svojho života, ale aj celých dlhých a ťažkých židovských dejín. Ich roztrpčenie zvyšovala skutočnosť, že slobodu slova využili aj ľudia, ktorí oslavovali vojnový slovenský štát a usilovali o rehabilitáciu Jozefa Tisa a iných protagonistov tohto režimu.

Dobu medzi spomenutými historickými zvratmi sa usiluje naša monografia analyzovať z dvoch pohľadov. Vo vzájomnej komunikácii sa ocitli štát a židovská komunita, ktoré majú rôzne ciele a najmä odlišné možnosti a stratégie, ako ich presadiť. Pritom treba vziať do úvahy, že obe skúmané entity neboli statické, ale prechádzali vnútorným vývojom.

Ako sme už uviedli, komunistický režim presadzoval okrem ateistickej ideológie aj princíp rovnosti, ktorú chápal v zmysle názorovej uniformity. Tieto prístupy nevyhnutne vyvolávali odpor komunity, ktorá má zároveň náboženský aj etnický charakter, pričom postoje jej členov možno s dávkou zjedno-

dušenia odrážajú formulácie „dvaja židia, tri názory“, prípadne „všetko je inak“.

Napriek spomenutým rozdielom v prvých mesiacoch a rokoch po oslobodení nemalá časť židov vítala nástup komunistov k moci, niektorí sa stali aktívnymi členmi strany. Na týchto postojoch sa podieľala najmä vďaka za oslobodenie, ale aj skutočnosť, že deklarované princípy sociálnej spravodlivosti a internacionalizmu zodpovedali židovským tradíciám a hodnotám. Zmena nastala, keď ich komunistická strana začala presadzovať do praxe a neskrývala pritom antisemitské tendencie.

Predpokladáme, že na tlak štátu, ktorý sa snažil kontrolovať a obmedzovať život židovskej komunity, reagovalo jej vedenie a členovia defenzívne až rezignovane.

Zaujímá nás, ako sa v rôznych obdobiach menili postoje štátu k židovskej komunite či jednotlivcom a aké prostriedky používal na utlmenie komunitného života. V tejto súvislosti si kladieme nasledujúce otázky:

Ako na mocenské praktiky KSČ reagovalo vedenie komunity? V intenciách historických skúseností zo života v diaspóre zaujímalo naďalej sebaobranné stratégie „dať bohu, čo je božie a cisárovi, čo je cisárovo“ alebo po holokauste tento prístup zmenili?

Aké sebaobranné stratégie využívali jednotlivci na svoju ochranu pred tlakom režimu?

Na záver tejto časti uvedieme, že podobným tlakom, s akými sa musela vyrovnávať židovská komunita, čelili aj iné náboženské či etnické menšiny v štáte. Rozdielom bol vplyv medzinárodnej politickej situácie. Nepriateľský postoj Sovietskeho zväzu a jeho satelitov (vrátane Československa) voči štátu Izrael inicioval politický antisemitizmus, ktorý sa stal súčasťou politik štátu.

DRAMATICKÉ ROKY ŠTYRIDSIATE

Židia, ktorí prežili holokaust, z koncentračných či pracovných táborov a rôznych úkrytov sa vracali do svojich domovov v nádeji, že tu vládnu politické a spoločenské pomery medzi-vojnovej republiky. Rýchlo sa však presvedčili, že starogrécky filozof Herakleitos z Efezu mal pravdu, keď tvrdil, že nie je možné dvakrát vstúpiť do tej istej rieky. A overili si zároveň na vlastnej koži, že platí aj židovská múdrosť, podľa ktorej všetko je inak...

ROKY 1939 – 1945

Ako sme už spomenuli, naša kniha je zameraná na vzájomné vzťahy štátnej politiky a židovskej komunity na Slovensku v rokoch 1945 – 1992. Pre pochopenie tohto obdobia je však dôležité všimnúť si, ako druhá svetová vojna a holokaust ovplyvnili nielen židovskú komunitu, ale celú dobovú spoločnosť.

Vojnové udalosti priniesli miliónom Európanov smrť, utrpenie a biedu, ale na území Slovenskej republiky sa jej hrôzy výraznejšie prejavili až od polovice roka 1944. Dovtedy jej obyvateľstvo z vojnovej hospodárskej konjunktúry ťažilo. Nútené odchody Čechov (podrobnejšie Luther 2004, 2018; Hallon 2011) a najmä postupné vylučovanie židov z hospodárskeho života, ktoré vyvrcholilo deportáciami do koncentračných táborov v roku 1942 a 1944 – 1945, umožnili majorite prevziať ich profesijné a sociálne pozície. K zvýšeniu hospodárskeho blahobytu majority prispeli aj arizácie židovských majetkov.

O to viac šokovali obyvateľov udalosti v poslednom roku vojny. Prvý raz sa s bolestivou realitou stretli v dôsledku spojeneckých náletov na Bratislavu (16. júna 1944). Na dunajský prístav a rafinériu Apollo dopadlo 278 ton bômb a pri útoku zahynulo 133 ľudí (Hallon – Sabol – Falisová 2011: 23 a n.). Ničivé udalosti pokračovali po vypuknutí SNP (29. augusta 1944), keď začala nemecká armáda (so súhlasom slovenskej vlády) obsadzovať Slovensko, a v priebehu potláčania Povstania (vrátane náletov).¹⁰ Vojnové hrôzy vyvrcholili počas prechodov frontu od októbra 1944 až do začiatku mája 1945. (Prevažne) Červená armáda a rumunské vojská tlačili pred sebou nemecký Wehrmacht cez územie Slovenska na západ.¹¹

Hospodárske následky boli obrovské. Nemecké vojská odviekli do Ríše 3600 vagónov strojov a technických zariadení. Čo nemohli zobrať, zámerne znehodnocovali. Poškodili cestnú infraštruktúru, zničili 36,9 % železníc, množstvo mostov... Postihnuté boli aj banské podniky, ťažký a zbrojársky priemysel, elektrárne, rafinérie. Vojnové škody sa odhadovali na 114,5 miliárd povojnových korún. Len pohľadávky voči Nemecku na clearingových (bezhotovostných) účtoch sa počas vojny vyšplhali na závratných 7,077 miliárd Ks. Po vojne malo Slovensko deficit cca 14,4 mld. Ks. (Hallon – Sabol – Falisová 2011: 13, 15, 20) Poškodených bolo 93 369 domov, z toho 21 003 úplne zničených (Hallon – Sabol – Falisová 2011: 80).

Ani uvedené skutočnosti či zverejnené fakty o genocíde židov neovplyvnili nostalgické spomienky časti obyvateľstva na „blahobyť“ ľudáckeho slovenského štátu. Tento pozitívny vzťah pretrval nasledujúce roky či desaťročia a možno sa s ním stretnúť aj v súčasnosti.

Neologická synagóga na Rybnom námestí (1893 – 1969). Vzhľadom na demografický stav komunity a skutočnosť, že po roku 1945 v meste pôsobila jediná (zjednotená) ŽNO, synagóga prestala plniť svoje náboženské funkcie. Komunita ju preto od roku 1946 deklarovala ako pamätník holokaustu a inštalovala aj príslušné pamätné tabule. Po nástupe KSČ k moci synagógu využívali rôzne organizácie na skladové priestory. Neúspešný bol aj pokus ŽNO v šesťdesiatych rokoch premeniť objekt na židovské múzeum. V roku 1969 bola synagóga asanovaná. Spomenuté pamätné tabule preniesli do synagógy na Heydukovej ulici, kde sú dodnes (AA)

TRANSFORMÁCIA SPOLOČNOSTI

Vládu na povstaleckom území v Banskej Bystrici prevzala 29. augusta 1944 Slovenská národná rada (SNR). Prvým jej krokom bolo Nariadenie č. 1/1944 Zb. n. SNR.¹² Zrušila ním všetky zákony a nariadenia vojnovnej Slovenskej republiky, ktoré odporovali republikánsko-demokratickému duchu. Svoje pôsobenie ukončila 23. októbra 1944, keď nemecké vojská začali obsadzovať Banskú Bystricu. Od januára 1945 politickú a výkonnú moc po príchode oslobodzovacích vojsk na východnom Slovensku postupne preberala „Delegácia SNR pre oslobodené územie“ (viac Syrný – Pekár 2017: 8). Na lokálnej úrovni vznikali dočasné revolučné národné výbory. Boli v nich zastúpení účastníci protifašistického odboja, ale aj ľudia, ktorí stihli včas obrátiť kabát. Zväčša paritné zastúpenie sa postupne formovalo z členov občianskeho odboja z radov (budúcej) Demokratickej strany (DS) a Komunistickej strany Slovenska (KSS). Takéto rozdelenie politickej a výkonnej moci pretrvalo až do volieb, ktoré sa v obnovenom Československu uskutočnili v máji 1946. Slovenská národná rada si až do 31. decembra 1992, teda počas celej existencie povojnovej Československej republiky udržala (hoci so značnými obmedzeniami) postavenie reprezentantky štátnej moci na Slovensku.

V prvých obdobiach po oslobodení charakterizovala fungovanie spoločnosti na Slovensku nestabilita. Vládlo napätie medzi jednotlivými spoločenskými, politickými, náboženskými a etnickými skupinami. Na vidieku každodenný život okrem zničených komunikácií komplikoval nedostatok ťažných zvierat a povozov, ktoré zabavili prechádzajúce armády, či znížená poľnohospodárska produkcia počas bojov. Výsledkom bol nedostatok základných potravín, textilu, obuvi a palivového dreva. Štát zaviedol prídelový lístkový systém, ktorý vyvolal obchodovanie na čiernom trhu alebo výmenu lístkov za hospo-

dárske produkty priamo medzi obyvateľmi.¹³ Na takýchto obchodoch sa podieľali všetky etnické a náboženské vrstvy obyvateľstva. Napriek tomu majoritné obyvateľstvo, ale aj politické strany obviňovali zo zneužívania zlej situácie predovšetkým židov. Často sa v takomto duchu vyjadrovala aj denná tlač¹⁴ (viac Bumová 2016). Týmto stereotypom bežne vysvetľovali (a ospravedlňovali) antisemitizmus v spoločnosti aj predstavitelia Demokratickej strany.¹⁵ Spájanie tohto problému výlučne so židovskou komunitou verejne odmietol generálny tajomník ÚV KSS Štefan Baštovanský.¹⁶

Nedostatok potravín vyvolával otvorenú nespokojnosť obyvateľstva, najmä žien, ktoré zabezpečovali stravu pre svoje rodiny. Vo svojom úsilí zabezpečiť pre svojich blízkych dôležité životné potreby vnímali príslušníčky majority židovské ženy ako nekalú konkurenciu. Situáciu sa snažili riešiť nielen demonštráciami (Považská Bystrica, Banská Bystrica), ale aj s využitím násilia (Topoľčiansky pogrom...).¹⁷

Obe zložky spoločnosti rozdeľovala aj majetková otázka. Preživší židia sa domáhali, aby im boli vrátené arizované či ukradnuté majetky, ich aktuálni držitelia sa však proti tomu bránili. Na základe donedávna platnej legislatívy ľudáckeho štátu ich totiž vnímali ako svoje legitímne vlastníctvo:

„Tí ľudia, čo prišli späť, sa domáhali svojich majetkov a aj ten pogrom, čo tam bol, to bola nejaká reakcia na tieto snahy Židov získať práva a majetok. Začalo sa vtedy hovoriť o reštitúciách a tak ďalej. Prišli národní správcovia namiesto arizátorov a robili ich partizáni alebo takzvaní partizáni a tí začali vlastne štváť ten ľud. Za čo sme bojovali? Vidíte? Viac ich prišlo, ako odišlo. Takéto reči. Bola strašná nenávisť. Bola podnecovaná tiež rôznymi politickými kruhmi, hlavne bývalými exponentami slovenského štátu, arizátormi a takýmito a z druhej strany aj oporami nového režimu, odbojármi, ktorí sa cítili ukrátení. Napríklad, keď bol ten

topoľčiansky pogrom, vieme o tom, že predseda národného výboru povedal: *„Tuto máme auto, vezmite si ho, postriekajte všetkých židov.“* Rozprávalo sa, že židia robia šmeliny, že židia dobre žerú. A my, naše hnutie sme to vysvetľovali. Boli takí, čo robili šmeliny, ale boli aj iní. Nakoľko židia prišli z koncentračných táborov a boli v strašnom stave telesnom, tak dostávali trochu posilnené prídely. A toto slúžilo k demagogickým heslám týchto všelijakých kruhov, antisemitských kruhov: *„Vidíte? Židia dostávajú mlieko a vaše deti pijú čaj a podobné veci. A hlavne ženy, ktoré som ja poznal a ktoré predtým vôbec neprejavovali antisemitizmus, sa stali antisemitmi, horlivými antisemitmi v tomto čase.“* (OH, Muž 1928/129)

Ďalšia ukážka ilustruje rozdielne prístupy majority k židom, ktorí sa vracali domov:

„My sme mali jedných veľmi slušných susedov a u nich sme aj nechali nejaké veci a oni nám aj tie veci vrátili, ale v noci, že nedá sa vedieť, že čo ešte bude, že nemusí nikto vedieť, že tam sme mali veci. Potom, čo sme mali ešte u dvoch rodín ešte veci, tak to nám nevrátili, povedali, že to zobrali Rusi, ale tam Rusi vôbec neboli, v Novej Bani ani Rusa nevideli.“ (OH, Žena 1922/20)

Pani Priska Deutschová opísala svoje skúsenosti s čiernym trhom, ktoré nadobudla v Liptovskom Mikuláši krátko po svojom návrate z koncentračného tábora:¹⁸

„Zrazu som zbadala, že sa otvorila jedna brána, z ktorej s plným košíkom v rukách vyšla jedna žena s batohom, prichádza ku mne a zdraví sa mi: „Máte remeň?“ Ani som sa jej neodzdrala, lebo som zrazu videla, že raz jedna, raz druhá brána sa otvára alebo zatvára a z nej vychádzajú alebo tam vchádzajú moji známi s batohmi. (...)

Každý menil balíky, utekal, okolo nich bolo tajomstvo a tí, ktorí vychádzali z brán, vyzerali hrozne nevedomo a všetci náhlivo a priateľsky mi zakývali, že sa to nedalo ani porovnať s lúčením a mávaním pri cestovaní vlakom. Ako som tam stála,

tak sa otvorila jedna brána a jedna moja kamarátka sklamané konštatovala, že som ešte stále tam. Povedala mi ,servus, rýchlo idúc mi povedala, ,zobrala som nejaké vajíčka. V tej chvíli sa mi všetko vyjasnilo a nahlas som sa ozvala pozdravujúc ju ,máte remeň? Teraz už som vedela, že prvá podmienka, aby som sa dostala k potravinám, bola remeň.“ (Deutschová, nedatovaný rkp.) Takto poučená pani Deutschová začala zháňať „požadované komodity“ (ocot, mydlo, zápalky, obnosené šatstvo či obuv) a vymieňala ich za potraviny.

Napätie na prevažne katolíckom Slovensku zvyšovala aj politika voči cirkvám všeobecne a najpočetnejšej rímskokatolíckej konkrétne. Už 16. mája 1945 štát zákonom¹⁹ obmedzil ich vplyv na politický život a vzdelávanie detí. Zaviedol poštátne školsť, z tried sa povinne odstraňovali symboly kresťanstva, zanikli niektoré cirkevné školy. Tieto kroky stupňovali nevoľu, ktorá sa opäť prejavila najmä v ženskej časti populácie. V extrémnom topoľčianskom prípade sa nespokojnosť spojila s bojom o potravinové a materiálne zdroje. Výsledkom bol pogrom proti miestnemu židovskému obyvateľstvu. (Podrobnejšie Kamenec 1999a, b, 2000)

Autentické spomienky na priebeh topoľčianskeho pogromu sa zachovali aj vďaka projektu Osudy tých, ktorí prežili holokaust:

„Jedného dňa som šiel do školy akosi neskoršie, asi o deviatej, naraz vidím v meste akýsi rozruch, ľudia utekajú popri mne, nevedel som, čo to je, krik, zhon. Tak som sa zastavil u tých Šimkovcov, ktorí bývali práve na ceste do školy. Pýtal som sa ich, čo sa to deje. ,Čo ty nevieš, čo sa robí?‘ hovoria. ,Je pogrom. Bijú židov, tak sa tomu hovorilo, nie pogrom. Hovorím: ,Veď som tade išiel, nikto si ma nevšimol.‘ ,Bijú židov, ideme na povalu,‘ hovoria. Lebo prišiel tam jeden a ten povedal, že výtržníci chodia z domu do domu, vyťahujú židov von, bijú ich a rabujú. A tak starý Šimko hovorí:

„Ideme na povalu.“ Išli sme na povalu a naozaj, prišli do toho domu, hľadali Šimku, ale nikoho nenašli, tak odišli preč. Na obed som išiel domov obedovať a pred našou bránou stojí Jožo Čakajda a pýta sa ma: „A kde si bol?“ Tento Jožo Čakajda bol gardista a býval v židovskom byte v tom istom dome ako moja teta. Boli s ním zadobre, spriatelili sa s ním, ja som ho volal strýko. Strašný ožran ináč. Hovorí mi: „Ja tu merkujem, aby žiaden z tých žocharov sem neprišli, aby vám neublížili.“ Oni chceli ísť tam, ale on nepustil nikoho. A pýta sa ma: „A ty si kde bol?“ „Ja som bol u Šimkov,“ hovorím. „Šiel som do školy.“ „Poď rýchlo dnu,“ hovorí. Išiel som dnu, moja rodina tam bola celá pri obede, jedli normálne obed a pýtajú sa ma: „Kde si bol?“ Povedal som, kde som bol. „Vieš ty, čo sa robí?“ hovorí. Kalmána zbili, museli ho odviezť do špitála, vyrabovali mu celý byt. Takže poobede som zostal doma, kým to neprešlo.“ (OH, Muž 1929/128)

Štát zakázal aj činnosť Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLS), ktorá patrila k pilierom vojnového slovenského štátu. Časť jej bývalých prívržencov, ktorí otvorene nekolaborovali s ľudáckym režimom, sa včlenila do Demokratickej strany, niektorí aj do KSS (viac Barnovský 1993: 65 a n.). V úsilí získať moc bojovali o túto skupinu potenciálnych voličov obidve politické strany, pričom sa navzájom obviňovali z využívania podpory protežantov bývalého režimu (viac Bumová 2006). Uvedené spoločné a zároveň konfliktné postoje DS a KSS zvyšovali nedôveru v povojnový politický systém a zhoršovali medziľudské vzťahy aj na lokálnej úrovni. K nestabilite prispievala tiež nízka miera bezpečnosti v krajine a malá vymožitelnosť práva. Ako príklad možno spomenúť, že 9. augusta 1945 v Považskej Bystrici na schôdzi miestnych národných výborov (MNV) z celého okresu a za prítomnosti veliteľov staníc Národnej bezpečnosti (NB), tajomník KSS Dávid okrem iného uviedol, že „dnes para-grafy neplatia a každý môže konať z vlastnej iniciatívy“.²⁰

Bežným javom sa stali zásahy štátu (ale aj obyvateľov) do súkromného majetku. Dôsledky arizácií, ale aj vojnového násillia a drancovania niektorých regiónov oslabili princípy tradičnej morálky, čo sa premietlo aj do povojnového života. Vytvárali sa tým predpoklady pre násilné riešenia a krivdy v živote povojnovej spoločnosti. K typickým prejavom patrilo rozkrádanie majetku, ktorý opustili obyvatelia maďarskej a nemeckej národnosti²¹ či občania, ktorí utiekli pred Červenou armádou (viac Bumová 2017; Salner 1998: 26 a n). Podobne ako po prvej svetovej vojne (podrobnejšie Medvecký 1930), obyvatelia zo širokého okolia vnikli do opustených sídel a prisvojovali si inventár, ktorý tam zanechali pôvodní vlastníci. Na rozkrádaní sa niekedy aktívne podieľali aj členovia MNV.²² Postoje miestnych elít iba umocňovali v obyvateľoch presvedčenie o „oprávnenosti“ a beztrestnosti takéhoto konania. Zložitú situáciu dobová legislatíva nezvládala. Nariadenia sa vydávali lokálne prostredníctvom národných výborov, ktoré v jednotlivých mestách riešili problémy na základe vlastných rozhodnutí. Rabovanie opustených veľkostatkov, bývalých panských sídel a opustených domov sa preto stalo súčasťou dobového života. V kontexte vojnových arizácií a dražieb židovského majetku bolo výsledkom oslabené právne rešpektovanie súkromného vlastníctva.

Uvedené okolnosti mali za následok absenciu právnej istoty a obmedzenú mieru bezpečnosti v slovenských mestách a na dedinách. Poddimenzované policajné zložky nedokázali vyšetriť všetky trestné činy, vrátane vražd a znásilnení. Niekedy preto nejavili vôbec záujem vyšetriť menej závažné porušenia poriadku.

ŽIDOVSKÁ KOMUNITA

Na udalosti, ku ktorým došlo medzi 6. októbrom 1938 (vyhlásenie autonómie) a 3. májom 1945 (oslobodenie celého

územia Slovenska) osobitne doplatili židia. Podľa sčítania ľudu z roku 1930 sa k židovskému vierovyznaniu prihlásilo 136 767 osôb a k židovskej národnosti 65 217 ľudí.²³ Na rozdiel od bežne rozšírených predstáv komunita nebola homogénna. Veriaci boli organizačne rozdelení do 228 židovských náboženských obcí, ktoré sa hlásili k trom rôznym prúdum judaizmu. Vo väčšine z nich (170 obcí, v ktorých evidovali 75 % všetkých židov) vyznávali ortodoxný judaizmus (Büchler – Fatranová 2009: 8). Zvyšné (približne 25 % z počtu obcí aj členov) sa deklarovali ako neologické alebo status quo ante (teda stav ako predtým), združené v zväze Ješurun.²⁴

V roku 1940 žilo na oklieštenom území vojnovnej Slovenskej republiky 88 951 židov a ďalších viac než 45 000 príslušníkov komunity sa nachádzalo na území, ktoré po Viedenskej arbitráži pripadlo Maďarsku.²⁵ Nie sú známe presné počty preživších, dostupné čísla ale jednoznačne potvrdzujú demografickú decimáciu komunity. V rokoch 1945 – 1947 židovské inštitúcie evidovali 24 000 až 25 000 preživších. K nim „treba prirátat ešte asi 5000 osôb židovského pôvodu, ktoré sa k židovstvu z rozličných príčin nehlásia, a preto nie sú registrované“ (citované podľa Büchler 1998: 67).

Podobne ako v ostatných krajinách strednej a východnej Európy, aj na Slovensku sa preživší židia, ktorí sa vracali z koncentračných táborov, emigrácie či rôznych úkrytov, stretli s prejavmi povojnovému antisemitizmu.²⁶ Ich intenzita však bola nižšia než napríklad v Poľsku či v Maďarsku (Gross 2006; Apor 2013; Cichopek-Gajraj 2014; Himka – Michlic 2013 a i.). Spomienky na prvé chvíle po oslobodení často odrážajú rozpor medzi idylickými očakávaniami preživších a realitou, s ktorou sa stretli po návrate:

„No tak potom sme sa zobrali, že už sme vykrmené, poďme domov, na Slovensko. Tak sme prišli do vlaku, nikto sa nás nič

nepýtal, pekne sme si sadli. Prídeme do Kútov. Príde sprievodca, bol sprievodca český, videl, že sme z koncentráku, všetko v poriadku. Prídeme do Kútov: „Lístky, prosím!“ „My ideme z koncentráku, boli sme tri roky v koncentráku, my nemáme lístky.“ „Tak musíte zaplatiť!“ „My nemáme žiadne peniaze.“ „Tak musíte dole!“ A nato tá jedna hovorí: „Už sme doma! Už sme na Slovensku!“ (OH, Žena 1913/65)

Bratislavský rodák Romi Cohn popisuje prvé dojmy po návrate do oslobodeného rodného mesta:

„Chodil som po uliciach Bratislavy a hľadal som spojenie s minulým životom, z ktorého som bol násilne vytrhnutý. Inštinkt ma zaviedol do Schierstube – synagógy, kam sme sa chodili modliť pred vojnou. Všade bolo ticho. Kedysi bola plná ľudí, teraz opustená, bez živej duše. Pomaly som začal chápať, ako sa to mesto nesmierne zmenilo. Pred vojnou to bolo významné mesto, bašta židovského života a Tóry. Všade naokolo boli plné synagógy zbožných židov, ktorí kultivovali naše vzácne dedičstvo. Teraz boli všetky prázdne. Kráčal som po uliciach, kde som poznal ľudí, ktorí žili v každom dome. Všade prázdno. Keď som išiel okolo ješivy na rohu ulice, spomenul som si, že ešte pred niekoľkými rokmi bola plná veriacich. Teraz však nikde nikoho, vytratili sa študenti chtiví vzdelania. Všade, kde predtým žili židia, bolo pusto. Tí, ktorí prežili, sa vrátili do iného sveta. Bez otca, bez matky, bez blízkej rodiny, bez vzdialených príbuzných, bez blízkych priateľov, bez spoločenstva – nikde nebolo nikoho.“ (Cohn – Ciaccio 2017: 192)

Podobné pocity neboli ojedinelým javom:

„Prídem do Stropkova. Nikoho som nevidela a v Stropkove žila jedna veľká židovská komunita, a idem po ulici, dom za domom, nikoho nevidím. Ľudia sa na mňa dívajú, mala som pocit, ako keby som prišla z hrobu. Dívali sa na mňa, jako mátoha, keby som bola. Kukám sa do jedných okien, druhých, nikto. Potom som klepala do

Bratislavská kuchyňa, postavená v roku 1937, pôvodne slúžila ako ľudová jedáleň. Na prízemí bola jedáleň a vývarovňa, suterén využívali na výsek a predaj kôšerného mäsa. Na jar 1945 sa stala pre mnohých oslobodených židov komunikačným centrom, kde získavali informácie o osudoch svojich blízkych. Po oslobodení fungovala ďalej, hoci jej funkcie sa časom menili: „V tejto budove sa určitý čas konali zábavné akcie mládeže a dokonca aj kurzy pre hebrejčinu a židovskú kultúru sa tu konali do posledných rokov 1967 – 1968 a sporadicky aj neskoršie. V tejto budove sa konali voľby do židovskej obce a Ústredného zväzu židovských náboženských obcí.“
(Eichler nedatovaný rkp.: 74, AA) (foto P.S.)

domu, ktorý nám patrilo. Prišiel von jeden taký mladý človek a sa ma pýta: „Tak, čo chcete?“ Ja hovorím, tak ja som Reichová a chcem ísť domov. Buchol dvere na mne a choďte, odkiaľ ste prišla. Sa bál, že budem chcieť späť majetok.“ (OH, Žena 1924/120)

„Prišla som do Bratislavy, prišla som do nášho domu a domovníčka tam bola, čo tam bola aj predtým. Tak teraz už ten jej muž nebol až tak na koni. Ja nemôžem povedať, že on bol primitív, on bol hrozne blbý, ale. No, ale v dome bývali, dom bol totiž pod národnou správou po vojne, tam bývali príbuzní generála Viesta z Povstania. A zaujímavé je, že keď som sa tam objavila, povedali, že táto kurva židovská tu bývať nebude. Že oni ma tam nepustia.“ (OH, Žena 1929/69)

„Vrátili nám prázdny obchod, vyrovnali sme sa s arizátorkou, ako sme vedeli. Otec vstúpil do Zväzu protifašistických bojovníkov, aj do Komunistickej strany, spolu s veliteľom Hitlerjugend, s pánom Antonom Pr., ktorý vítal na bratislavskom moste Hitlera, s pánom Po., postrachom chodiacim v uniforme Hlinkovej gardy a inými, nám známymi gardistami, ktorí spravili akúsi očistu a boli prijatí zase medzi vyvolených.“ (OH, Muž 1928/77)

Leo Kohút opísal pomery po návrate do Bratislavy: „Niektorí obyvatelia veľkého činžiaku pozerali na nás spoza záclon ako na navrátilcov z iného sveta. Už nás odpísali, s našim návratom nerátali, veď fašistická vláda zaplatila päťsto slovenských korún vo valutách za hlavu a dušu každého odvečeného slovenského žida. A hľa! Nemci nedodrжали slovo... V meste kolujú chýry, že židov sa viac vrátilo, než ich odišlo. (...)

Exprezidenta Tisu, hlavného veliteľa Hlinkovej gardy Šaňa Macha a zopár ministrov a exponovaných gardistov po vojne zaistili, no veľká časť vojnových zločincov zutekala. Stredné a nižšie opory režimu však zostali na svojich postoch, poprevracali kabáty a zahniezdili sa v novej štátnej správe. Niektorí z nich skryte i otvorene šikanovali navrátilcov z lágrov a or-

ganizovali verejné provokatívne protižidovské akcie.“ (Kohút 1995: 137)

Mnohí navrátilci verili, že šťastnú budúcnosť im zaručia komunistické ideály, ktoré na papieri sľubovali rovnoprávnosť a sociálnu spravodlivosť. Dôležitú úlohu zohralo, že mnoho koncentračných táborov a väčšinu územia Slovenska oslobodila sovietska armáda. Rýchlo sa však potvrdilo, že krásne predstavy nie vždy zodpovedali realite:

„Ohromne nás prekvapilo, že ruská armáda bola otrhaná. Aspoň tí, čo boli v Bratislave, to boli starí vojaci, otrhaní, na vozoch a koňoch, spravili si oheň a varili si polievku, ja som sa tam k nim prikmotril, lebo som bol hladný, tak mi dali jesť. Boli tam mŕtvi Nemci aj Rusi a pochovávali ich uprostred Bratislavy, boli to také dočasné hroby, koho chytili, toho zobrali kopat, pomáhať, takže ľudia sa báli chodiť po ulici, bol úplný chaos. Tie prvé dni v Bratislave, to je ťažko popísať, čo sa dialo. Samozrejme, ženy sa báli vôbec vyjsť z domu, bolo mnoho prípadov znásilnenia. Možno je typické, čo som cítil. Bola tam stanica, kde sa mohla darovať krv pre Červenú armádu. A ja som bol taký šťastný a plný vďaka tej oslobodzujúcej armáde, že som sa tam išiel prihlásiť. Samozrejme, že mi odčapovali asi pol litra krvi, hoci som bol tenký a vyhladovaný, ale dal som to z celého srdca, a ako odmenu mi dali štvrt kila mäsa a trošku cukru. A dostal som aj takú malú legitimáciu, kde bolo napísané po rusky, že dal svoju krv za pobeđu a armádu, ale bolo to tak napísané, že sa to dalo chápať tak, že som bojoval a prelial som svoju krv.“ (OH, Muž 1928/135)

„Tým, že som bol u partizánov, tak som sa vlastne dostal neskôršie aj do tej komunistickej strany. Ja som soviетov považoval za osloboditeľov a videl som v nich riešenie. Ilúzie, vlastne strata ilúzií prišla až neskôr, ale v tom čase tie ilúzie tu boli, to sa nedá poprieť.“ (OH, Muž 1924/96)

„No ja som vstúpila do strany znovu hneď po návrate. Nie

z nejakej, ako vidíte, ani som z toho žiadny osov nemala, ani po štyridsiatom ôsmom nie, ale ozaj z toho presvedčenia, že ten zväz najviac obetoval a bojoval proti tomu fašizmu. I tie ruské lekárky, ktoré boli v Osvienčime, boli veľmi na vysokej úrovni ľudskej a tak ďalej.“ (OH, Žena 1915/10)

„Ja som tak verila v ten socializmus jak trafená. Ja som skutočne myslela, že to bude skutočne všetko tak, jak sa hovorí, a tak som to verila, že po tých pogromoch, po tom pogrome som ešte chodila na stranické schôdze v Topolčanoch, kde na mňa tak zazerali, pretože vám môžem povedať, že dvakrát na mňa pľuli, raz židia, že som vstúpila do strany a raz katolíci, že som vstúpila do strany, viete, takže to bolo také. A ja som tam napriek tomu chodila, napriek tomu som to verila.“ (OH, Žena 1926/16)

Počiatkový pozitívny vzťah k novému režimu a zároveň jednoznačné rozhodnutie uskutočniť alija ilustruje spomienka židovských mladých ľudí o ich účinkovaní na stavbe Trate mládeže:²⁷

„Medzitým som si odpracoval ako dobrý zástanca komunistického režimu jednu brigádu na Trati mládeže. Dostal som údernický odznak, ale my sme to robili z presvedčenia, trochu z presvedčenia a trochu zo srandy. Dostali sme odznak, chodili sme vo zväzáckych uniformách, nie v našich uniformách, ale sme mali zvlášť tábor. Naša brigáda sa volala Brigáda Chavivy Reikovej, aj sme boli vyznamenaná brigáda, v štyridsiatom ôsmom roku sme maširovali v Košiciach na centrálnych oslavách Slovenského národného povstania. Na balkóne tam sedela celá komunistická elita, chcela sa prvý raz predstaviť. My sme tam maširovali s izraelskou zástavou.“ (Muž 1929/128)

Brigáda Chavivy Reikovej mala aj vlastnú hymnu. Refrén „My zmeníme myšlienku v čin/ do skál spiatočníctva vrazíme klin/ nech skončia boje/ tu bratstva koľaje/ stavia brigáda Chavivy Reik“ (ale aj zvyšok textu) ilustruje, že komunistické ideály

neboli cudzie časti mladých ľudí, ktorí sa rozhodli pre aliju. Predstava Josifa Vissarionoviča Stalina o prokomunistickej orientácii židovského štátu, ktorú zmieňujeme na inom mieste, nebola teda celkom nereálna.²⁸

V menšom počte boli zastúpení svedkovia (najmä z dobre situovaných rodín), ktorí vnímali nový režim od začiatku negatívne. Obávali sa o svoj majetok i obmedzenia osobnej slobody. Zároveň bolo jasné, že prípadné represálie budú neporovnateľne menšie než tie, s akými sa židia stretli v období holokaustu. Ilustrujú to skúsenosti muža, ktorého rodičia vlastnili „*veľkú predajňu potravín v dome, v ktorom mimochodom dodnes bývam v Bratislave, a päť, šesť filiálok v okolí Bratislavy. Nedá sa to zrovnáť s dramatickosťou toho, čo som zažil za vojny*“. Relativitu pomerov potvrdilo pokračovanie tohto príbehu: „*Nuž, snáď ešte jednu mierne dramatickú, dobre? Končil som na Chemickej fakulte roku tisíc deväťstopäťdesiatdva. To bol začiatok päťdesiatych rokov, veľmi ťažké časy z hladiska politického a dvojnásobne ťažké pre syna z buržujскеj rodiny. Bol v podstateázrak, že ma nechali doštudovať. Dodnes neviem, prečo ma nechali doštudovať, lebo veľmi mnoho mojich spolušudentov zo štúdia vyhodili pre podobné dôvody, jaké si mohli nájsť u mňa. Bohatí rodičia, nespohlaví. Dokonca v tých rokoch, jeden alebo dva, možno tri roky sa robila aj taká vec, že človek rozoslal pozvánky na promóciu, išiel v tmavom obleku na promóciu a v aule mu ešte povedali, že môže ísť domov: ‘Ty diplom nedostaneš, my sme si ťa preverili a nie si hoden diplomu.’ Pod zorným uhlom tejto dosť značnej pravdepodobnosti, že sa mi to môže stať, som dosť dlhé týždne rozmýšľal o tom, či rodičom poviem, že mám promóciu, lebo som ich tohto šoku chcel ušetriť.*“ (OH, Muž 1929/73)

Prežitú utrpenie a zavraždenie viac než 100 000 osôb (viac než 75 % príslušníkov predvojnového stavu) nezrušilo niekdajšiu názorovú diferenciáciu židovskej komunity: „Ešte (z pohľa-

du tisícročí) nedávno bolo nepredstaviteľné, aby Žid nedodržiaval predpisy viery a nedeklaroval verejne svoje židovstvo. Ak by sa tak stalo, vylúčil by sa sám z komunity. Brada, pajzy či pokrývka hlavy boli pýchou mužov z Jisraela. Cicis mu na každom kroku pripomínali povinnosť riadiť sa morálkou svojho rodu.“ (Trabalka 1995: 6) Nasledujúci výrok potvrdzuje, že už v medzivojnovom období tento stav neplatil všeobecne:

„Ja neviem, ako to na východnom Slovensku chodilo, tam bolo podstatne viac židov a boli nápadnejší. Oni boli oblečení v kaftane, mali aj tú úpravu vlasov, mali takú, že to bolo poznať, že je žid, aj keby nebol mal židovskú hviezdu. Čiže kludne mohol mať tú židovskú hviezdu. Ale na západnom Slovensku bola iná situácia. Viete ono sa to dotýkalo ľudí preto, lebo snaha ľudí na západe bola asimilovať. Snaha židov na východe nebola asimilovať. Tá snaha bola, viete, zostať židmi.“ (OH, Muž 1919/81)

Deportácie ukončili dovtedajšiu kvantitatívnu prevahu ortodoxných veriacich. Väčšina z nich zahynula v koncentračných táboroch a po oslobodení aj mnohí z tých, čo prežili a zotrvali vo viere, usilovali sa výzorom prispôbiť majorite. Častejším prípadom však boli ľudia, ktorých nedávne zážitky a smrť blízkych priviedli ku strate viery:

„Ani jedna z tých žien viac jak desať dní nevydržala. Všetky zomreli hladom. A od tej chvíli fakticky ja neverím v nič. Pretože keď takto pobožné ženy, ktoré neboli ochotné v tej najväčšej hrôze a v tej najväčšej biede dotknúť sa jedla, lebo nebolo kôšer a bolo od Nemcov, tak vtedy moja celá viera išla vedľa. A odvtedy nemôžem v nič veriť.“ (OH, Žena 1920/91)

„Vtedy akurátne exhumovali Kremničku a ja som zistil podľa zoznamu, že moja babka bola zastrelená. V tej Kremničke leží aj s mojím strýkom, aj tetou, ktorých vtedy zobrali. No a vtedy som proste, môžem vám povedať otvorene, napriek mojej všetkej bývalej pobožnosti, som povedal: ‚Keby existoval nejaký boh, tak to

nemohol pripustiť, aby táto stará osoba, ktorá vychovala tri siroty, aby takto skončila' a ja som prestal veriť, ja som bol proste ateistom.“ (OH, Muž 1919/12)

„Moja mama pred holokaustom bola veľmi, veľmi zbožná. V holokauste úplne prestala so zbožnosťou. Bola zrejme medzi tými židmi, ktorí ďalej neverili v náboženstvo, lebo kde je Pán Boh, keď dopustil to, čo sa stalo v Osvienčime. Takže tak, jak bola pobožná pred holokaustom, bola úplne sekulárna po holokauste.“ (G2, 1959/18, AA)

Len výnimočne sa objavili prípady udržania či dokonca upevnenia viery. Prvý z týchto príbehov sa odohral v Auschwitz, kým druhý reflektoval prežitie rodiny:

„No a medzitým som tú božiu milosť dostal, že som ochorel. Viete, niekedy človek nevie, čo sa zdá byť, že je zlé z ľudského stanoviska a z božieho stanoviska je to veľká milosť. Takže som bol z pracoviska odvolaný alebo aké slovo mám povedať, do takzvaného revíru chorých. A tiež tam bola celá reťaz zázrakov. Biblia hovorí, že každodenne sa dejú zázraky, len ľudia to nebadajú. Preto musí človek každý deň sa pomodliť Žalm sto, Žalm vďaky. Ďakovať za to. Ale tam bolo vidieť tie zázraky.“ (OH, Muž 1923/72)

„Mamička bola skorej nábožensky založená po vojne. Lebo ona považovala za zázrak to, že sme sa zachránili. A zázraky robí len nadzemská bytosť, hej?“ (OH Muž 1919/106)

Nechýbali ani religiózne interpretácie holokaustu ako formy Božieho trestu: „Pred prvou svetovou vojnou židia v Nemecu a potom v celej Európe zavrhlí Tóru a takým tempom sa asimilovali, že marili veľký B-ží plán pre celý svet a On musel zasiahnuť.“ (Cohn – Ciaccio 2017: 220) Podrobnejšie sa náboženskými aspektmi holokaustu zaoberá Turková (2012).

Prežité utrpenie sa nestratiť oslobodením. Po návrate sa odrazilo nielen v zmenenom vzťahu k judaizmu, ale aj v riešeníach niektorých problémov každodenného života. Ľuďom,

ktorí podobné zážitky nemali, konanie navrátilcov často odsu-
dzovali ako nepochopiteľné, „nenormálne“:

„No, neboli sme celkom fit asi tak normálne. Ona uprostred ulice vytiahne si sukňu, už v Prešove, a ukáže, že nemá nohavičky, že má holý zadok pretože vôbec žiadny ostych v nás nebol, že nemá na to. ‚A hou moja sestra má plno. Čo, jej ti dám.‘ Moja sestra má, ja ti dám, hej. A ani ona v tom tiež nič nevidela, stretne sestru a ona jej to hneď povie, ešte som to ani nestačila urobiť, a už bolo, že mám kleptomániu. Rozumiete, že to sú také, ehm, vžiť sa do toho takzvaného normálneho života, nebolo to tak ľahké.“ (OH, Žena 1924/7)

„Nepochopiteľné“ správanie bolo často dôsledkom predchádzajúceho dlhodobého hladovania.²⁹ Podľa A. Pártoša v Auschwitzu „Kalorická hodnota takejto stravy nebola väčšia ako 1800 – 2000 kcal. Výsledkom bol hlad a podvýživa. Z pudu sebazáchrany rapídne klesli morálne pojmy uväznených a krádež bola na dennom poriadku. Príznačným spôsobom sme považovali medzi sebou za krádež len ukrátenie spoluväzňa o potraviny, kým opatrenie si potravín z celkových zásob tábora bolo mlčky ospravedlnené a menovali sme to ‚organizáciou‘. Keďže najpodstatnejšou a najhodnotnejšou čiastkou stravy bol chlieb, bola krádež chleba od spoluväzňa trestaná smrťou.“ (Pártoš 1945: 6)

Následky hladovania často pretrvávali aj po oslobodení. Mnohí väzni „organizovali“ aj vtedy, keď už mali voľný prístup k jedlu:

„No, tak sme sa pomalu zotavovali, no a ja som dostala taký malý obedárik nejakého anglického vojaka, taký miniobedárik. A s tým som chodila, už keď som mohla chodiť, už po tom oslobodení, tak po vývarovniach, kde boli vývarovne a kde som čo videla, tak to som kládla do toho, ja som si vôbec neuvedomovala, že ja kradnem. To som zo zvyku, ja keď som niečo videla, tak som to dala do obedára a jedného krásneho dňa som videla volské oko,

čo som nevidela rok, dala som to tam a v to som si uvedomila, že čo robím. No ja som sa rozplakala, mne sa proste naraz, jakokeby sa mi bola clona rozprostrela, zrejme som sa vracala do civilizácie medzi ľudí. Takže to bol taký šok pre mňa, že ja som sa pristihla pritom, jak kradnem jedlo. Ale ja som nekradla, ja som organizovala, lenže už nebolo treba, ale ja som žila v tom hroznom strachu, že zas nebudem mať čo jesť, lebo ten hlad, to je hrozná vec.“ (OH, Žena 1924/43)

Nečudo, že preživších desila predstava prázdnej chladničky či špajze. Nakupovali potraviny „do zásoby“, museli zjesť všetko, čo mali na tanieri a nútili k tomu aj svojich blízkych. Hlad a jeho pretrvávajúce následky poznali nielen väzni koncentračných táborov, ale aj mnohí z tých, ktorí prežili v rôznych úkrytoch:

„V súvislosti s jedlom mám tiež zvláštne pocity, možnože z toho aj sa mi vytvorila akási žalúdočná nervozita. Keď odchádzam z domu, vždy si niečo zajem alebo kávu uvarím, lebo akosi v najhlbšom podvedomí akoby som nejak cítila, že neviem, kedy a či sa zas vrátim domov. Toto zotrúva stále.“ (OH, Žena 1926/27)

„Keď nastala situácia, že ja som cítila, že už, čo ja viem, zajtra bude problém, čo navariť, tak ja som za posledné peniaze nakúpila salámu. Jednu štanglu salámy som musela mať. Čiže tento pocit hladu, ktorý som ja prežila, môj muž tomu hovoril koncentračnícky syndróm, ale pravdu mal, ja musím mať zásoby. Ja nemusím jesť, ale ja to tam musím mať.“ (OH, Žena 1932/47)

Reminiscencie traumy z hladu preživší prenášali aj na ďalšie generácie:

„A mama keď čistila zemiaky, tak si mal vidieť, taká tenká tá šupka bola a ešte tie zemiaky, keď kôra ostala, tak ona ešte z toho polievku robila. A to určite mala z toho nedostatku jedla, čo mala. Nedovolila vyhodiť jednu pol centimetra kôrky z chleba nikdy. Takže som sa naučila dobre gazdovať vďaka nej. Len dúfam, že dobre gazdujeme dodnes.“ (G2, Žena 1947/4, AA)

Dôležitou súčasťou doby bolo aj úsilie preživších obnoviť pôvodnú alebo (čo bol častejší prípad) vytvoriť novú rodinu:

„Viem z ich bezprostredného rozprávania napríklad ako prežívali to obdobie od svojho návratu až kým si uvedomili a vyrovnali sa s myšlienkou, že oni nemajú rodinu. Že napríklad jeden z nich dlhé mesiace denne chodil, bývali sme na takej križovatke hlavnej ulice s vedľajšou, bola to hlavná ulica od železničnej stanice po námestie, ako v malom meste to býva, všetok život sa tam odohrával. Chodil denne na železničnú stanicu a vyzeral vlaky, nech by chodili z akéhokoľvek smeru a čakal či sa mu nevráti manželka. A toto trvalo vyše roka.“ (OH, Muž 1942/66)

Uzatvárali sa manželstvá s veľkými vekovými či sociálnymi rozdielmi, aké by pred holokaustom pravdepodobne nevznikli. Frekventovaným kritériom sa stala endogamia spoločnej skúsenosti, ktorá sa aplikovala aj v zmiešaných manželstvách (podrobnejšie Salner 2000: 42-45). Vstupovali do nich často ľudia, ktorí sa aktívne podieľali na záchrane ohrozených partnerov:

„Neviem, ako by moja nebohá mamička reagovala na to, že si idem brať evanjeličku, ale ja to mám naprosto zdôvodnené. V najhorších časoch stála na mojej strane, bola pri mne, pomáhala mi a určite i ona prispela k tomu, že som ostal nažive. A môžem povedať o tomto vzťahu, že bárs by ľudia takto správne sa dívali na problémy, ako sme sa dívali my dvaja.“ (OH, Muž 1919/6)

K špecifickým znakom židovskej rodiny v období po oslobodení patrí absencia najstaršej generácie. Deti holokaustu až na výnimky vyrastali bez starých rodičov. Toto prerušenie medzigeneračnej kontinuity sa výrazne podpísalo na formovaní ich židovskej identity. Nemali sa od koho dozvedieť o predkoch, judaizme, židovských tradíciách. Nezažili postupné starnutie a umieranie blízkych, nemohli pozorovať a učiť sa opatere starších ľudí v chorobe (podrobnejšie Salner 2017: 13).

ŽIDOVSKÉ INŠTITÚCIE

Smrť podstatnej časti členov židovskej komunity zdeformovala jej demografiu. Tí, ktorí prežili, sa museli vyrovnáť so zdravotnými³⁰ a psychickými následkami dlhodobého utrpenia a väčšinou aj so stratou blízkych. Bežným javom bola aj strata viery u časti preživších. Napriek tomu nechýbalo úsilie urýchlene obnoviť predvojnový náboženský život. V Bratislave sa 9. apríla 1945, teda už päť dní po oslobodení mesta, zišli ortodoxní veriaci. Na programe bol jediný bod, „...zahájenie činnosti autochtónnej židovskej náboženskej obce v Bratislave“. Podľa zápisnice novozvolený predseda Max Weiss uviedol, že „Tóra nás zachránila a našou svätou povinnosťou je teraz zachrániť Tóru“.³¹ V krátkom čase obnovili pravidelné bohoslužby, znovu začalo fungovať mikve.³² O mesiac neskôr poverili Hermanna Kratzera „vyučovaním hebrejského jazyka na všetkých školských a výchovných inštitúciách“, schválili začiatok výučby na Vysokej rabínskej škole (ješiva) a obnovili pôsobenie spolku Chevra kadiša (pohrebné bratstvo).³³

Prvé Valné zhromaždenie ŽNO v Žiline sa uskutočnilo v júli 1945. Zápisnica ilustruje stav komunity, hlavne však skutočnosť, že o obnovu židovského života sa neusilovali len v Bratislave, ale aj v ostatných častiach Slovenska (A UŽŽNO)

Z á p i s n i c a

z valnej hromady Žid.náboženskej obce v Žiline zo dňa 5.júla 1945.

Prítomných bolo 28 členov dľa prezenčnej listiny.

Denný poriadok.

1. Pán Adler Vojtech zahájil schodzu.Zistil,že toto naše valné shromaždenie bolo zahlásené Okresnému národnému výboru v Žiline a overením tejto zápisnice poveril p.Ing. Rotha Pavla a p.Emila Steinera.
Vo svojom prívete poukázal na to, že po hroznom utrpení a prenasledovaní nášho žid. spoločenstva, ktorého obeťou sa stali miliony našich bratov a sestr prvý raz sa schádzame,aby sme splnili naše ulohy po stránke náboženskej a sociálnej a povstaním ~~naš~~ bola uctená pamiatka spomenutých obetí. Prehlásil,že náboženská obec ako jediná úradne povolená žid. inštitucia je povolaná zastupovať a hájiť práva všetkých postihnutých Židov, prenasledovaných „židovským kodexom,, bývalého fašistického režimu.
2. Potom sa ujal slova bývalý predseda Dr.Alexander Márton,ktorý prehlásil, že nakoľko funkčné obdobie starého výboru sa skončilo,vzdáva sa predsedníctva.
3. Dalším bodom programu bola všeobecná zpráva o činnosti dočasného výboru, ktoru predniesol pán Šimon Goldenberg.Konštatoval, že po najhroznejšej katastrofe ľudských dejín, ktorou sme my,Židia boli najviac postihnutí,musíme všetko znova vybudovať, naznačil sociálne ulohy a referoval o podporách, ktoré poskytuje Joint našim prostredníctvom na zmiernenie židovskej biedy.
Dľa približného zistenia nachádza sa t.č. v našom meste asi 700 Židov, rasove prenasledovaných fašistickým režimom, z nich asi polovica pokrstená a podľa terajšieho stavu asi 90 členov nábož.obce. Finančná situácia obce nie je ešte celkom jasná.V niektorých bankách nachádzajú sa menšie sumy, ktoré ešte nie su presne zistené. Nakoľko vkladné knižky sa stratili, treba požiadať banky,aby peniaze nikomu nevyplácaly, pokiaľ sa vec nevyrieši.
Matrika je tiež zachránená a nachádza sa na Miestnom národnom výbore.Treba ju doplniť.
4. Voľné návrhy.

Pán Lipka Zigmund podrobne referoval o činnosti Chevra Kadiša.Táto inštitucia koná svoju povinnosť.Jej finančný stav ešte tiež nie je presne zistený.

5. Voľba výboru a predsedníctva.

Do nového výboru boli jednohlasne zvolení následovní členovia:

1. Adler Vojtech	8. Dr. Magner Kurt
2. Dr.Schlesinger Adalbert	9. Ing. Windholz Armin
3. Dr. Ring Arpad	10. Schramm Maximilian
4. Dr. Gross Eugen	11. Ing. Zweigenthal Jozef
5. Berger Tibor	12. Dr.Hoffmann Ladislav
6. Klein Ignác	13. Ing. Roth Pavel
7. Lipka Zigmund	14. Ing.Feitel Imrich

a Šimon Goldenberg ako tajomník.

Predsedníctvo má byť zvolené v rámci výborového zasadnutia.

D. a. h.

Simon Goldenberg

byľub dľ

Listina o základine,

podľa ktorej podpísané predstavenstvo modlitebného
spolku "Tmine Derech" sa zaväzuje pre duševnú spásu
dňa 7.I.1938-5.Švat 5698 zosnulej

panej Paula Königovej rod.Lichtensternovej פערל בת חנה ע"ה

dňa 25.IX.1942-14.Tišri 5703 zosnulej

panej Lilly Brennerovej rod.Königovej גשל בת פערל ע"ה

a dňa 4.IX.1942-22.Elul 5702 zosnulého

pána Morica Königa משה בן מלכה ע"ה

naveky vo výročný deň ich smrti učiť sa "Mišnajoth", nechať odrie-
kavať modlitbu "Kadiš" a zažínať výročné svetielko.

Bratislava, dňa 8.mája 1947.

[Signature]

[Signature]
predseda.

Pani

Ružena Bednárová,

Bratislava.

Dokument dušespásneho spolku Temine derech je ďalším dokla-
dom, že mnohí preživší sa napriek nedávnym hrôzám usilovali
o udržiavanie náboženských tradícií. (A UZŽNO) Benjamin Eichler
(nedatovaný rkp.: 74-75) uvádza aj iné príklady tejto skutočnosti: „Po
vojne sa obnovili a konali sa bohoslužby: Synagóga na Prayovej ulici
(Gestetner Šul), Kapucínska č. 7, Temine Haderech, kde predsedom
bol nebohý Samuel Weisz, Židovská ulica č. 28 (Brül Šul) a taktiež
neologické židovstvo obnovilo bohoslužby v synagóge na Rybnom
námestí.“ (Eichler nedatovaný rkp.: 74-75, AA)

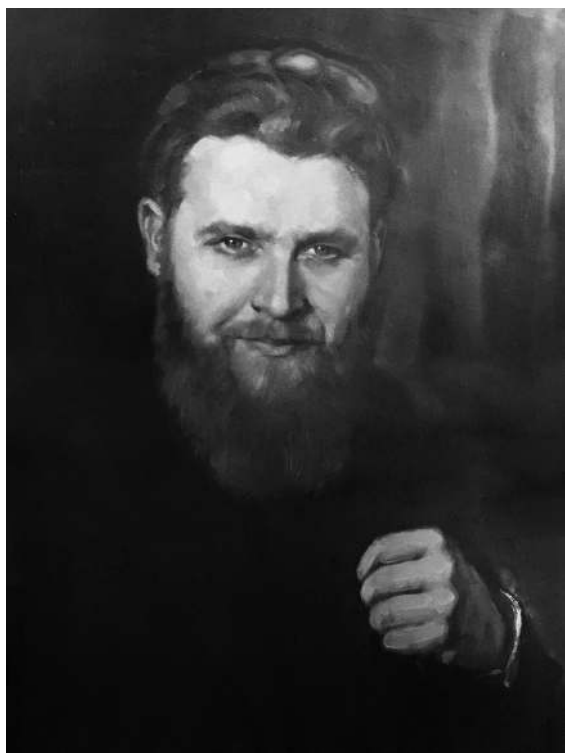
ÚSTREDNÝ ZVÄZ ŽNO NA SLOVENSKU

Podobné úsilie sa objavilo aj v niektorých iných mestách, na väčšine Slovenska však bola situácia zložitejšia. Reakciou na krízovú situáciu bola Vyhláška 231/1945,³⁴ ktorú v septembri 1945 prijala Slovenská národná rada. Táto iniciatíva vyšla z liberálnejšej časti komunity, čo vyvolalo nedôveru ortodoxných veriacich. 17. mája 1945 „doručil Zväz židovských náboženských obcí na Slovensku Ješurun povereníkovi pre školstvo a osvetu Ladislavovi Novomeskému návrh, aby židovská konfesia bola organizovaná v jednotnom ústredí, členmi ktorého majú byť všetky židovské náboženské obce bez rítovej diferencie“. Uviedli aj racionálne dôvody svojej žiadosti: „Tento stav je neudržateľný, lebo nie je mysliteľné, aby tak malý počet Židov na Slovensku vystupoval nejednotne.“ (Bumová 2008: 44-45) Najmä v menších mestách bol často problém zostaviť jeden minjan,³⁵ nieto ešte dva. Uznesenie zrušilo ďalej predvojnové centrálné inštitúcie ortodoxných obcí a Ješurunu. Ich majetky, ako aj majetky zaniknutých náboženských obcí, mal spravovať Ústredný zväz židovských náboženských obcí na Slovensku, ktorý „má predsedu, šesť členov poradného zboru a šesť náhradníkov. Za predsedu sa ustanovuje Armin Frieder,³⁶ hlavný rabín kongresovej židovskej náboženskej obce v Bratislave, ktorému sa dáva v organizačných otázkach tohto ústredia, ako aj židovských náboženských obcí všetkých rítov na území Slovenska plná moc“.³⁷

V roku 1945 chýbali presnejšie údaje o počtoch zachránených. Situáciu komplikovali migračné pohyby preživších. Z menších lokalít sa židia bežne sťahovali do miest, kde boli lepšie pracovné či študijné možnosti. Ďalším možným dôvodom bolo „očakávanie, že si tak ľahšie zachovajú anonymitu, resp. svoje náboženské zvyky“. (Kornfeld 2014: 204)

Častým cieľom presídľencov sa preto stalo najväčšie sloven-

ské mesto. Podľa Benjamína Eichlera v Bratislave v roku 1945 žilo približne 3000 židov (asi 20 % predvojnového stavu), ale veľkú časť z nich tvorili noví prisťahovalci: „V majorite sú už dávno Židia z ostatných častí Slovenska, najmä z východného Slovenska a z bývalej Podkarpatskej Rusi.“ (Eichler nedatovaný rkp.: 71, AA) Početní židia odchádzali do Čiech, iní volili emigráciu do Palestíny/Izraela. Výnimkou nebola ani „migrácia na mieste“, spojená so zmenou identity a zatajovaním židovského

Rabín Armin Frieder (1911 – 1946) sa stal prvým predsedom ÚŽŽNO. Zomrel 9 dní pred svojimi 35 narodeninami počas banálnej operácie. Portrét Františka Reichentála (1895 – 1971) dnes visí v priestoroch ÚŽŽNO (foto Viera Kamenická, AA)

pôvodu (pozri Salner 2000: 148 a n.). Súčasťou týchto procesov bolo úsilie skryť všetko, čo prezrádzalo „neslovenské“ (židovské) korene. Vystupovali z náboženských obcí, menili si mená,³⁸ niekedy volili aj krst svojich detí:

„Moja matka, židovka čistokrvná, trvala na tom, aby môj syn bol pokrstený, lebo nikdy sa nevie, či sa nevráti Hitler a tým by bol zachránený. Pokrstená je aj moja dcéra.“ (OH 1912/94)

Oženil som sa, vzal som si za ženu katolíčku, mám dve dcéry od narodenia pokrstené ako katolíčky. Toto som urobil schválne. Pretože sa cítim byť Slovákom, mojím materinským jazykom je slovenčina, mám rád moju rodnú zem, a len tu chcem žiť, ale ako rovnocenný občan v právnom štáte. Ale vzal som si ponaučenie z histórie, že ľudia sú nepoučiteľní a nechcel by som, aby niektorí z mojich potomkov musel raz prežiť to, čo ja.“ (M, AA)

Podľa vyhlášky 231/1945 v každom meste smela pôsobiť len jedna (spojená) Židovská náboženská obec. V niektorých lokalitách to viedlo k predtým nepredstaviteľnému spojeniu samostatných, často navzájom znepriatelených³⁹ zložiek komunity. Ich fungovanie komplikovalo, že časť zachránených v dôsledku spomenutej straty viery nemala záujem o členstvo v ŽNO:

„Po oslobodení vôbec nie, priznám sa vám k jednému, že som nechcela so židovstvom... Som ihneď zmenila meno, vystúpila z cirkvi a nechcela som patriť k vyvolenému národu. No nepodarilo sa mi to. A či chcem, či nechcem, to cítenie mám v sebe, ten šólet mi chýba, hej, a tie rôzne tie tradície z domu. To súvisí s detstvom, súvisí s minulosťou. I keď nebola som nábožná, vôbec nie.“ (OH, Žena 1924/7)

Vďaka funkcii predsedu mali vo výbore ÚŽŽNO rozhodujúce slovo zástupcovia Ješurunu. Vyhlášku 231/1945 oficiálne zverejnili 29. septembra 1945, no už 19. augusta bratislavskí ortodoxní veriaci zvolali schôdzu. Na nej „pán predseda Max Weiss a Aron Grünhut poukázali vo svojich prednesoch na

nebezpečie, ktoré hrozí ortodoxii zo strany ich nepriateľov...“. V prijatej rezolúcii deklarovali, že v záujme „udržania ideí ortodoxie“ budú v prípade potreby bojovať.⁴⁰

V novembri 1945 podali rabín Mark Lebovič a Šalamún Weber⁴¹ v tejto veci sťažnosť na Najvyšší správny súd. Argumentovali okrem iného porušením náboženskej slobody zo strany štátu: „So zásadou náboženskej slobody je nezlučiteľné, aby členovia židovskej konfesie boli štátom prinútení žiť v spoločnej náboženskej organizácii s členmi iného náboženského smeru.“⁴² Uviedli tiež, že „...členom ortodoxnej židovskej náboženskej konfesie je svojimi dogmatickými a rituálnymi predpismi prísne zakázané zlúčiť sa s neortodoxnými, tzv. „neolognými“ židmi, do jednej náboženskej obce, užívať neortodoxné kostoly, zúčastniť sa na neologných bohoslužbách a vôbec používať neortodoxné rituálne zariadenia“.⁴³

V auguste 1946 sa ortodoxní veriaci nakoniec rozhodli, že sa napriek spomenutým výhradám tiež začlenia do zjednotenej obce. Nechýbalo však ani povestné „ale“: „Pri tejto príležitosti ale slávnostne prehlasujeme, že nevzdáme sa svojho úsilia a svojej nádeje o znovuvytvorenie samostatnej ortodoxie.“⁴⁴ K pripojeniu prispelo rozhodnutie, že zjednotené obce „mali sa postarať o to, aby ortodoxní členovia sa mohli nábožensky ukájať a za týmto účelom zriadiť potrebné inštitúcie: košerná šechita, mikva atď.“ (Eichler nedatovaný rkp: 4, AA)

Napriek tomu ortodoxní veriaci naďalej zotrvali vo svojej izolácii. Ilustruje to prípad Samuela Landerera. V päťdesiatych rokoch mu odmietli zveriť post kantora v jedinej funkčnej bratislavskej synagóge „len preto, lebo konal službu pre neológov, a to v dobe, keď dávno už sa nedalo hovoriť o ortodoxnom židovstve v Bratislave a keď takzvaní ortodoxi nemali svojho vlastného školeného kantora“. Landerer odišiel z Bratislavy

a v šesťdesiatych rokoch 20. storočia sa vystahoval do Tel Avivu, kde až do svojej smrti žil v ultraortodoxnej štvrti Bnei Brak. (Eichler nedatovaný rkp.: 75, AA)

FENOMÉN „ZANIKNUTÝCH“ OBCÍ

Vyhláška tiež rozhodla, že majetky bývalých centrálnych organizácií „...prechádzajú do vlastníctva Ústredného zväzu ŽNO na Slovensku, taktiež majetky zaniknutých židovských náboženských obcí všetkých rítov“. (Ich konkrétne používanie však bolo možné „...v každom prípade len s predbežným súhlasom Povereníctva Slovenskej národnej rady pre školstvo a osvetu“.)⁴⁵

Z uvedeného vyplynula Zväzu povinnosť rozdeliť obce na pokračujúce, resp. zrušené. Vedenie Zväzu ako kritérium ďalšej existencie určilo pravidelnú organizáciu bohoslužieb.⁴⁶ Predpokladom „prežitia“ bol teda *minjan* (účasť desiatich dospelých židovských mužov na bohoslužbách a náboženských obradoch). Obce, ktoré nemali dostatok mužských záujemcov o náboženský život, mali byť zrušené a ich majetok prechádzal do správy ÚZŽNO. Nie všade však prijali vyriešený orťiel. V októbri 1946 vedenie obce v Šaštíne protestovalo proti tomu, že ÚZŽNO vyhlásil verejnú súťaž na odpredaj tamojšej synagogy:⁴⁷ „Máme viac ako 20 členov a preto si svoje záležitosti sami vybavujeme. Čudujeme sa preto, že ste dali bubnovať predaj domov bez nás, a obzvlášť kostol, ktorý sa nemá a nesmie predať. Nesúhlasíme ba dokonca sa ohradujeme voči každému Vašemu zasahovaniu.“⁴⁸ Vedenie ÚZŽNO reagovalo kompromisne: „Je pravdou, že máte hlásený stav 20 duší, z toho je 10 mužov. Nikdy ste však nežiadali Ústredný zväz, aby zriadil vo Vašej obci Žid. náb. obec. Nikdy ste nehlásili, že ste ŽNO zriadili. Z toho dôvodu Vaša obec nie je samostatnou náb. obcou, ale patríte k ŽNO do Myjavy. (...) Keďže ste sa sami nestarali o Va-

še nehnuteľnosti, museli sme sa postarať my. Sme však ochotní zriadiť vo Vašej obci náboženskú obec a preto hláste nám obratom pošty mená predstavenstva, ako aj okolnosť, či uvedený kostol budete môcť uviesť do pôvodného stavu a či ho budete môcť užívať, menovite nás zaujíma, či Vám stojí k dispozícii aj modlitebňa a či sa schádzajú v Šaštíne veriaci na bohoslužby. Keď zaručíte normálny cirkevný život, s radosťou upustíme od odpredaja vašich nehnuteľností.“⁴⁹

K zániku mnohých náboženských obcí prispelo vysťahovalectvo do Palestíny/Izraela. Pre nedostatok členov ÚZZNO 11. mája 1949 oficiálne „rozpustila“ ŽNO Vrútky.⁵⁰ O niekoľko mesiacov neskôr Zväz schválil zlúčenie „členov bývalých Žid. náboženských obcí z Turčianskeho svätého Martina a Vrútky“.⁵¹

Nesúlads medzi konaním pravidelných bohoslužieb a úsilím udržať existenciu obce ilustruje príklad Starej Ľubovne: „Sme ochotní aj odhodlaní našu náboženskú obec udržať, avšak čo sa týka minjanu, môžeme tuná iba raz týždenne minjan mať. Čo sa týka šocheta,⁵² zamestnávame zatiaľ šocheta z Kežmarku, ktorý nás raz týždenne navštevuje, za čo ho aj sami platíme. Súčasne vám oznamujeme úctive, že naša náboženská obec pozostáva z chudobných 17 členov a sme presvedčení, že teraz nebudete žiadať od nás, aby sme zaplatili staré nedoplatky na sociálnych poisteniach a daniach.“⁵³

Konflikty vo vnútri komunity odráža sťažnosť ortodoxného veriaceho: „Členovia obce (asi 95 %) majú záujem na maskir⁵⁴ a na cintořín. K tomuto účelu majú k dispozícii Chevra kadišu. Môj názor však je: ‚Prv chcem žiť ako žid, a potom len zomrieť ako žid.‘ Ako ďalšiu sťažnosť uvádzam môjho 5-ročného chlapca, ktorý nemá možnosť naučiť sa základ našej viery.“⁵⁵ Vedenie obce sťažnosť odmietlo: „Naša ŽNO má okolo 35 členov platiacich cirkevnej dane, z ktorých väčšina sú členovia bývalej status quo obce a ktorí nemajú taký veľký záujem o šocheta ako

členovia bývalej ortodoxnej obce, ale nie sú ani proti tomu, aby v našej obci šochet bol.“⁵⁶

Hoci časť tradičných veriacich proti vyhláske 231/1945 protestovala, pozitívne ju prijali aj viaceré ortodoxné obce.⁵⁷ Najmä v menších mestách si uvedomovali, že práve zjednotenie dosiaľ navzájom izolovaných komunít umožnilo ich ďalšiu existenciu. Dodatočne sa s týmto názorom stotožnil aj dlhoročný predseda ÚZZNO Benjamín Eichler. Ako člen výboru bratislavskej ŽNO vyhlášku spočiatku odmietal, neskôr ale svoje stanovisko zmenil: „Oprávnená a krásna je idea pre udržanie židovstva, keď v slobodnej spoločnosti sa separujú židia rôzneho odtieňa, superortodoxní, ortodoxní, chasidi, konzervatívci, neológovia a reformovaní, ktorí inak majú kladný vzťah k židovstvu, ale nie v štátnom zriadení, kde oficiálny program vedúcej politickej sily je protináboženský. Tu treba pevnej jednoty na udržanie židovstva.“ (Eichler nedatovaný rkp.: 7, AA)

ZDRUŽENIE FAŠISTICKÝM REŽIMOM RASOVO PRENASLEDOVANÝCH (SRP)⁵⁸

Aktívnou židovskou organizáciou bolo Združenie fašistickým režimom rasovo prenasledovaných. Jeho založenie schválili na schôdzi výkonného výboru Ústredného zväzu sionistického 2. júna 1945. Podiel na jeho vzniku mal najmä Dr. Vojtech Winterstein, jeden z výrazných členov sionistickej organizácie na Slovensku.⁵⁹ Za prvého predsedu SRP v roku 1945 zvolili Dr. Oskara Neumanna a Dr. Winterstein sa stal generálnym tajomníkom.⁶⁰ Sídlil v Bratislave s pôsobnosťou pre celé územie Slovenska.

SRP sa deklaroval ako zástupca všetkých židov, ktorí nechceli alebo nemohli byť členmi židovských náboženských obcí. (Napriek tomu Winterstein pôsobil aj ako výkonný tajomník ÚZZNO a je podpísaný pod viacerými dokumentmi, ktoré

v našom texte citujeme.) SRP sa nemiešal ani do záležitostí zahraničných sionistických organizácií Joint a Sochnut, ktoré mali na starosti emigráciu židov do Palestíny.⁶¹ Vedenie SRP malo síce sionistické pozadie, napriek tomu dokázalo kooperovať so Zväzom a koordinovane spolu zastupovali svojich členov pred vládnymi a výkonnými orgánmi. Obhajovali tak občianske, sociálne, hospodárske a kultúrne práva či záujmy všetkých židovských skupín či jednotlivcov na Slovensku. Spoločne podporovali aj sociálnu starostlivosť štátu, keď prevzali starostlivosť o opustených starých ľudí, siroty či navrátilcov z koncentračných táborov a inak rasovo prenasledovaných. SRP nahrádzal aj činnosť Červeného kríža v tom, že vyhľadával či repatrioval do vlasti nezvestné osoby z komunity.⁶²

Svojím zameraním nahrádzal SRP podporu ÚZŽNO pre tých židov, ktorí po prežitých vojnových traumách inklinovali k ateizmu alebo skrývali svoj židovský pôvod a neobnovili členstvo v ŽNO. Zastupoval aj tých, ktorí neboli halachickými židmi, keďže ich matka nebola židovka a z hľadiska Halachy (náboženského práva) sa nemohli stať členmi ŽNO. A nakoniec, SRP reprezentoval aj židov, ktorí síce neboli jeho členmi, ale boli počas vojny rasovo prenasledovaní a po oslobodení sa na nich vzťahovali zákony súvisiace s reštitúciou židovského majetku.

KOMUNITA A MAJORITA

Ako sme uviedli vyššie, SNR Nariadením č. 1/1944 Zb. n. SNR zrušila všetky zákony a nariadenia vojnovéj Slovenskej republiky, ktoré odporovali republikánsko-demokratickému duchu. Tento pozitívny akt však nepriniesol automaticky zrušenie protizidovských zákonov. Nestratili sa ani antisemitské predsudky a stereotypy. Hoci obnovený štát deklaroval ústretový postoj k židovským preživším, dedičstvo antisemitskej propa-

gandy a protizidovskej legislatívy ľudáckej Slovenskej republiky naďalej pretrvávalo v povojnovom spoločenskom a politickom diskurze. Vzťah majoritného obyvateľstva k návratu preživších sa pohyboval v škále od radostného privítania až po odmietnutie, odpor a urážky: „*Stretli sme sa s rôznymi reakciami. Boli ľudia, ktorí boli priam dojatí a dojatím plakali, že nás živých po oslobodení stretávali. Boli ale aj takí, ktorí by radšej videli, keby sme boli bývali zahynuli, ako väčšina našich ľudí. Niektorí ochotne vrátili a niektorí boli vyslovene nahnevaní a vykrikovali, že sa nás viac vrátilo, ako odišlo. Môžete si predstaviť, ako nám to padlo po holokauste, keď váš sused vám povie, že však sa vás vrátilo viacej, ako ste odišli. Takže aj s takýmito vecami sme sa stretli, aj s takýmito prípadmi. (...) Ale musím povedať, že takto škaredo sa chovala malá časť obyvateľstva. Väčšina slovenských občanov sa chovala korektne a slušne a nám pomáhala. To musím zdôrazniť. Pred naším odchodom sa nám podarilo niektoré veci, tie, na ktorých nám najviac záležalo, sme ukryli u našich kresťanských priateľov, ktorí nám všetky veci po návrate poctivo vrátili.*“ (OH, Muž 1930/105)

Spolu so zmenou spoločenského poriadku prebiehala výmena politických elít nielen vo „vysokej“ politike, ale aj na miestnej úrovni. Konali sa ľudové súdy s exponentmi fašistického režimu, ale aj s miestnymi predstaviteľmi HSĽS či Hlinkovej gardy. Procesy s dôverne známymi ľuďmi vyvolávali pocity ohrozenia jednotlivcov a tiež časté názorové napätia v rámci lokálnych komunít či dokonca rodín. Obavy zo straty spoločenského postavenia trápili nielen arizátorov a povojnových dočasných správcov židovského majetku, ale tiež radových obyvateľov miest a dedín. Mnohí z nich dostali od vojnového štátu skonfiškovanú židovskú pôdu alebo opustené či arizované židovské domy, obchody, dielne a obávali sa, že po návrate „ich“ židov o majetky prídu.

Židov (často jednotlivcov z pôvodných početnejších rodín) „doma“ namiesto vyťuženeho „návratu do normálu“ často čakalo rozčarovanie, pretože o reštitúciu svojho majetku mohli požiadať jedine československí občania. Židia však o občianstvo prišli počas nedobrovoľného prechodu hraníc v rámci deportácií 1942 na základe Zákona č. 68/42 Sl. z. o vysťahovaní židov. Podľa paragrafu 3 „Židia vysťahovaní a Židia, ktorí územie štátu opustili alebo opustia, strácajú štátne občianstvo Slovenskej republiky“. Podľa nasledujúceho bodu „Majetok osôb, uvedených v odseku 1 prepadá v prospech štátu“. ⁶³ Napriek spomenutému nariadeniu č. 1/1944 Zb. n. povstaleckej SNR, zákony Československej republiky im občianstvo automaticky neobnovili. Všetci židovskí navrátilci (dobovo repatrianti) boli nútení podať žiadosť o priznanie štátoobčianskej spoľahlivosti a až po jej získaní mohli (najneskôr do 10. februára 1946⁶⁴) požiadať o udelenie štátneho občianstva. Nebolo to jednoduché, pretože na časť židovskej komunity (nielen repatriantov) sa vzťahoval prezidentský dekrét č. 33/1945 Zb. z. a n.⁶⁵ Na princípe kolektívnej viny ním prišli o štátne občianstvo Maďari a Nemci žijúci v ČSR a tento zákon sa vzťahoval aj na židov, ktorí sa pred vojnou hlásili k uvedeným národnostiam. Bez ohľadu na fakt, že išlo o rasovo prenasledovaných ľudí, pokiaľ chceli ostať v republike, museli dokázať svoju lojalitu voči štátu, prípadne doložiť účasť v odbojovom hnutí a pod.⁶⁶ Predseda SNR Jozef Lettrich to vyjadril nekompromisne: „Židov, ktorí sa zmýšľaním a rečou hlásia k Maďarom a Nemcom, považujeme za Maďarov a Nemcov a budú musieť preto zdieľať osud Maďarov a Nemcov...“ (...) „...Nesmie byť privilegium pre niekoho, že patrí k tej spoločenskej skupine, ktorej sa diala krivda za fašistického režimu.“⁶⁷

Predstavitelia SRP-u sa v spolupráci s ÚZŽNO snažili toto rozhodnutie štátu zvrátiť a vymôcť výnimku pre všetkých raso-vo prenasledovaných. Žiadatelia vrátane židov, ktorí sa hlásili v roku 1930 k židovskej národnosti, boli totiž závislí na rozhodnutí úradníkov miestnej správy (neraz osobne zainteresovaných do veci vlastníctva židovských majetkov). Logicky často uprednostňovali osobný alebo tzv. verejný záujem lokality pred spravodlivými nárokmi pôvodných židovských vlastníkov.

Na miestnej úrovni bol zákon najviac zneužívaný práve vo vzťahu k príslušníkom bývalej židovskej národnosti. Týmto mali miestne úrady automaticky pripísať národnosť českú alebo slovenskú. Aj keď na to úradníci zo zákona nemali právo, používanie nemčiny a maďarčiny v židovských rodinách interpretovali ako prejav maďarskej či nemeckej identity. Na základe svojho subjektívneho rozhodnutia týmto žiadateľom bežne odmietli vydať osvedčenie o štátoobčianskej spoľahlivosti. Navyše, všetci židia bez štátneho občianstva boli zahrnutí do repatriácie spolu s ostatnými Nemcami a Maďarmi (viac pozri Bumová 2008, 2012). Vedenie SRP-u už koncom roka 1945 zasahovalo na MNV v Bratislave proti „rečovým skúškam“ pre repatriantov.⁶⁸ Napriek príslubu o ich zrušení⁶⁹ nedokázali zamedziť úradníckej svojvôli ani v ďalšom období. Napr. v Rožňave nevydala národná bezpečnosť žiadateľovi Teodorovi Jelínkovi, dokázateľne slovenskej národnosti, svedectvo o národnej a politickej spoľahlivosti, lebo vraj „je úplne nespoľahlivý ako všetci tejto rasy“.⁷⁰

Problém s udelením štátnej spoľahlivosti a občianstva súvisel s reštitúciou židovského majetku. SNR ako predstaviteľka štátnej moci na Slovensku, bola zložená prevažne z predstaviteľov DS a KSS a nemala záujem realizovať reštitúcie v plnom rozsahu. Už počas vojny existovala dohoda medzi slovenskými politikmi a londýnskou exilovou vládou, že židovský majetok

sa bude vracaf iba do výšky pol milióna Kčs⁷¹ (pozri Zavacká 2004: 608; Bumová 2008: 47 a n.). Dlho očakávaný reštitučný zákon 128/1946 Zb.⁷² vydala SNR až po niekoľkých pogromoch a vraždách židov (Topoľčany 1945, Kolbasov 1945, Unín 1945) v máji 1946. Reakciou naň sa stali protižidovské výtržnosti počas partizánskeho zjazdu v Bratislave v auguste 1946 (viac pozri Bumová 2007). Do praxe sa preto reštitučný zákon zavádzal až od roku 1947 a v máji nasledujúceho roku bol novelizovaný (79/1948 Zb.).⁷³ Je zaujímavé, že jeho novelizácia vyvolala tiež protižidovský pogrom v Bratislave v auguste 1948 (viac pozri Štelmachovič Bumová 2018).

Židovský majetok medzitým prešiel z vlastníctva arizátorov do rúk dočasných národných správcov, ktorými sa mohli stať aj pôvodní židovskí vlastníci či pozostalí. To ale neznamenalo, že svoje vlastníctvo získali späť. Miestna správa aj napriek fyzickej prítomnosti pôvodného vlastníka často dosadzovala dočasného správcu podľa politickej príslušnosti, či ako odmenu za účasť v protifašistickom odboji. Štát tak vytvoril ďalšiu skupinu ľudí zainteresovaných na židovskom majetku. Navyše, židovskí správcovia bývali opakovane preverovaní z hľadiska politickej a národnej spoľahlivosti.⁷⁴

Ešte komplikovanejšie prebiehalo vracanie židovskej pôdy hlavne v poľnohospodárskych oblastiach na juhu Slovenska. Tie po Viedenskej arbitráži v novembri 1938 kolonizovali prisťahovalci z Maďarského kráľovstva. Po obnove republiky a ich odchode do Maďarska, národné výbory a osídľovacia komisia aj v prípadoch prítomnosti pôvodných vlastníkov prideliť bývalé židovské majetky slovenským kolonistom. Predstavitelia SRP-u konštatovali pomerne bežný jav: „Len mimochodom poznamenávame, že veľký počet vlastníkov je slovenskej alebo židovskej národnosti, úrady ich však deklarujú za Maďarov a Nemcov, aby bol daný dôvod ku konfiškácii...“⁷⁵

Takto rozparcelovaný židovský majetok sa získaval späť ťažko. Zainteresované strany viedli dlhé súdne spory, ktoré finančne vyčerpávali predovšetkým nižšie sociálne vrstvy/roľníkov. V roku 1948 sa komunistickí aj demokratickí predstavitelia vyslovili za ponechanie rozparcelovaného židovského majetku súčasným vlastníkom. Zároveň vyšlo nariadenie o zastavení súdnych konaní ohľadom bývalých židovských pôdohospodárskych nehnuteľností. Pôvodní židovskí majitelia mali dostať doplatok rozdielu medzi cenou pridelovou a obecnou od súčasných držiteľov pôdy. Išlo iba o zlomok z pôvodnej ceny.⁷⁶ Celý priebeh reštitúcií postupne zastavil proces kolektivizácie a likvidácie živností, ktorý sa rozbehol krátko po komunistickom prevrate 25. februára 1948.

POGROMY

Východnú a strednú časť povojnovej Európy zachvátili pogromy⁷⁷ a vraždy židov. Výbuchy protižidovskej nenávisti sa tiahli cez Rusko a Ukrajinu, Poľsko, Maďarsko a prejavili sa aj na Slovensku. Najznámejšie prípady sa udiali ešte v roku 1945. Spomenieme pogrom v Topoľčanoch (Kamenec 1999a, b, 2000) či vraždy židov v Kolbasove, Snine, Uníne (viac Šmigel 2007, 2008; Šišjaková 2008; Šišjaková – Šmigel 2009 a i.). Kým zodpovednosť za vraždy na východnom Slovensku nie je dodnes dostatočne objasnená, pogromy v Topoľčanoch 1945, Bratislave 1948 a protižidovské výtržnosti v Bratislave v roku 1946 sú spracované (Bumová 2007, Štelmachovič Bumová 2018, Šmigel 2011 a i.).

Násilie voči preživším židom bolo prejavom pretrvávajúceho (ľudového) antisemitizmu v spoločnosti. Pôsobila tu kombinácia tradičného náboženského antijudaizmu (výdatne ho živila najmä katolícka cirkev), predsudkov v súvislosti s procesom konštruovania moderného slovenského národa v 19. storočí

a doznievajúcimi vplyvmi ľudáckej (ale aj maďarskej) protižidovskej propagandy a politiky. V sledovanom období pribudli reakcie ľudí z majority, ktorí sa obávali, že stratia nedávno získané materiálne a sociálne výhody.

Ako vidieť, na Slovensku obdobie bezprostredne po ukončení druhej svetovej vojny charakterizovala snaha vládnej politiky konsolidovať dobovú spoločnosť politicky, hospodársky a sociálne. Kroky slovenských orgánov (SNR) a inštitúcií tento cieľ reflektovali, no smerom k židovskej komunite ich presadzovali s necitlivosťou, ktorá bola zmesou pragmatizmu a antisemitizmu (viac Bumová 2008, 2009, 2010, 2012, 2016; Štelmachovič Bumová 2018). Stabilita slovenskej časti povojnového Československa bola krehká, reminiscencie za slovenským štátom u obyvateľstva silné. Spoločenskú (a politickú) situáciu na Slovensku vyhodnocovala centrálna vláda v Prahe ako menej stabilnú (aj v kontexte zápasu o politickú moc medzi DS a KSS). Postavenie SNR, ktorá „bojovala“ s českými vládnymi politikmi o svoju výlučnosť rozhodovať vo veciach Slovenska, narúšali (aj) povojnové antisemitské výbuchy. Česká strana ich vnímala ako dôkaz neschopnosti či nedôslednosti slovenských politikov primerane riadiť zverenú časť spoločného štátu. Dôsledkom tohto tlaku bolo neriešenie, zľahčovanie a „ututľovanie“ vražd, výtržností a pogromov voči židovskému obyvateľstvu zo strany slovenskej politickej reprezentácie.⁷⁸ Aj v kontexte politického významu obyvateľstva boli čísla jasné. Židia tvorili iba 1 % voľičskej základne a politici sa usilovali presvedčiť nezaradených voľičov kresťansko-konzervatívneho zmýšľania vrátane takých, ktorí tiež participovali na bývalých židovských majetkoch. Žiaľ, absencia vymožitelnosti práva, ľahostajnosť predstaviteľov SNR k vyšetreniu udalostí a ich odsúdeniu (z antisemitských prejavov obviňovali banderovcov či „ľudácku reakciu“), umocňovala agresorov v presvedčení o ich nedotknuteľnosti. Zároveň otvá-

rala priestor na ďalšie antižidovské prejavy verbálneho a kolektívneho násilia.⁷⁹

V úsilí začleniť sa opäť do spoločnosti sa tak židovskí preživší ocitli v komplikovanej, často priam neriešiteľnej situácii. Úrady im robili (vyššie spomenuté) prekážky pri spätnom získavaní štátneho občianstva, navracaní predholokaustových majetkových práv a sociálneho postavenia. Táto realita sa premietla aj do formovania identity a rozhodovania, či ostať na Slovensku, alebo emigrovať.

Spomenuté prejavy nenávisťi voči židovskú komunitu vyvolávali znepokojenie. Zároveň vzrastala nádej, že nástup komunistickej strany k moci prinesie zlepšenie spoločenských pomerov. Optimistické očakávania ilustruje aj fotografia z prvomájového sprievodu (Banská Bystrica 1948, AA)

TEMNÉ ROKY PÄŤDESIATE

Ako sme spomenuli, medzi židmi na Slovensku mnohí verili, že nastupujúci režim a jeho ideológia je zárukou lepšej budúcnosti. Okrem vďaky k sovietskym osloboditeľom „k stotožneniu sa veľkej časti Židov s novým režimom a s jeho protagonistkou – Komunistickou stranou Československa – prispel aj návrh novej ústavy, ktorej paragraf 37 zakazoval šírenie rasovej a náboženskej neznášanlivosti“. (Soukupová 2016: 113) V realite sa však rýchlo objavili prvky oficiálneho antisemitizmu a pozitívny vzťah sa začal rýchlo meniť.

ZAČIATKY

Porážka nacistického Nemecka a koniec vojny v Európe nepriniesli vytúžený pokoj. Zmenili sa len používané zbrane: namiesto armád stáli proti sebe politické strany, hluk bombardovania a strelby nahradili mediálne útoky a predvolebné zápasy. Napätie kulminovalo pred voľbami v máji 1946. V názorovo rozdelenej slovenskej časti republiky súperili najmä Demokratická strana (DS) a Komunistická strana Slovenska (KSS). Dôležitý bol každý hlas vrátane tých približne 30 000 židovských. Politici oboch strán zároveň vedeli, že im nesmú sľubovať veci, ktorými by popudili voličov z majoritnej spoločnosti. Tí (z ekonomických či iných dôvodov) väčšinou neschvaľovali najmä vracanie židovských majetkov, ktoré získali v procese arizácie.

Do bojov o politickú moc zapojili obe strany aj tlak ulice a organizovali protestné aktivity navzájom voči sebe (viac Bu-

mová 2006c). Voľby na Slovensku vyhrala napokon DS (získala tu 62 % odovzdaných hlasov), v rámci celého Československa však zvíťazila KSČ. Pod dojmom tejto prehry komunisti proti demokratickému spektru slovenskej spoločnosti bez zábran využívali všetky dostupné, teda aj nelegálne prostriedky (viac Barnovský 1993, 1998; Syrný 2010). KSS začala otvorený boj o politickú moc na Slovensku. Opierala sa pritom o odbory a závodné rady, ale neváhala použiť aj vplyv, ktorý mala v štátnej bezpečnosti (ŠtB).

Tak vznikla v jeseni 1947 kauza „Sprisahanie“. Išlo o vykonštruované obvinenie predstaviteľov Demokratickej strany z protištátnej činnosti. Štátna bezpečnosť využila reálnu politickú chybu Jána Ursínyho,⁸⁰ ktorý zamestnal ako tlačového tajomníka Otta Obucha. Nevedel však, že tento pôsobil počas vojnovnej Slovenskej republiky na úrade propagandy a naďalej udržiaval kontakty s ľudáckym exilom. Štátna bezpečnosť prepojila tzv. Obuchovu aféru s vedením DS. Vytvorila príbeh, že predstavitelia strany údajne v spolupráci s ľudákmi v zahraničí organizovali domáci odboj s cieľom obnoviť samostatný slovenský štát. Niektorí predstavitelia DS ušli do cudziny, iní (v presvedčení o svojej nevine) naivne zotrvali, či sa dokonca dobrovoľne vydali na trestné stíhanie (Ján Kempný, Miloš Bugár). V tejto kauze zatkli vyše 700 ľudí. Ján Ursíny bol na konci októbra 1947 donútený rezignovať z postu podpredsedu vlády. Po prevrate vo februári 1948 ho obvinili z vedomého ohrozenia obranyschopnosti štátu a odsúdili (viac Syrný 2010: 324 a n.).

V úsilí získať moc Ústredný výbor KSS (ÚV KSS) vyvolal v máji 1947 na Slovensku krízu. Spolu s odbormi (a s podporou vedenia KSČ) tlačil na vytvorenie nového Zboru povereníkov, ktorý by sa skladal iba zo „štátotvorných a protifašistických síl národa“ (Syrný 2010: 336). Napriek odmietavému postoju k ta-

kejšto zmene Demokratická strana napokon rezignovala. V rozpore s výsledkom volieb tak v novembri 1947 demokrati stratili v Zbore povereníkov dovtedajšiu väčšinu.

KSČ sa však neuspokojila s čiastkovou prestavbou moci na Slovensku. Využila vnútorný spor v československej vláde v Prahe, ktorý vyvrcholil vo februári 1948. Predmetom bolo zneužívanie štátneho aparátu, bezpečnostných a armádnych zložiek komunistami. Dňa 13. februára prijala vláda uznesenie, že minister vnútra Václav Nosek (KSČ) musí zrušiť nezákonné premiestnenie nekomunistických veliteľov Zboru národnej bezpečnosti (ZNB) z Prahy. Keď to Václav Nosek odmietol, podalo demisiu 12 nekomunistických ministrov, ktorí zastupovali Československú stranu lidovú, Československú stranu národno-socialistickú a Demokratickú stranu. O deň neskôr (21. februára 1948) predseda Zboru povereníkov Gustáv Husák (KSS) žiadal na podnet predsedu KSČ Klementa Gottwalda novú demisiu Zboru povereníkov. Argumentoval protiprávnym tvrdením, že odstúpenie ministrov Demokratickej strany z československej vlády sa vzťahuje aj na Zbor (Plevza 1991: 58; Medvecký 2011: 275; Syrný 2010: 343 a n.)

V tejto situácii sa 26. februára 1948 predseda SNR Jozef Lettrich (DS) vzdal svojej funkcie a v máji 1948 emigroval. Na jeho post nastúpil komunista Karol Šmidke. Z pätnástich pozícií v Zbore povereníkov obsadili komunisti jedenásť. (Lipták 2003: 302) Následne začali vznikať komunistické akčné výbory, ktorých cieľom bolo odstrániť „reakciu“ z verejného a politického života. V československej spoločnosti prebehli rozsiahle čistky a krajinu postihla vysoká miera emigrácie.

V nasledujúcich dvoch rokoch komunistická strana cieľavedome upevňovala svoje postavenie, pričom sa inšpirovala sovietskou diktatúrou. Získala monopol nad zákonodarnou, výkonnou a súdnou mocou a v krátkom čase ovládla všetky

zložky hospodárskeho a občianskeho života. Vo vykonštruovaných a mediálne široko zverejňovaných politických monsterprocesoch sa zbavovala nepohodlných jedincov či celých skupín obyvateľstva. Tých „šťastnejších“ aspoň kontrolovala prostredníctvom štátnej bezpečnosti.

POLITICKÉ PROCESY

Po februári 1948 v Československu zaviedli novú definíciu práva. Podľa vzoru Sovietskeho zväzu v súdnictve sa začala uplatňovať prezumpcia viny: zadržaný bol chápaný ako vinník dovtedy, kým pred súdom nepreukázal svoju nevinu. Pre bezpečnostné orgány nebolo dôležité, či skutok bol spáchaný, pretože stačila (reálna alebo vykonštruovaná) indícia, že sa skutok spáchať chystá (viac pozri Štefanica 2017: 72-74). ŠtB a ďalšie bezpečnostné zložky získavali často potrebné priznania s použitím nátlakových (často brutálnych) metód. Súdom takéto priznania stačili a neoverovali ich pravdivosť ani spôsob, akým boli získané. Pred prokurátorom (a vo väzení) sa tak mohol ocitnúť ktokoľvek.

V päťdesiatych rokoch 20. storočia prebehli veľké čistky najskôr vo vnútri komunistickej strany. V podmienkach Slovenska obvinili a odsúdili napríklad „buržoáznych nacionalistov“ – členov KSS, ktorí sa snažili v centralistickom štáte presadzovať rovnocenné podmienky pre slovenskú časť republiky. Títo boli odsúdení v najväčšom a najznámejšom procese s generálnym tajomníkom ÚV KSČ Rudolfom Slánským alebo v menej sledovaných satelitných procesoch.

V začiatkoch sa na organizácii nezákonných politických procesov aktívne podieľal aj Rudolf Slánský, po Klementovi Gottwaldovi druhý muž v komunistickej strane. Z titulu predsedu bezpečnostnej komisie Ústredného výboru KSČ mu podliehal celý bezpečnostný aparát v štáte. Táto komisia prerokovávala

všetky trestné veci politického charakteru, ale aj tie, v ktorých prokuratúra navrhovala trest smrti. Súdby boli podriadené ÚV KSČ a rozhodnutia bezpečnostnej komisie museli akceptovať.

Kvôli kontrole spoločnosti na okresnej a krajskej úrovni vznikli bezpečnostné trojky a päťky. Tvorili ich preverení členovia komunistickej strany a tí navrhovali bezpečnostným zložkám osoby, o ktoré sa majú zaujímať. Následne ŠtB začala s realizáciou prípadov s úlohou získať (aj s použitím vynucovacích prostriedkov) od zadržaných priznanie.

Prípravy a priebeh politických procesov ovplyvňoval aj politický sekretariát ÚV KSČ. Od januára 1951 pracoval v zložení Klement Gottwald, Antonín Zápotocký,⁸¹ Rudolf Slánský a Viliam Široký.⁸² Už v marci 1950 sa stal záujmovou osobou bezpečnosti bývalý minister zahraničných vecí Vladimír Clementis.⁸³ Zatkli ho v januári 1951 a pri jeho vypočúvaní získali ďalšie mená z prostredia ÚV KSČ vrátane R. Slánskeho. Zo slovenských politikov sa spomínali niektoré osoby, súdené neskôr v procesoch proti buržoáznym nacionalistom (Daniel Okáli, Ladislav Novomeský, Gustáv Husák atď.), ale aj nižší zamestnanci Povereníctva vnútra v rôznych funkciách a v bezpečnostných zložkách na Slovensku. Vykonštruovaný politický proces „s vedením protištátneho sprisahaneckého centra na čele s Rudolfom Slánským“ prebehol v dňoch 20. do 27. novembra 1952 a mal výrazne antisemitský charakter. Obžalovali v ňom 14 osôb, z toho v 11 prípadoch prokurátor opakovane zdôrazňoval ich židovský pôvod. Obvinení poslušne „recitovali“ vopred pripravené (a naspamäť naučené) výpovede, pretože vedeli, že v prípade „chyby“ im vypnú mikrofón a spustia magnetofónový záznam ich „správneho“ svedectva. (Štefanica 2017: 113-114)

Podľa rozsudku sa obžalovaní previnili vlastizradou, vyzvedačstvom, vyzradením štátneho tajomstva, sabotážou...

Jedenásť obvinených (z toho desiat boli židia) odsúdili na trest smrti, traja ďalší dostali tresty doživotného väzenia (viac Barnovský 2005; Kaplan 1992, 2009, 2022; Löbl 1968; Štefanica 2017 a i.).

SIONISTI A BURŽOÁZNI NACIONALISTI V ŠTÁTNEJ BEZPEČNOSTI (ŠtB)

Uvedený proces vyvolal až hysterické prejavy verejného odsúdenia „vinníkov“ (pozri napr. Londáková 2002), nebol však ani zďaleka posledný. Na nižších úrovniach štátnej správy prebiehali politické procesy aj na Slovensku. Záujem represívnych orgánov a následne aj súdov vyvolalo obvinenie pracovníkov ŠtB zo sionizmu a buržoázneho nacionalizmu. V princípe išlo o pokračovanie čistiek v komunistickej strane a v bezpečnostných zložkách štátu na Slovensku, nad ktorými chcelo prebrať plnú moc pražské Ministerstvo národnej bezpečnosti. Na tento účel využili aj „odhalenie sionistov“ vo vedení štátu. Proti desiatim príslušníkom bratislavského VII. odboru Povereníctva vnútra (ŠtB), z nich sedem židovského pôvodu, pripravili neverejný proces. Konal sa pred vojenským kolégiom Najvyššieho súdu v Prahe v dňoch 7. – 9. decembra 1953. Návrh žaloby vypracovala Správa vyšetrovania MV v Prahe a ÚV KSČ ho schválil 26. novembra 1953. A práve ÚV KSČ (teda nie prokuratúra, resp. inštitúcie súdu, ktoré mali byť nezávislé od politickej moci) zároveň prikázal generálnemu prokurátorovi a ministrovi spravodlivosti vykonať spomínaný proces.⁸⁴ Žaloba vychádzala z vynúteného priznania Rudolfa Slánskeho: *„...umožňoval jsem, aby do stranických útvarových organizací v bezpečnosti mohly pronikat nepřátelské živly, kryt se členstvím v KSČ a obsazovat takto důležité funkce v bezpečnostním aparátě. Tím jsme rozrušovali bezpečnostní aparát a chránili protistátní činnost centra...“*⁸⁵

V celoštátnom rámci za riadiace osobnosti „spikleneckého centra“ v bezpečnostných zložkách štátu označili Rudolfa Slánskeho a Karla Švába (námestníka Ministra národnej bezpečnosti so sídlom v Prahe). Na Slovensku túto pozíciu pripísali (okrem ďalších) Oskarovi Valáškov, ktorý bol tiež židovského pôvodu. Pracoval na ÚV KSS v Bratislave najprv ako kádrový referent, potom na pozícii referenta ÚV KSS pre bezpečnosť, a bol priamo podriadený Rudolfovi Slánskému. V naučenej odpovedi uviedol, že ho na tento post dosadili „abych prováděl nepřátelskou činnost podle linie SLÁNSKÉHO na úseku bezpečnosti. Skutečně po převzetí této funkce jsem mnohem více v této nepřátelské činnosti pokračoval. Nechal jsem na rozhodujících místech již dosazené nepřátele, sionisty a židovské buržoázní nacionalisty Matěje BELA, Šimona ČERMÁKA, Gejzu KRŠÁKA, Mikuláše HORSKÉHO, Juraja GLASERA, Egona ROTHa a slovenské buržoázní nacionalisty Rudolfa VIKTORÍNA, Viktora SEDMÍKA, Teodora BALÁŽE, Františka HLAVATÉHO, Miroslava VOMÁČKU, Jána KRIŽKO... snažil jsem se je všemožně podporovat, dosazovat je na vyšší funkce a maskovat jejich nepřátelskou činnost...“⁸⁶

Podľa (nevýrazného) Oskara Valáška bol pomenovaný celý proces (podrobnejšie Štelmachovič Bumová 2019). Uškodilo mu, že bol v priamom kontakte s Rudolfom Slánským. Vyšetrovateľom prišli vhod aj osobné rozpory vedúcich pracovníkov VII. odboru Povereníctva vnútra v Bratislave. Napätie panovalo najmä medzi predstaviteľmi bývalého žandárstva (z I. ČSR a vojnovkej SR) a novými komunistickými kádrami na odbore. Prvá, generačne staršia skupina, používala policajné metódy a techniky výsluchov predchádzajúcich režimov, kým druhej síce chýbali policajné zručnosti a potrebná právna kvalifikácia, ale boli ideologicky prorežimní. Aj z tohto dôvodu tieto komunistické kádre často zneužívali právomoci a používali brutálne postupy pri vypočúvaní zadržaných. Viditeľný nesúlad sa pre-

javoval nielen v pracovnej, ale aj v osobnej rovine, čo negatívne ovplyvnilo vzájomnú spoluprácu obidvoch skupín a v konečnom dôsledku oslabilo spoľahlivosť bezpečnostných orgánov na Slovensku. Takto vnímal situáciu aj pražský ÚV KSČ.⁸⁷ V centre tohto sporu boli predvojnoví komunisti a priatelia Matej Bel a Ladislav (Šimon) Čermák, obidvaja zo židovského prostredia. Pracovali na vyšších postoch na povereníctve. Bel (ale aj Čermák a ďalší kolegovia) mal otvorený spor s pplk. Balázom, ktorý v ňom videl konkurenta aspirujúceho na jeho pracovnú pozíciu. V tomto boji sa snažili vzájomne zdiskreditovať. Sústreďovali kompromitujúce materiály na svojho protivníka a do týchto intríg zainteresovali aj viacerých spolupracovníkov.

Ďalšiu skupinu na povereníctve tvorili mladí komunisti, ktorí bojovali na východnom fronte, kde boli priamo „naočkovaní“ komunistickou ideológiou. Predstavovali opozíciu voči starým predstaviteľom bezpečnosti, ale aj voči komunistickým odbojárom židovského pôvodu (okrem Bela a Čermáka k nim patrili aj ďalší zamestnanci povereníctva). Boli si vedomí, že ich nadriadení používajú neštandardné postupy a metódy práce (aj z hľadiska komunistických metód) a nielen preto na nich donášali na ÚV KSS.⁸⁸

Od roku 1949 prebiehali na Povereníctve vnútra intenzívne stranické previerky. Mnohí horliví spolupracovníci poskytovali komisii často konšpiratívne indície a materiály z prostredia pracoviska. Kontrolné orgány sa prehrabávali aj v súkromnom a manželskom živote preverovaných osôb, k čomu sa kolegovia tiež radi vyjadrovali. Na Čermáka aj Bela vytiahli informáciu (ktorú oni dobrovoľne uviedli v životopisoch), že v detskom a tínedžerskom veku vstúpili do mládežníckych sionistických organizácií (podrobnejšie na inom mieste nášho textu).⁸⁹ Už v tejto fáze sa z nich snažili (zatiaľ bezúspešne) urobiť agentov zahraničnej spravodajskej služby. Postupne ich však v rámci

povereníctiev preraďovali alebo „uvolňovali“ zo služby (často na vlastnú žiadosť, ktorú podávali pod nátlakom). To už boli politické procesy v plnom prúde. A keď z miestností odboru zmizli dve tajné knihy ukončených prípadov protištátnej činnosti, začalo sa vyšetrovať vo veľkom.

Za vodcu sionistov na VII. odbore Povereníctva vnútra určili vyšetrovatelia Mateja Bela, zatiaľ čo Teodorovi Balážovi priradila obžaloba úlohu vedúceho slovenských buržoáznych nacionalistov. Spomínaný osobný spor medzi Belom a Balážom reinterpretovali do príbehu vykonštruovaného sporu medzi dvoma štátu nepriateľskými skupinami. Oskarovi Valáškovci stanovili úlohu facilitátora. Mal rozpory urovnať, obidve skupiny spojiť a vytvoriť v bezpečnostných zložkách spoločný koordinovaný tím, namierený proti ľudovodemokratickému zriadeniu.⁹⁰ V tejto súvislosti údajne vypovedal: „...*Slovenské buržoázni nacionalisty jsem kryl v jejich činnosti, když pracovali s protičeským a protisovětským zaměřením. Prosazovali zásadu, aby vedoucí činitelé v bezpečnosti na Slovensku nebyli podřízeni Ministerstvu národní bezpečnosti v Praze, ale aby si celý výkon bezpečnosti řídili sami. Žádali, aby všechny trestné činy, týkající se Slovenska, byly řešeny na Slovensku a aby kompetence ministerstva vnitra se vztahovala pouze na historické země. Toto požadoval zejména BALÁŽ, VIKTORIN, SEDMÍK...*“⁹¹

Obžaloba ďalej spomína participáciu tejto vykonštruovanej skupiny na organizovaní „nelegálnych“ emigrácií židovských občanov z Československa do novozaloženého Izraelského štátu.⁹²

Emigrácie do Izraela v rokoch 1948 – 1950/51 boli, samozrejme, legálne. Otázka prisťahovania židov z Československa sa riešila na bilaterálnej štátnej úrovni medzi viacerými ministerstvami v Izraeli a ČSR (viac Štelmachovič Bumová 2019: 73-77) a cez generálneho tajomníka ÚV KSČ Rudolfa Slánské-

ho (ktorému pripísali aj tento „zločin“). Na lokálnej slovenskej úrovni riešili emigráciu viaceré inštitúcie, ktoré spolupracovali s jednotlivými poverenstvami v Bratislave. Boli to Židovská náboženská obec v Bratislave a ÚZZNO, Združenie fašistickým režimom rasove prenasledovaných (SRP) a Ústredný zväz sionistický (ÚSC⁹³). ÚSC so sídlom v Bratislave a s celoštátnou pôsobnosťou pracoval od mája 1945. Zastrešoval všetky sionistické organizácie v Československu a mal na starosti aliju. Úzko spolupracoval s Palestínskym úradom (dobovo Palúrad),⁹⁴ ktorý pôsobil v Bratislave ako poverená inštitúcia Jewish Agency for Palestine (SOCHNUT).⁹⁵

Emigráciu židovského obyvateľstva zo Slovenska do Izraela na Slovensku riešili vtedajší povereník vnútra Daniel Okáli, prednosta odboru ŠtB Rudolf Viktorin a jeho zástupca pplk. Viktor Sedmík. Za pasové oddelenie Poverenictva vnútra, ktoré vydávalo emigrantom pasy, to bol veliteľ Mikuláš Horský. Tiež pochádzal zo židovského prostredia a mal na starosti kontrolu zoznamov emigrantov, ktoré mu dodala ŽNO. Pretože mnohí z nich stále nedisponovali svedectvami o spoľahlivosti a nemohli teda mať československý vystahovalecký pas, nevyžadoval od nich predloženie tohto dokumentu a pas žiadateľovi vydal (viac Bumová 2009, 2010). Žaloba ich obviňovala z úzkej spolupráce so sionistickými organizáciami, ktoré mali kryť agentúru izraelských a amerických rozvedok v Československu. Zároveň všetci zainteresovaní (vrátane Rudolfa Slánskeho) údajne umožnili, aby ČSR prišla ich odchodom o miliónové hodnoty, pretože vraj židovským emigrantom povolili vyviešť z republiky súkromný majetok. Žaloba spomínala odhad okolo 6 miliónov Kčs.⁹⁶ Išlo, samozrejme, o štátom povolený vývoz súkromného majetku emigrantov, ktorý úradníci prekontrolovali položku po položke a cez mnohé obštrukcie napokon dovolili vyviešť z republiky určitú časť. Išlo prevažne o rodinné

a súkromné majetky. Emigranti nesmeli vyvážať technické a lekárske zariadenia, bielu techniku, dokonca platil zákaz vyvážať rodinné portréty či určité druhy cenností (viac Bumová 2010: 16-35).

Je evidentné, že pri alijsa pomáhali aj zmienení pracovníci VII. odboru Povereníctva vnútra v Bratislave a Pasového oddelenia Povereníctva vnútra. Vo viacerých prípadoch zrejme prestúpili svoje právomoci a s najväčšou pravdepodobnosťou boli korumpovaní. Rozvratnú špionážnu a sabotážnu činnosť a pomoc s uskutočňovaním nepriateľských cieľov protištátneho spikleneckého centra vedeného Rudolfom Slánským od roku 1945, z čoho boli (okrem iného) obvinení,⁹⁷ však nevykonávali.

PROCES PROTI SIONISTOM A BURŽOÁZNYM NACIONALISTOM

V neverejnom politickom procese so sionistami a buržoáznymi nacionalistami⁹⁸ v ŠtB boli odsúdení Oskar Valášek, Matej Bel, Ladislav (Šimon) Čermák, Juraj Glaser, Mikuláš Fodor, Martin Kraus a Mikuláš Horský (všetci pochádzali zo židovského prostredia a pôsobili na viac či menej dôležitých pozíciách v bezpečnostných zložkách štátu). Z majoritného prostredia súdili služobne (aj generačne) starších zamestnancov povereníctva: Rudolfa Viktorina, Viktora Sedmíka a Teodora Baláža, ktorí pracovali na vedúcich postoch v ŠtB.⁹⁹ V tomto prípade režim už nežiadal exemplárne tresty smrti. Obžalovaných odsúdili na tresty odňatia slobody od 18 – 25 rokov až po najnižšie tresty 7 – 12 rokov. Súčasťou rozsudku bola tiež dočasná strata občianskych práv, prepadnutie majetku, v niektorých prípadoch aj odňatie štátneho občianstva. Najvyššie tresty boli udelené za velezradu, sabotáž či vyzradenie vojenského tajomstva.¹⁰⁰

Obvinenie zo sionizmu, ktoré hralo v politických procesoch 50. rokov 20. storočia zásadnú úlohu, bolo konštruktom režimu a bezpečnostných zložiek štátu. Umožnilo definovať

potenciálneho vnútorného „nepriateľa“ iba na základe židovského pôvodu. (Za „nelojálnych“ režim považoval aj iné etniká či náboženské skupiny, najmä Nemcov, Maďarov a Rusínov/ gréckokatolíkov.)

Prístup režimu k židom však ovplyvňovali aj širšie súvislosti, najmä medzinárodné vzťahy a politika Sovietskeho zväzu voči štátu Izrael. Do volieb 1949 sa zdalo, že Komunistická strana Izraela môže dosiahnuť dobrý výsledok a židovský štát mal preto spočiatku podporu Josifa Vissarionoviča Stalina a Sovietskeho zväzu. Z tohto dôvodu aj komunistické Československo vnímalo zoznačiatku židovský štát pozitívne. Po jeho príklone k západnej demokracii (v období rokov 1951 – 1952) „sovietsky blok“ považoval Izrael za nepriateľskú krajinu. Zmena politického naratívu priniesla nárast nedôvery režimu voči židovským obyvateľom aj v ČSR. Negatívny postoj zhoršilo, keď v Izraeli prijali „právo návratu“. Podľa neho každý žid, nech žije kdekoľvek, má právo vrátiť sa do svojej historickej vlasti. Túto myšlienku „dvojitého občianstva“ či dokonca akceptovanie židovskej národnosti v ústave odmietali komunistické režimy aj v krátkom období priateľstva s Izraelom. Vnímali ich ako odmietanie asimilácie, pestovanie izolácie a podporu nacionalizmu v židovskej časti populácie. Po odklone Izraela na Západ zmenili komunistickí ideológovia prístup. Sionizmus, na ktorého princípoch vznikol židovský štát, začali interpretovať ako nacionalistickú ideológiu a prax židovskej veľkobořoázie, ktorá mala byť prepojená s imperializmom západných krajín. Charakterizovali ho ako svetonázor, ktorý je podvrtný/ diverzný voči socialistickému systému. Každý občan, ktorý mal židovských predkov (najmä ak patrili v minulosti do niektorého mládežníckeho sionistického spolku), mohol byť označený za nelojálneho voči režimu (viac pozri Štelmachovič Bumová 2019: 69-71).

Otvorená nedôvera a nové perzekúcie vyvolali medzi príslušníkmi židovskej komunity návrat strachu, ale aj smútok z faktu, že sa opätovne ocitli na okraji spoločnosti. Veľavravný je komentár muža, ktorého počas vojnového slovenského štátu väznili za komunistickú činnosť a neskôr aktívne bojoval počas SNP:

„Ako bolo v base, tak po zaistení, to som vám povedal, takto je ťažko porovnať s niečím. Tam som urobil svoju životnú bilanciu, lebo som nerátal s tým, že ja stadiaľ ešte živý vyjdem. Povstanie, to bola pre mňa nesmierne šťastlivá vec, vy si viete predstaviť človeka, ktorý bol stokrát ponížený, čo to preňho znamená, že dostane do ruky zbraň, a má nepriateľa pred sebou a môže na toho nepriateľa strieľať a môže bojovať. A mne to, mojej náture to ohromne zodpovedalo. A keď môžem porovnať, o to horšie to bolo po vojne, keď zrazu moji vlastní, aspoň som si myslel, moji vlastní súdruhovia, tí, s ktorými spolu som ja bojoval za socializmus, zrazu pre tých som sa stal nespoľahlivý a tak. A tí ma prenasledovali preto, že som bol inej mienky, a preto, že som bol Žid, lebo v tej internacionalistickej strane zrazu sa stali Židia nespoľahliví. Tak to nesmierne bolestivé bolo to, že som vedel, že za fašizmu som mal nepriateľa pred sebou, a teraz som mal okolo seba, a mám ho za sebou, a moji vlastní súdruhovia ma tuto takto prenasledujú.“ (OH, Muž 1924/37)

V nasledujúcich rokoch stačilo, že človek mal židovských predkov, aby sa mohol stať záujmovou osobou ŠtB. V princípe počas celej éry 1950/51 – 1989 bol termín „sionista“ synonymom (krycím výrazom, aby sa vyhli obvineniu z antisemitizmu) pojmu „žid“. Ako sa tento postoj štátu vyvíjal, a aký dosah mala kontrola štátnej bezpečnosti na židovskú komunitu žijúcu na Slovensku v ďalších desaťročiach, si všimneme v nasledujúcich kapitolách.

V politických procesoch neskôr zatýkali a súdili predstaviteľov ÚSC a spolupracovníkov Jewish Agency na Slovensku.

Pritom tieto inštitúcie a ich zamestnanci sa na organizácii alija do Erec Izrael podieľali legálne a v spolupráci so štátom. Boli to napríklad Max Weiss, prvý povojnový predseda ŽNO Bratislava a Oskar Krasňanský, predseda ÚSC, ktorí rokovali priamo s povereníkom vnútra Danielom Okálím a inými kompetentnými predstaviteľmi tohto poverenictva. Protištátnu činnosť na území ČSR pripísali aj JOINT-u. Táto charitatívna organizácia finančne podporovala jednotlivcov a inštitúcie (vrátane náboženských obcí) postihnuté holokaustom.¹⁰¹ Okolo roku 1951 musel JOINT (rovnako ako Jewish Agency for Palestine) nútene zastaviť svoju činnosť na území ČSR. V roku 1952 nedobrovoľne skončili aktivity SRP aj ÚSC.¹⁰² Jedinou židovskou inštitúciou, ktorá mala právnu subjektivitu a smela legálne reprezentovať židovskú komunitu, bol ÚZŽNO. Sústreďoval pod sebou všetky ŽNO na Slovensku, ktoré mali odvodenú právnu subjektivitu. (Podobná situácia vznikla aj v období ľudáckeho režimu, keď komunitu smela zastupovať výlučne Ústredňa Židov.)

V 50. rokoch 20. storočia sa režim zaujímal aj o ďalšie skupiny ľudí zo židovskej komunity. Po získaní kontroly nad zákonodarnou SNR, slovenskými bezpečnostnými zložkami a odstránení nevyhovujúcich členov z KSČ, upriamil pozornosť na ľudí z komunity, ktorí v minulosti vstúpili do sionistických spolkov. Odstraňoval ich z riadiacich postov v hospodárstve a pokiaľ mali kontakty na niektorú osobu zo zmienených politických procesov, mohli byť tiež zatknutí, vypočúvaní a súdení. Prípád bývalého poslanca SNR Ferdinanda Dvorína je výnimočný pozitívnym ukončením jeho nespravodlivého obvinenia. Zatkli ho 9. apríla 1953 a päť mesiacov ho držali vo vyšetrovacej väzbe. Počas tejto doby s ním vyšetrovateľ nespísal žiaden protokol. Nakoniec boli všetky obvinenia voči jeho osobe vyvrátené a 18. septembra 1953 vyšetrovateľ navrhol prepustenie na slobodu.

Dne 18. září 1953.

Náčelníku správy Stb vyšetřování

s. plk. DOUEKOVÍ.

Předmět: DVORÍN Ferdinand - zpráva o přešetření.

Dne 3.9.1953 byl předán k přešetření naší správě případ Ferdinanda DVORÍNA /HOFFMANA/, nar. 10.3.1901 v Turzovce, okr. Čadca, tiskařského korektora z Bratislavy.

Ačkoliv DVORÍN byl vyšetřován před tím od 9.4.1953 na KS - Stb Bratislava, nebyl s ním za celou dobu t.j. do září 1953 sepsán ani jeden protokol k jeho trestné činnosti. Proto bylo nutno DVORÍNA ke všem věcem vyslechnout a sepsat s ním protokoly.

V podstatě byl DVORÍN obviňován z toho, že v době t.zv. Slovenského štátu vyzradil na ÚŠB jména odbojových pracovníků, že jako poslanec KSS prosazoval v zájmu sionistů restituční zákon, že se zúčastnil schůzky sionistů v bytě Oskara LANGRA v roce 1948 a j.

Šetřením bylo zjištěno, že DVORÍN v roce 1944 skutečně na ÚŠB vyzradil jména některých odbojových pracovníků nečinil to však dobrovolně jak je tvrzeno v návrhu na zatčení: nýbrž až po usvědčení a konfrontaci s agentem ÚŠB, který byl na něho ještě před jeho zatčením nasazen. Tento úsek je potvrzen svědeckými výpověďmi býv. orgánů ÚŠB Emila DRGONĚ a Julia LEŠTACHA.

Pokud se týče spojení DVORÍNA se sionistou WINTERSTEINEM nebylo zjištěno, že by DVORÍN byl zapojen do sionistické činnosti. DVORÍN doznal, že v době nesvobody se jej WINTERSTEIN pokoušel získat pro sionismus, což DVORÍN odmítl. Že DVORÍN odmítl potvrzuje svědek FRIEDMAN.

Restituční zákon DVORÍN neprosazoval, hlasoval pro pro něj jako poslanec RNS v parlamentě.

Správa vyšetřovatelů o přešetření obvinení voči Ferdinandovi Dvorínovi, bývalému poslancovi. Vyšetřovatel' nezabudol uviesť pôvodné (židovské) priezvisko Dvorína. V závere navrhuje jeho prepustenie z vyšetrovacej väzby pre neexistenciu dôkazov o jeho trestnej činnosti. (A ÚPN, Sekretariát federálneho ministra vnútra Praha, A 2/1, inv. č. 113, s. 37, 38 pag.)

Dále byl DVORÍN obviněn z toho, že v úmyslu rozvracet odbory pozval do ČSR reformistického odboráře Desidera BENAUA. Ve skutečnosti však se BENUA napřed obracel písemně na Ferdinanda ZUPKU a ZUPKA pověřil DVORÍNA, aby BENAUOVI do USA odepsal a pozval jej do ČSR, což DVORÍN také učinil. V daném případě nebylo zjištěno, že by DVORÍN zařizoval příjezd DVORÍNA s nějakými nepřátelskými úmysly.

DVORÍN doznal, že se zúčastnil schůzky u LANGRA, společně s BÉLEM, FRIEDMANEM a dalšími. Na této schůzce byla projednávána otázka t.zv. antisemitismu a někdo z přítomných navrhl, aby na protest proti antisemitismu se všichni přítomní vzdali svých politických funkcí. DVORÍN s tímto jednáním nesouhlasil a doporučoval, aby se v jednotlivých případech obraceli na místní organizace KSS a tam jednotlivé případy řešili. Výpověď DVORÍNA potvrzuje LANGER, FRIEDMAN. Na jiné schůzky DVORÍN nechodil a není mu známo, jak byl celý problém vyřešen.

DVORÍN dále doznává, že v roce 1952 se dozvěděl od podnájemníka, jistého studenta TOMÁŠKA, že TOMÁŠEK podepsal slib o spolupráci se Stb a že má za úkol sledovat DVORÍNA, kdy odchází z bytu, opatřit klíče od bytu pro orgány a pod. Na základě toho počítal DVORÍN v roce 1952, že dojde k jeho zatčení a protože jak tvrdí- byl nevinný, domluvil si se svým bratrem smluvené znaky, kterými v dopisech odesílaných z vyšetřovací vazby mohl informovat svého bratra Samuela DVORÍNA o postupu vyšetřování. Zájem Samuela DVORÍNA o postup vyšetřování vysvětluje F.DVORÍN tím, že jeho bratr měl jako bratr zájem, k čemu je DVORÍN vyšetřován, protože prý také věděl, že DVORÍN má čisté svědomí. Smluvený způsob použil v květnu 1953 DVORÍN v dopise odesílaném jeho manželce.

Vzhledem ke zjištěným skutečnostem a proto, že ne-máme k dispozici žádné konkrétní materiály o trestné činnosti F. DVORÍNA navrhuji, aby DVORÍN byl propuštěn na sv obođu, poznatky předány KS - Stb Bratislava operativním odborům, které se zaměří na příp. další činnost DVORÍNA.

Náčelník 3. oddělení:

Hy. Kral

38

O tom, že medzivojnový sionizmus (viac Avineri 2011: 9-20) bol často skôr spoločenskou než ideologickou záležitosťou, informuje aj nasledujúci komentátor: „Tak som sa v tom čase dostal do Šomer Hacair (sionistické hnutie Hašomer Hacair – pozn. autorov). (...) Jeho politická orientácia je silne ľavicová (...) Takže sme boli mladí strážcovia, ale robili sme to isté ako nežidovský skautský oddiel. Teda sme mali také isté oblečenie, také isté skautské čiapky, také isté skautské viazanky, košele, len s tým rozdielom, že ľaliový odznak bol pripevnený šesťcípou hviezdou. (...) Neskôr potom, ako som sa vyvíjal a bol som starší, opäť som sa akosi preorientoval a prestúpil som do druhej mládežníckej skupiny, ktorá sa volala Betar. Tá bola presne opačným pólom v politickej orientácii. Ale mňa nezaujímalo, či je politicky naľavo alebo napravo orientovaná, ale mňa zaujímalo to, že kde sú moji priatelia. (OH, Muž 1924/57)

Pamätná tabuľa na objekte ŽNO Bratislava pripomína zásluhy členov Pracovnej skupiny (foto P.S.)

Politický rozmer nadobudol sionizmus až po druhej svetovej vojne, keď predstavitelia ľavicových frakcií spolupracovali vo voľbách 1946 s KSS.

ŠtB sa zaujímala aj o ľudí, ktorí počas šoa pracovali v tzv. Ústrednej židovskej úradovni (1938 – 1940) a neskôr v Ústredni židov (ÚŽ), ktorá vznikla 26. 8. 1940. Táto židovská organizácia vznikla na príkaz ľudáckej slovenskej vlády s cieľom „uskutočniť riešenie židovskej otázky pomocou Židov samých“. (Fatranová 2007: 329) Niektorí jej zamestnanci skutočne kolaborovali s režimom, iní trpne vykonávali protižidovské opatrenia vlády. Vo vnútri ÚŽ pôsobila tajná Pracovná skupina,¹⁰³ ktorej členovia sa pokúšali súvercov chrániť rôznymi spôsobmi. Väčšinu jej zamestnancov zavraždili počas holokaustu, časť ich rodín sa však zachránila (viac Fatranová 2007).

ŠTB A ŽIDOVSKÁ KOMUNITA

Po odbočke, ktorá priblížila vnímanie sionistického hnutia na Slovensku komunitou, resp. štátnymi orgánmi, sa vrátime do politickej reality po februári 1948. V nasledujúcich rokoch sa ŠtB zameriavala na získavanie informácií o židovských občanoch, ktorí mali príbuzných v „kapitalistickom zahraničí“ vrátane Izraela. Vzhľadom na vyššie spomenutý rozsah alija do tejto kategórie patrila takmer každá židovská rodina v republike. Pod drobnohľadom sa ocitli aj židia, ktorí bojovali počas druhej svetovej vojny na západných frontoch, mali kontakty s diplomatickými službami na Západe, boli považovaní za osoby z buržoázneho (v dobovej terminológii „reakčného“) prostredia. Sledovali aj jednotlivcov, ktorí v minulosti pôsobili v slobodomurárskych lóžach (alebo mohli byť v styku s ich členmi), ďalší mali kontakty s odsúdenými v politických procesoch a ich ostrakizovanými rodinnými príslušníkmi.

Mnohých ľudí z vymenovaných skupín (vrátane odsúdených politických väzňov) prinútila ŠtB k spolupráci. Niektorých „presvedčili“ budúce hrozby, iných rôzne „kompromitujúce“ materiály alebo nebezpečenstvo straty slobody: *„Či sionistická org. aktívne pracuje od oslobodenia o tom nemám vedomosť, ale zavazujem sa, že behom 8 – 14 dní po mojom prepustení podám podrobnú informáciu.“*¹⁰⁴

Okrem spomenutých „záujmových skupín“ ŠtB získavala zoznamy a monitorovala členov židovských náboženských obcí. Z archívnych dokumentov vyplýva, že pri ich získavaní tajná polícia pod rôznymi zámienkami, ale „iste nie pre dobro Židov“ (Eichler nedatovaný rkp.: 8, AA) opakovane požadovala od funkcionárov ÚZZNO alebo jednotlivých ŽNO zoznamy členov. Po skúsenostiach z holokaustu predstavitelia židovských organizácií k takýmto žiadostiam pristupovali veľmi neochotne a hľadali spôsoby, ako sa vyhnúť ich splneniu. Napríklad v novembri 1951 žiadal ONV Lučenec, odbor pre veci cirkevné od tamojšieho ŽNO zoznam členov. V liste adresovanom na Okresný výbor KSČ v Lučenci obec túto požiadavku odmietla, pretože žiadna iná náboženská obec vraj podobný prípis nedostala. Argumentovala ďalej, že „v našom ľudovodemokratickom zriadení nie je možná náboženská diskriminácia a nejaký špeciálny postup voči príslušníkom židovského vierovyznania; lebo za týmto prípisom cirkevného referátu sa javí protižidovská tendencia zo strany neznámych osôb“.¹⁰⁵

Nadriadený Krajský národný výbor v Banskej Bystrici vo svojej reakcii uviedol: „Tunajší úrad dal všetkým cirkevným tajomníkom okresov v Banskobystrickom kraji úpravu, aby od predstavenstiev príslušných náboženských spoločností vyžiadali oznámenia o počte členov spoluveriacich, aby takto zistené číselné stavy členov mohli byť jednak podkladom pre zaisťovanie štátnych podpôr a jednak pre systemizovanie počtu miest

Židovská náboženská obec v Žiline

ŽILINA, dňa 27. júla 1953.
Telefon 2485

Č. j. 187/1953.

Predmet: Bohoslužby na Veľké
sviatky !

Titl.

Ústredný svaz žid.náb.obcí
na Slovensku

B r a t i s l a v a .

Náš duchovný s.Halpert bol na JNV, cirkevnom referáte v Žiline, kde mu
tunajší cirkevný referent oznámil, že je neprípustné odbavovať Bohosluž-
by na Veľké sviatky v pracovný deň, lebo v opačnom prípade bude potres-
taný eventuálne mu bude odobratý štátny súhlas.
Žiadame Vás preto o vyjadrenie čo máme v tejto veci podniknúť, aby sa
Bohoslužby mohli odbavovať. Dúfame však, že v tejto veci to bude jednot-
né v celej Republike.

Jednotne za mier ! Za:

za prezídium

tajomník

Poznámka:

Cirkevný tajomník na ONV povedal, že b-slужby na vysoké sviatky
máme odbavovať ráno alebo večer a nie v pracovnom dobe.

ÚSTREDNÝ SVAZ ŽIDOVSKÝCH NÁBOŽENSKÝCH OBČÍ NA SLOVENSKU V BRATISLAVE	
Do: 30. JUL. 1953	
Číslo: 1690/53	
odd.:	voj.: Int.

Idem na Slovensko
Lva

List ŽNO Žilina ilustruje, že zlá skúsenosť obce v Lučenci nebola oje-
dinelá. Úrady hľadali (a nachádzali) rôzne spôsoby, ako komplikovať
realizáciu (nielen židovských) náboženských akcií (A ÚŽŽNO)

TS-ZNB-Správa štátnej bezpečnosti
oddelenie **Žilina**

Odbor: **kpt. KNEŠKÝ Peter**

Operat. pracovník: **agent informátor, dôverník,**

Získal: **rezident, agent informátor, dôverník,**

kandidát, styk, oper. prac., ** cudziniec

C. zväzok **3238 kr. meno "FRIDRICH"**

Číslo jednice: **SR-ROHOZ 1/3**

(Len pri odoslaní mimo odboru)

Výtlačok č.: **1-4**

Počet listov: **2**

Prílohy: **2**

Rozdeľovač: **1 x**

1 x

1 x

1 x

1 x

FMV II správa 3.odb.

2.odb. Praha

IV SSR HS-Stb.2.odb.

Blava

3-Stb.2.odb.B.Bystrica

zv.3238 FRIDRICH

Ministerstvo vnútra

v **ŽILINE** dňa **6. 7. 1973**

Deň: **23. VII.**

Čj. **08-00 745/3-3/73**

Prílohy: **0 ZÁZNAM číslo 94/73.**

PRÍSNE TAJNE
(po vyplnení)

TAJNE

Prísne tajné

Vyhodnotené

Studijne - anal. skupina

Dňa: _____

naväzuje na záz. č. **2/1973.**

Stručne podstatu poznatku:

Izraelské vyslanectvo vo VIEDNI- záujem o výrobu vojenského materiálu v jednotlivých závodoch v ČSSR.

Schôdzka konaná dňa **25.4.1973.**

Miesto schôdzky: **KB, FB, služob. miestnosť, verej. miestnosť, terén**

Serióznosť spolupracovníka: **preverení, je preverovaný, nepreverený, podozrivý z neserióznosti**

Práveň správy: *****

Získal spoluprac. (pracovník)

a) rozhovorom s osobou, ktorá

— sa popis. udalosti zúčastnila

— sa o udalosti do počula

Popis. udalosť sa stala dňa **8.5.1973.**

Spoluprac. správu získal:

po úkolovaní, z vlastnej iniciatívy, náhodne

Správa sa vzťahuje: *****

k rozprac. v operatívnom zväzku, k problematike, mimo problem., k ohlasom **"SIONIZMUS"**

b) prečítaním dokumentu

c) bol u popisovanej udalosti

d) popis. udalosti sa aktívne zúčastnil

e) náhodne vypočul

1. Text 2. Operatívny význam 3. Dokumentované 4. Opatrenia 5. Dáta osôb uvedených v zázname
6. Názor operat. pracovníka na zistený poznatok

Na základe úkolovania "TS FRIDRICH" v akcii SINAI, odovzdal do pošt. schránok písomný materiál "THE WORLD ZIONIST ORGANIZATION PRESS SERVICE" i A.S. dňa 30.4.1973. A. S. po prečítaní tohoto materiálu / nie sú vylúčené i ďalšie osoby / , odoslal tento písomný materiál dňa 5. mája 1973 poštou na Okresné oddelenie Verejnej bezpečnosti v ŽILINE. V tomto prípise uvádza "... Oznamujem Vám zdv., že v mojej poštovej skrínke som našiel príložené anglické tlačivo, ktoré tam bolo vložené bez adresy a obálky a nevím vôbec, kto mi ho tam mohol vložiť."

Dovoľujem si Vám toto tlačivo k nahľadnutiu v prílohe zaslať, ktorému jednak ani nerozumiem a ma vôbec nezaujíma.

Poznámka: Každý poznatok (udalosť, jav) píš na samostat. záznam
* = podčiarkni platný údaj
** = tiež podčiarkni ak sa týka v predu uvedená kategória cudzieho štát. príslušníka

28

- 2 -

Porúčam sa s pozdravom

Za trvalý mier !

1 príloha .

- 2./ Ide o základnú informáciu, ktorá je odrazom plneného úkolu " TS FRIDRICH ".
- 3./ Ide o dôslednú previerku "TS FRIDRICH " a taktiež osôb židovského pôvodu v ŽILINE k týmto materiálom.
- 4./ Po zhodnotení danej situácie, budú prevádzkané ďalšie opatrenia.
- 5./ Mená osôb uvedených v zázname neuvádzam .
- 6./ "TS FRIDRICH " na plnení uložených úloh v akcii " SINAI " sa aktívne podieľa.

Náčelník Oštb
[Signature]
/mjr. K n a z ú r /

Operat. pracovník :
[Signature]
/kpt. K r m e s k ý /

Záznam z previerky tajného spolupracovníka ŠtB s krycím menom Fridrich – sledovala sa jeho súčinnosť s orgánmi ŠtB pri získaní informácie s „protištátnym“ obsahom. (A ÚPN, KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica, BB-OB, a. č. 3136, s. 39 pag.)

duchovných – rabínov, kazateľov náboženských spoločností. (...) Išlo v tomto prípade len o úradnú záležitosť a nie o nejakú diskriminačnú vec.“¹⁰⁶

Tajné služby mali aj iné zdroje informácií. Zhabali archívne dokumenty zaniknutých inštitúcií ÚSC, SRP-u či JOINT-u na Slovensku a využívali aj podklady Ústredne Židov. Získali tak prístup k rôznym informáciám medzinárodného charakteru, mená a kontakty na vedúcich predstaviteľov svetového sionistického hnutia vrátane kompletných menných zoznamov členov zo Slovenska. Ich vyhodnocovanie tajnými službami bolo však konšpiratívne a nekompetentné. Získané podklady analyzovali bez znalosti hebrejčiny, kontextov judaizmu, sionistickej terminológie a pôsobnosti jednotlivých organizácií v rámci celého sveta.

Tak bol v roku 1954 založený aj objektový zväzok Sionisti, zameraný na problematiku „sionistov“ v žilinskom kraji. O dva roky neskôr správa konštatuje, že „v okrese Žilina sa nachádza 166 osôb židovského pôvodu organizovaných sionistov, z čoho je 31 osôb prestárlych“. Dokument ďalej konštatuje previerky v KSS na úrovni kraja a okresu, tiež v policajných zložkách, kde „sionisti“ nepôsobili: „Nedostatkom je to, že previerkou neboli podchytené osoby (burž. – dopísané rukou – pozn. autorov) židovského pôvodu (neorganizovaní v sion. organiz.), čo bude do previerky dodatočne zaradené... (...) ...Toto doporučujeme na základe toho, že v Žiline žije podľa našich údajov približne 2000 osôb židovského pôvodu.“¹⁰⁷ Pre ŠtB pracovali dvaja agenti (METROPOL, LACO) a jeden informátor (MUSIL), všetci zo židovského prostredia.¹⁰⁸ Tajná služba sa snažila naverbovať aj ďalších dvoch informátorov. Kým v prvom prípade „bola použitá ďalšia časť kompromitujúceho materiálu“ a „súdržský pohovor“,¹⁰⁹ v druhom poslúžila informácia o pripravovanej ilegálnej emigrácii 18-ročného syna. Kandidát dostal prísľub pomoci

„pri prevýchove syna“ (za útek do zahraničia hrozil trest smrti zastrelením, prípadne dlhodobé väzenie). Podobné objektové zväzky zakladala ŠtB v každom kraji, v ktorých rozpracúvala tzv. záujmové osoby – t. j. jednotlivcov, ktorí spadali buď medzi sledované osoby, alebo mohli byť vhodným „materiálom“ na kandidáta tajnej spolupráce (KTS) alebo agenta (A).

INŠTITÚCIE KOMUNITY

Zodpovední predstavitelia židovskej komunity sa usilovali reagovať na požiadavky úradov pozitívne, pokiaľ neodporovali tradíciám judaizmu alebo v nich nevideli priamu hrozbu pre svojich členov, ako sa prejavilo pri žiadostiach o zoznamy členov.

Verejnou deklaráciou lojality bolo okrem samozrejmeho adorovania obnovenej Československej republiky prihlásenie sa k realizácii dvojročného plánu (1947 – 1948) v Pamätnom spise o židovskej otázke zo septembra 1946. Spis zároveň opisuje postavenie povojnového židovstva na Slovensku a inštitúcií komunity ako nerovnoprávne: „Vláda Československej republiky prikročila k realizovaniu svojho dvojročného plánu, prijatého celým národom temer spontánne. I my židia, a či fašistickým režimom rasove prenasledovaná časť obyvateľstva sa hlásime o svoj podiel na tomto pláne, do ktorého sme odhodlaní vložiť svoje schopnosti, s ktorými sme sa vyznačovali, keď išlo o vážne záujmy Republiky tu i v zahraničí. Za daných okolností sa nám však často upiera možnosť, aby sa každý z nás s pocitom svojej rovnoprávnosti ba bezpečnosti pod ochranou právnej istoty a s rešpektovaním jeho morálnych a zákonných práv zaradil na miesto, ktoré zodpovedá jeho právnej a hospodárskej, ba duševnej a fyzickej kvalifikácii.“¹¹⁰

Ďalšou deklaráciou lojality boli napríklad reakcie ÚŽŽNO na smrť Josifa Vissarionoviča Stalina (5. 3. 1953) a Klementa

Gottwalda (14. 3. 1953). Sústrastné telegramy poslali Veľvyslanectvu ZSSR, ÚV KSČ, vláde ČSR, vdove Marte Gottwaldovej, ale nechýbali ani gratulácie ich nástupcom. V príslušnej zápisnici zo zasadnutia výboru ÚZŽNO sa zachovali všetky texty, tu však spomenieme len dva. Sú zaujímavé obsahom, ale ešte viac výberom použitých slov:

„Vláda Československej republiky, Praha. Neprebolela ešte ťažká rana, ktorá zasiahla pracujúci ľud celého sveta smrťou Veľkého Jozefa Vissarionoviča Stalina, už nasledovalo ďalšie kruté nešťastie odchodom nášho drahého a milovaného prezidenta Klementa Gottwalda. V mene židovskej náboženskej spoločnosti na Slovensku prejavujeme najhlbšiu sústrasť k tejto nenahraditeľnej strate. Máme dvojité hlboký smútok a našu vernosť a oddanosť odkazom Veľkého učiteľa a svojho žiaka dokážeme láskou k našej drahej vlasti a nezlomiteľným priateľstvom k Sovietskemu sväzu, našej osloboditeľke. Večná česť a sláva vysokozaslúžilému bojovníkovi za práva a šťastie ľudu našej vlasti a za mier medzi národmi celého sveta súdruhovi Gottwaldovi.“

Jeho nástupca Antonín Zápotocký bol v gratulačnom telegramе titulovaný ako „najužší a najbližší spolupracovník a spolu bojovník nášho nesmrteľného Klementa Gottwalda“. Dlhší text končí slovami: „Sláva republike československej a jej prezidentovi súdruhovi Antonínovi Zápotockému. Sláva nášmu nezlomiteľnému priateľstvu so Sovietskym sväzom.“¹¹¹

Prepojenie religióznych a politických aspektov ilustruje obežník určený členom bratislavskej obce, v ktorom sa spája výzva k voľbám do Národných výborov s oslavou sviatku Pesach:

„Blížia sa voľby do Národných výborov, čím prechádzajú vedenia ľudových správ do rúk výborov, zvolených ľuďom. Zákony o národných výboroch obsahujú najdemokratickejší

volebný poriadok, ktorý sa nedá porovnať s volebnými predpismi kapitalistických štátov, kde ešte teraz majú právo voliť iba privilegované osoby, kdežto u nás má volebné právo každý občan, poť. občanka bez rozdielu ich postavenia, zamestnania a ich sociálnych a spoločenských pomerov, tiež bez rozdielu ich náboženskej príslušnosti. Túto rovnoprávnosť nám zaručuje ľudovodemokratické zriadenie našej vlasti a je morálnou povinnosťou každého z nás správne hodnotiť tieto vzácne výdobytky.¹¹²

Za krátku dobu slávime Pésach, Sviatok Slobody našich predkov, pri ktorej príležitosti máme pamätať v prvom rade na tú skutočnú slobodu, ktorá sa nám dostala zásluhou spravodlivého vedenia vlády nášho štátu. Vstupujeme do významného obdobia s cennými výsledkami, dosiahnutými na všetkých úsekoch budovania našej vlasti. Je našou povinnosťou, teda povinnosťou všetkých členov židovskej náboženskej spoločnosti sa v plnom počte zúčastniť volieb Národných výborov, čím dokumentujeme našu dôveru k Ústrednému akčnému výboru Národného frontu, ktorý si právom zasluhuje najvyššieho uznania. “¹¹³

V podobnom duchu koncipovali aj obežník pri príležitosti volieb do Národného zhromaždenia a Slovenskej národnej rady: „...vedenie našej náboženskej obce je presvedčené, že každý člen našej náboženskej spoločnosti je zástupcom mieru a preto každý bez výnimky odovzdá svoj hlas pre kandidáta Národného frontu, čím prejaví vďaku, oddanosť a lásku k nášmu zriadeniu a súčasne hrdinnej armáde Sovietskeho sväzu, našej osloboditeľke spod býv. fašistickej hrôzovlády.“¹¹⁴

„Ideovo primeraná“ terminológia nechýbala ani v úvodnom prejave na slávnosti pri príležitosti 150. výročia príchodu Chatama Sofera do Bratislavy 21. októbra 1956. Hlavný rečník Benjamín Eichler slávnemu rabínovi pripísal vlastnosti, ktoré

„V roku 1955 bol som zvolený predsedom Ústredného zväzu židovských náboženských obcí na Slovensku. Volba padla na moju osobu asi preto, že som v dobe prenasledovania bol zamestnancom Židovskej náboženskej obce ortodoxnej v Bratislave, nikdy som nebol členom Komunistickej strany a zaujal úctyhodné postavenie v židovskej aj nežidovskej spoločnosti. Bolo to v dobe zvýšenej kampane Strany proti náboženstvu a Židia – najmä inteligencia – neboli ochotní riskovať svoje postavenie pre členstvo alebo aktívnu účasť v židovsko-náboženskom živote.“ (Eichler nedatovaný rkp.: 3, AA)

korešpondovali s dobovou rétorikou, mali však len málo spoločného s jeho životom a názormi: „Táto oslava sa koná na slobodnej zemi Československej, kde nám je ústavne zaručená náboženská sloboda.“¹¹⁵ Pridržíme sa učeniu tohto velikána širokej koncepcie, ktorý hlásal len a len znášanlivosť medzi ľuďmi bez rozdielu tried a náboženstva, takže zachovávanie jeho odkazu smeruje vlastne k súčasnému úsiliu ľudu dobrej vôle a k výstavbe socializmu a k udržaniu svetového mieru.“¹¹⁶ Podľa Eichlera išlo o „... najväčšie zhromaždenie Židov na Slovensku po vojne. Chcelo súčasne manifestovať a prejavovať vôľu žiť naďalej podľa starých tradícií. Bolo to asi posledné väčšie zhromaždenie“. (Eichler nedatovaný rkp.: 86) Prítomnosť veriacich židov z Izraela spolu s účasťou štátnych a straníckych funkcionárov signalizoval (v porovnaní s nedávnou minulosťou) zvýšenú mieru tolerance režimu po prejave Nikitu Sergejeviča Chruščova, ale

Slávnostné zhromaždenie v Primaciálnom paláci pri príležitosti 150. výročia príchodu Chatama Sofera do Bratislavy (Archív Harryho Farkasa)

Ort. Židovská náboženská obec v Bratislave, Šmeralová č.29/I.

Čís.144/57/Dr.R/M.

Bratislava, dňa 21.februára 1955

Vysokováženému pán prezidentovi
Antonovi Z á p o t o c k é m u ,
P r a h a - H r a d .

Vysokovážený pán Prezident!

Židovská náboženská obec v Bratislave vo svojej kritickej situácii je nútená sa obrátiť na Vás, vysokovážený pán Prezident, so svojou úctivou prosbou, aby ste známou spravodlivosťou láskave zariadili nápravu v nesprávnom určení mimoriadne zvláštnej dane vo výške Kčs 6.- za každé kg rituálneho /košer-ného/mäsa, ktorú platia členovia Židovského náboženstva v našom štáte.

Poznamenávame, že podľa našich rituálnych predpisov, smejú sa používať na rituálne/košer/ ciele iba predné časti porazeného dobytku a práve z tohto menej kvalitného predného mäsa sa vyberá tento pomerne veľmi vysoký príplatok, naproti tomu z rituálne porazeného dobytku používajú kvalitnejšie zanechajúce časti ostatní občania za cenu o veľa nižšiu, bez uvedeného príplatku.

Podobné riešenie nie je nikde, ani v žiadnom ľudskom demokratickom štáte zavedené, iba u nás v ČSR a to tiež len od roku 1954,

Formálne by sa tu jednalo o predpisy Ministerstva Finančii, ktorých podklad by spočíval v tom, že by išlo o dávku súkromnému objednávateľovi, Židovské náboženské obce sú však zvláštne samostatné rozpočtové jednotky, ktoré podľa hajú cirkevným štátnym úradom a nemôžu byť považované za rovných objednávateľov, lebo distribuujú potraviny a mäso ženské potreby, zarúčené ústavou a mohli ukázať

nášho štátu- .

Do roku 1953 platili naši súverci za košerové mäso tú istú cenu, ako platili ostatní občania nášho štátu. Od roku 1954 ale nastalo v našom štáte hore uvedené nesprávne a neúnosné zvýšenie košerového mäsa vo výške Kčs 6.- za každé kg, čím je cena mäsa pre Židovských občanov takmer o 35 % vyššia, ako pre iných občanov. Tento viacvýdaj, ktorým sú naši súverci v Bratislave zaťaženi, činí ročne Kčs 80.000.- keďže ročná spotreba košerného mäsa v Bratislave je vyše 13.000.-kg, avšak vypočítane tento rozdiel len na predošlé 3 roky, platili naši súverci v Bratislave z titulu tejto mimoriadnej neobvyklej dane Kčs 240.000.-, ktorá daň ostatných občanov nezaťažuje.

S riešením tejto našej ťažkej a diskriminujúcej otázky sústavne zapodieľajú aj ostatné Židovské náboženské obce nášho štátu aj naše centrálné náboženské organizácie Ústredný sväz Židovských náboženských obcí na Slovensku v Bratislave a Rada Židovských náboženských obcí v zemiach českých v Prahe a tento problém bol aj predmetom rokovania na Sjazde delegátov Židovských náboženských obcí v Čechách konanom v Prahe dňa 9. decembra 1956.

Dovoľujeme si úctivo poznamenať, že našim súvercom javí sa nesprávna a vysoká zvláštna daň pri rituálnom mäse ako kvázi Židovská daň, čo tiež nie je únosné aj z hľadiska verejného, nehovoriac ani o zvláštnom zaťažení pracujúcich Židovského náboženstva, čo nie je v súlade s vládou uznanou zásadou, že v našom štáte má byť živá úroveň všetkých pracujúcich zvýšená.

Pevne dúfame, že vysokovýšeň Pán Prezident po uvážení opísaných dôvodov tejto našej žiadosti zariadiť ráčite, aby nesprávna a neúnosná zvláštna daň na rituálne mäso bola odstránená, o čo veľmi prosíme.

Veľavážený Pán Prezident! Uistujeme Vás o našej najhlbšej oddanosti k budovateľskej práci našej vlasti a nášmu ľudovodemokratickému zriadeniu.

Porúčame sa do Vašej priazne, za ktorú vopred ďakujeme.
Sme s pozdravom :

Ježnotne za miera

List prezidentovi Zápotockému (A ÚŽŽNO)

tiež úsilie reprezentantov komunity zaradiť rabínsku autoritu do rámca prijateľného pre režim.

Ako sme už uviedli, spomenutá (a väčšinou v praxi realizovaná) lojalita ustúpila v dvoch prípadoch: keď v požiadavkách komunistických úradov videli ohrozenie ich členov alebo takéto nariadenia viedli k porušovaniu religiózných princípov judaizmu.

Z dobových zápisníc poznáme reakcie reprezentantov komunity, keď úrady v päťdesiatych rokoch na Slovensku a neskôr aj v Čechách zakázali rituálnu porážku hovädzieho dobytká. Funkcionári ÚZŽNO sa obrátili na Štátny úrad pre veci cirkevné v Prahe, kde dosiahli „...povolenie výseku z nadkontingentného dobytká a týmto spôsobom sa t. č. vysekáva kóšerné mäso na Slovensku v Bratislave, v Košiciach, v Nitre, v Michalovciach poť. v Humennom a v Prešove“. Spomenuté nadkontingentné mäso však bolo zaťažené zvláštnou daňou, bolo teda drahšie než v bežných mäsiarstvach. Oslovili preto Ministerstvo potravinárskeho priemyslu v Prahe, ktoré nariadilo, „...aby z rituálne porazeného dobytká boli ŽNO fakturované len predné (kóšerné časti) a zadné časti dobytká si majú nechať závody Mäsopriemyslu. Týmto spôsobom by sa umožnilo priblíženie ceny kóšerného mäsa k cenám všeobecnej potreby“.¹¹⁷ Stále išlo len o čiastkové úľavy, pretože naďalej pretrvávalo cenové znevýhodnenie kóšerného mäsa. V roku 1957 napísali priamo prezidentovi Antonínovi Zápotockému. Použité ekonomické, politické či „ľudské“ argumenty a formulácie veľa vypovedajú o dobových pomeroch a názoroch.

Česká etnologička Blanka Soukupová na základe materiálov z pražských archívov dokumentuje nespokojnosť Ministerstva školstva a kultúry s „nevhodnými“ postojmi vedúcich predstaviteľov komunity: „Hlavní rabín Eliáš Katz v Bratislavě je sice nejmladší, nar. 1916, ale je představitelem krajně ortodoxního

náboženského směru. Kromě toho je vůči státním orgánům neukázněný, a řídí se pouze zájmy náboženské společnosti.“ (Soukupová 2016: 207) Nesúhlas úradov vyvolávali aj oslavy sviatkov Pesach a Chanuka: „Štátnym orgánom bola známa skutočnosť, že sú to dva sviatky, ktorých základ je odboj na záchranu židovstva. V každom vysvetľovaní významu týchto osláv spatrovali prebudzovanie národného (podľa nich sionistického) uvedomenia.“ (Eichler nedatovaný rkp.: 12, AA)¹¹⁸

Pamätníky holokaustu.

Aj v päťdesiatych rokoch obce budovali pamätníky za obete zo svojich radov. V Žiline v roku 1952 na tento účel využili Dom smútku na cintoríne (foto P.S., AA)

V Bratislave postavili pamätník pri masovom hrobe na cintoríne v Petržalke v roku 1959 (foto P.S., AA)

INDIVIDUÁLNE OSUDY A REAKCIE

V predchádzajúcej časti tejto kapitoly sme sa zaoberali (re)akciami židovských organizácií v prvom období komunistickej moci, teraz si všimneme, ako sa s novými pomermi vyrovnali jednotlivci.

Spomenuli sme už, že nemalá časť preživších s nádejou víťala komunistickú ideológiu. Sľubovala totiž (žiaľ, len na papieri) spoločnosť, v ktorej si všetci budú rovní a nik nebude skúmať sociálny, etnický či náboženský pôvod obyvateľov. S tým sa spájali predstavy, že vďaka tomu zanikne aj antisemitizmus. Realita však tieto ilúzie rýchlo spochybnila. Definitívne ich „pochoval“ spomínaný „proces so sprisahaneckým centrom na čele s Rudolfom Slánským“, ktorý mal (rovnako ako neskôr viaceré súdne procesy na Slovensku) neskrývané protižidovský charakter. Pocity sklamaní vyjadril muž, ktorý bol za vojnového slovenského štátu väznený, bojoval v SNP a napriek tomu, ako sme spomenuli vyššie, „...v tej internacionalistickej strane zrazu sa stali Židia nespoľahliví“. (OH, Muž 1924/37)

Dilemu rozhodovania príslušníkov generácie, ktorá prežila holokaust, prezrádza nasledujúci mail:

„Na jednej strane, koľkí vstúpili do strany z vďaky, že ich oslobodila sovietska armáda a potom ako chceli prežiť a museli každý deň robiť ústupky, aby sa jednoducho nezbláznili z vývoja po februári 48. A to, ako mizli ich priatelia, si uvedomovali až príliš dobre, len nemali inú možnosť. Až potom prišiel 68 rok a mnohí urobili čiaru a niektorí ani potom, lebo ešte stále verili, už nie v tie ideály, ale, že je jednoduchšie sa prispôbiť, ako v päťdesiatke-šesťdesiatke začať v emigrácii nový život.“ (G2, Muž 1948, AA)¹¹⁹

Ľudia si rýchlo uvedomili, že prichádza nová totalita. Na rozdiel od situácie vo vojnovéj Slovenskej republike priniesla židom skôr existenčné hrozby než priame ohrozenie života.

Napriek tomu opäť vznikla nevyhnutnosť nájsť novú „stratégiu prežitia“ jednotlivcov, rodín a komunity. Súčasťou doby sa stalo verejné a opakované deklarovanie lojality k režimu. Časť židovskej komunity to (aspoň spočiatku) robila z presvedčenia, iní ako súčasť pretvárký v záujme pokojného života. Frekvencovanou dobovou stratégiou (nielen v židovskom prostredí) sa stal „život s maskou“ (pozri Salner 1993: 6).¹²⁰ Zatajovanie „nevhodných“ názorov sa stalo v päťdesiatych rokoch (a neskôr opäť v období normalizácie) súčasťou každodenného konania. Paradoxy tejto stratégie boli často terčom dobového vtipu: „Stará mama vnúčikovi: Ivuško, ešte sa rýchlo pomodli, ja ti medzitým vyžehlím pioniersku šatku.“ (Kalina 2019: 265) Za týchto okolností neprekvapuje, že pod vplyvom dlhodobej pretvárký sa v mnohých prípadoch z masky stala trvalá súčasť tváre...

Príslušníci komunity sa prispôsobili situácii. Pokiaľ nechceli stratiť možnosť kariérneho postupu, ale tiež v obavách pred prejavmi antisemitizmu, skrývali pred úradmi, okolím a neraz aj pred vlastnou rodinou „inakosť“ názorov, viery, pôvodu. Pokiaľ pred deťmi otvorili „nebezpečné“ témy (za ktoré považovali neraz aj informácie o židovskom pôvode), vopred zdôrazňovali, že „vonku“ o tom nesmú hovoriť. Bolo to prezieravé, pretože, ako svedčí príklad z Košíc, nechýbali vedomé pokusy postaviť deti do role „udavačov“:

„Kde je tá fotka synagógy na Puškinovej ulici? Ja som tam chodila do školy, do vedľajšej budovy, bývalej židovskej školy. Delili sme sa o dvor so synagógou. V 2. triede (v roku 1954 – pozn. autorov) učiteľka chcela, aby som napísala zoznam tých ľudí, čo sa tam prechádzajú počas sviatkov, lebo ,veď ty poznáš tých ušov a tety.“ (G2, Žena 1947, AA)¹²¹

Nebolo ale ojedinelým javom, že deti sa „rodinné tajomstvo“ o židovskom pôvode rodičov (teda aj svojom) dozvedali dodatočne, často z nečakaných zdrojov za frustrujúcich okolností.

Velké nádeje vkladala komunita do detí, v ktorých videla svoju budúcnosť. Investovaná energia však vyšla vo veľkej miere nazmar, pretože po okupácii v auguste 1968 veľká časť týchto detí (vtedy už dospelých alebo dospievajúcich mladých ľudí) zvolila odchod z (Česko)Slovenska (AA)

Katalyzátorom „prezradenia“ sa neraz stal nevhodný (nevhodne použitý) vtip:¹²²

„No tak ja som tak nebol vychovaný, lebo ja viem, že ako, čo ja viem, osemročný sopliak, som priniesol domov zo školy alebo z družiny nejaký antisemitský vtip a dosť ma prekvapilo, že môj otec mi vypálil zaucho. Ja som si myslel, že to je strašne smiešne a vtedy mi vysvetlil, že syn môj, že keď to tak zoberieme, aj ty si žid, lebo aj ja som žid.“ (G2, Muž 1946/14, AA)

Bar micva (Archív UŽŽNO, nezaradené)

V nasledujúcom prípade sa detaily skrývaného „tajomstva“ odhaľovali postupne. Chlapca o jeho židovskom pôvode informovala „ulica“ a až v dospelosti sa dozvedel, že jeho „sekulárny“ otec bol veriaci a pravidelne navštevoval bohoslužby:

„Pochádzam, dá sa povedať, zo sekulárnej rodiny, i keď môj otec bol veriaci a až v dospelosti som sa dozvedel, že chodil do minjanu v Spišskej Novej Vsi. Ale v zásade nemal som možnosť presvedčiť sa o jeho náboženských aktivitách predtým. A vyrastal som teda v sekulárnej rodine. Ako som sa ja dozvedel, že som žid, tak to mi prezradila ulica. Prestahovali sme sa do Spišskej Novej Vsi, ja som chodil do školy, a vtedy mi začali nadávať do židov.“ (G2, Muž 1948/16, AA)

Alena Heitlingerová (2007: 89) zaznamenala iný podobný prípad: „... Slovenský respondent z malého mesta si spomenul na udalosť z detstva, keď sa vrátil skôr zo školy a našiel otca, ako odrieka niečo hebrejsky a je zakrytý čímisi, o čom neskôr pochopil, že je to talit.¹²³ Otec svoje konanie okamžite ukončil a odmietol vysvetliť, o čo išlo.“

Vtedy 17-ročný mladý muž sa dozvedel o židovskom pôvode rodiny v roku 1968 počas návštevy Anglicka. Otcov priateľ, predvojnový emigrant, mu položil otázku, či jeho mama je židovka. *„Ja hovorím: ‚Ja neviem.‘ Vtedy som si uvedomil, že neviem.“* (G2, Muž 1951/19, AA)

V päťdesiatych rokoch tlač nešetrila útokmi proti „sionistom“. Antisemitský tón vtedajších médií ilustruje spomienka Hedy Kovályovej, ktorá v bratislavskej nemocnici počula, „...ako žena na vedľajšom lôžku šepká svojej susedke: ‚Toto si prečítaj, hotový Stürmer‘“ (Kovályová 1992: 161). Jej prvý manžel Rudolf Margolius bol popravený v procese s Rudolfom Slánským. Neprekvapuje, že „hriechy otcov“ sa preniesli aj na ich potomkov a „deti bratislavských súdruhov dostali prísny zákaz hrať sa so synom zradcu“ (Kovályová 1992:

174). Skúsenosť Žo Langerovej, ktorá mala podobné rodinné zázemie ako Kovályová potvrdzuje, že perzekúcie zo strany režimu pocítili nielen „vinníci“, ale aj ich rodinní príslušníci. Časť verejnosti však oficiálne postoj nezdiedala. Po zatknutí a odsúdení manžela¹²⁴ musela Langerová najskôr vymeniť bratislavský byt za nevhodné pivničné priestory. Neskôr sa aj s dcérami (mladšia bola vtedy v predškolskom veku) nútenne presťahovali do úradmi určenej dediny. Postoj miestnych obyvateľov však protirečil režimovému naratívu: „Moja priateľka sa z praktických dôvodov rozhodla zatajiť, že je Židovka a chodievala so svojím synčekom, ako všetci ostatní, v nedeľu do kostola. Radila mi, aby som sa správala rovnako, ale na to bolo už neskoro. Prišla som sem skôr ako ona, nezišlo mi to na um a tak som bola známa ako tá ‚židovská pani‘. Nemali sme s tým však problémy. Naopak, ako jediní Židia medzi tisícmi obyvateľov sme boli skôr akousi raritou. Aj inak spomínali so sympatiami na židovské rodiny, čo tu žili pred vojnou, a s odporom hovorili o tom, čo sa im stalo. Každodenné výpady v našej tlači a v rozhlase, pripomínajúce pogromy, skôr tlmili latentný antisemitizmus. Keby sa však v novinách vyzdvihovali zásluhy Židov, možno by sa dedina obrátila proti nám.“ (Langerová 2007: 112)

Na zlú skúsenosť nezabúda ani po desaťročiach muž, ktorý bol v tom čase malým dieťaťom:

„To si pamätám pomerne intenzívne, hoci nie v nejakých detailoch, že môjho otca, ktorý bol po štyridsiatom ôsmom riaditeľom štátneho podniku Drevoindustria, tak keď som mal asi štyri roky alebo päť, tak môjho otca zavrela štátna bezpečnosť a viem, že mama veľmi plakala a otec bol zrazu preč. Ja som tomu nerozumel. A oni ho asi po dvoch mesiacoch pustili a to bolo v tých časoch, keď treba dodať, že teda môj otec, môj otec nebohý bol žid a to bolo v tých časoch. Môj otec bol žid a preto ho zavreli v rám-

ci tých konštrukcií so sionistickými sprisahaneckými centrami.“
(G2, Muž 1946/14, AA)

O čosi lepšie (bez zatknutia a súdu) pochodila iná bratislavská židovská rodina:

„V 50-tych rokoch, keď sa konali tzv. čistky, sme mali šťastie. Otecka ‚LEN‘ vyhodili zo zamestnania a nás z bytu.“ (G2, Žena 1952, AA)¹²⁵ Podrobnosti k tomuto stručnému vyjadreniu pridal Ladislav Porjes. V dobe procesu s R. Slánským zažil v priebehu služobnej cesty do Bratislavy nepríjemné prekvapenie: „Byl hezký sluneční den, a tak jsem se z bratislavského hlavního nádraží vypravil do centra, kde mě čekalo první překvapení. (...) Zarazilo mne, že v jednom z příkopů, naproti ‚mandrláku‘, se krumpáčem oháněl můj bývalý spolužák z michalovského gymplu, inženýr Bernard Schönbrun, který si po osvobození ponechal i druhé, slovenštěji znějící příjmení Knežo, pod nímž se na arijské papíry zachránil před transportem. ‚Ahoj, Berco‘ zahlaholil jsem, ‚děláš tady dobrovolnou brigádu?‘ Kamarát Berco se na chvíličku opřel o svůj čakan a pak na mne vztekle vyjel: ‚Jakoupak dobrovolnou brigádu, ty osle? Vyhodili mne z povereníctva a jsem tady už druhý měsíc totálně nasazen.‘ Byl jsem zaražený a tak jsem se netaktně zeptal: ‚A co jsi provedl?‘ Berco vypěnil: ‚Copak jsi spadl z višně, ty troubo? Anebo snad v matičce Praze židáčky ještě nevyhazují?‘“ (Porjes 2006: 118)

Následne tento autor opísal ďalšiu nepríjemnú situáciu, ktorá ho v ten deň čakala. V redakcii denníka Pravda nevedol schôdzu šéfredaktor Edo Friš, ale „člen politbyra a predsedu Gottwaldovy vlády Viliam Široký“. Porjes si všimol, že do diskusie sa hlásili len „robotnícke kádre“ a „všichni začali jmenovitě obviňovat řadu členů redakce z buržoazního nacionalizmu, kosmopolitismu a sionismu“. (Porjes 2006:118-119)

Zlú skúsenosť získal aj (bývalý právnik) Michael Gero, ktorý v päťdesiatych rokoch pracoval ako parketár v Drevone. V nepublikovaných rukopisných spomienkach priblížil vtedajšiu atmosféru strachu: „V tých rokoch 1951 – 1953 vládol u nás skutočný teror. Zatýkanie bolo celkom svojvoľné a postihovalo všetky kruhy obyvateľstva. Len protižidovské smerovanie, maskované ako antisionistické, bolo stále zjavnejšie. (...) Žili sme v stálom strachu. Raz, na jeseň 1952, ma odviekli dvaja agenti ŠtB na policajné riaditeľstvo na Špitálskej ulici. Tam ma zobrali do jednej miestnosti a jeden z agentov mi oznámil, že budem teraz vypočutý ako svedok proti dr. Viktorymu a dr. Feješovi. Vedeli, že ma prepustili z justície a od môjho postoja, resp. spolupráce záviselo, či mňa samého nechajú na pokoji. Dali mi viac čistých hárkov papiera a písací stroj a prikázali mi vypovedať všetko o týchto dvoch ešte stále v úrade činných osobách. Najmä koľko peňazí prijali ako úplatky, ich styky s USA a ďalšími nepriateľmi štátu atď. Moje námietky neakceptovali. Nechali ma v miestnosti samého a zamkli dvere za sebou.“ (Gero 1989 rkp.: 162-163, AA)¹²⁶

Pokračovanie tohto príbehu doplnil jeho syn: „Otec potom dlho nemal prácu, až ho dali do výroby do parketárni. No a z otca sa stal teda parketár, ktorý drevo nikdy nepoznal.“ (G1, 1942/17, AA) Okrem politických perzekúcií život obyvateľov komplikovala aj zlá ekonomická situácia. Prispela k nej menová reforma v roku 1953, ktorá znehodnotila menu v pomere 50:1. Problémy spôsoboval nedostatok rôznych tovarov od toaletného papiera cez mäso, ovocie až po rôzne luxusnejšie výrobky. V spomienkach pamätníkov či rôznych zbierkach humoristickej literatúry¹²⁷ sa zachovalo množstvo trpkých vtipov na túto tému. Určité zhrnutie dobovej situácie ponúkol povestný pán Kohn, ktorý prezidentovi údajne poradil, „aby Hrad radšej prepísal na milostivú pani“.

REVÍZIE POLITICKÝCH PROCESOV

Vyššie spomínané úmrtia Josifa Vissarionoviča Stalina a o pár dní neskôr aj Klementa Gottwalda (1953) spôsobili, že v politickom a spoločenskom živote ČSR „sa ľady pohli“. Tvrdú „vojnovú“ komunistickú generáciu postupne striedali mladšie reformné kádre, ktoré sa pričínili o nové (liberálnejšie) smerovanie (česko)slovenskej spoločnosti.

K zmierneniu spoločenských pomerov prispelo vystúpenie prvého tajomníka ÚV KSSZ a predsedu Rady ministrov ZSSR Nikitu Sergejeviča Chruščova na 20. zjazde Komunistickej strany Sovietskeho zväzu (14. – 26. 2. 1956). Vo svojom neverejnom prejave (ktorý sa však rýchlo stal všeobecne známym) odhalil a odsúdil „stalinský“ kult osobnosti.

Hoci politické procesy prebiehali v Československu naďalej, už v roku 1955 sa objavili prvé kroky k ich revízii. Chruščovov referát vypustil z flaše pomyselného „džina“, ktorého už nebolo možné vrátiť späť. Prvú, „kozmetickú“ revíziu viedol Rudolf Barák.¹²⁸ Jej úlohou bolo potvrdiť oprávnenosť vynesených rozsudkov (a neomylnosť režimu), napr. s nespravodlivo odsúdenou Miladou Horákovou a pod. (Kaplan 1992: 18-20). V tom istom roku bol prehodnotený Trestný zákon a jeho Novela (63/1956) zrušila napríklad trest odňatia slobody na doživotie a absolútny trest smrti. Predefinovalo sa obvinenie z velezrady, prípravy a spolčovanie sa k velezradnému útoku, nepriateľské konanie proti republike a pod. Zároveň sa medzi trestné činy dostali nové konania ako teror, záškodníctvo, špekulácia, podvracanie republiky, príživníctvo, výtržníctvo, vniknutie na územie republiky, poškodzovanie majetku socialistickej republiky a pod. (Štefanica 2017: 98)

Celospoločenská debata sa premietla aj do otvorenia spomínaného prípadu Oskara Valáška a spol. Rozhodnutím z 2. októbra 1958 vojenské kolégium Najvyššieho súdu v Prahe

- 4/ opatřil spisy pověšenectva vnitřní č.j. 23393/06-S/49 a 264/12/3-49 týkající se spustředování osob židovského původu k emigraci do Izraele;
- 5/ spisy KV Stb Bratislava č.j. 95/01-49 z 29.7.1949 v téže věci;
- 6/ opatřil svazek agenturní spolupracovnice Zdenky S., nar. , která byla zavázána odsouzeným Glasere a předána k řízení KV Stb Ašice;
- 7/ opatřil vyšetřovací svazek a podsvazky v tr. věci Jana Gábela, býv. pracovníka aparátu ÚV KSS, který byl zatčen a vyšetřován KV Stb Bratislava v r. 1951 v akci "Monako";
- 8/ zjistil osobu jistého Vladimíra, býv. orgána SNB, který bydlel v Praze, tř. m. ršála Tita č. 41 a který po zatčení byl společně na cele v Ruzyni se Šimonem Čermákem v době od července do září 1951.

Náměstek generálního prokurátora
z rozkazu major Dr. L. Š. k a .

930-841-46 ll. 395-897

50-720

Palatník hl. ge. prob.
267

MINISTERSTVO VNITRA
Číslo 2 A V. 10. 10. 51

Vyhotoveno ve 2 výtiscích o 1 listě.

výtisk číslo 1 - adresát
výtisk číslo 2 - pro spis.

V roku 1956 Generálna prokuratúra so sídlom v Prahe poverila inšpekciu Ministerstva vnútra ČSR o prešetrenie prípadu Oskara Valáška a spol. Okrem vyžiadania príslušných spisov žiadalo vypočúť členov výboru ÚŽŽNO vzhľadom na emigrácie židovských obyvateľov z ČSR do Izraela (osobné informácie, ktoré na príkaz inšpekcie MV sústredila k jednotlivcom ŠtB, sú z dokumentu vymazané). (A ÚPN, Inšpekcia ministra vnútra ČSSR v Prahe, A 8, inv. č. 427, s. 3, 4 pag.)

ODTAJNĚNÉ

Průběh revize
0046/64 Vychovávaní E.
Pobyt Matě: 5/5
Pobyt přích: 5/5
5
342

Zpráva

Nejvyššího soudu o průběhu a výsledcích revize politických procesů z období let 1949 - 1954.

V rámci úsilí o úplné odstranění důsledků kultu osobnosti rozhodl v roce 1962 ústřední výbor Komunistické strany Československa provést revizi politických procesů z let 1949 - 1954. Ve smyslu závěrů XII. sjezdu uložil ústřední výbor strany svým usnesením ze dne 3. a 4. dubna 1963 Nejvyššímu soudu a Generálnímu prokurátoru tyto procesy přezkoumat a učinit závěry odpovídající socialistické zákonnosti.

Průběh a výsledky revize plně potvrzují důvodnost závěrů XII. sjezdu KSČ i správnost zhodnocení provedeného usnesením ÚV KSČ z dubna minulého roku. Při novém přezkoumání jednotlivých případů bylo zjištěno, že v průběhu trestního řízení docházelo k uplatňování nezákonných metod především v práci bezpečnostního aparátu a jeho nesprávné orientaci na odhalování nepřátel ve straně a ve státních orgánech.

K hrubému porušování socialistické zákonnosti docházelo i v orgánech prokuratury a soudů, které důsledně nezjišťovaly objektivní pravdu, neprověřovaly doznání obviněných a nezapínaly se provedením důkazů svědčících v jejich prospěch.

I.

Po vydání usnesení ze dne 3. a 4. dubna 1963 bylo u Nejvyššího soudu ihned přikročeno k organizačním opatřením a provedení revize politických procesů. Byly vytvořeny zvláštní senáty z politicky a odborně nejvyspělejších soudců Nejvyššího soudu, které byly pověřeny projednáním konkrétních případů, pokud jejich projednání nepříslušelo presidium Nejvyššího soudu. Rovněž přípravou a zpracováním trestních věcí tohoto druhu pro presidium Nejvyššího soudu byli pověřeni nejvyšší soudci Nejvyššího soudu. Některé případy připravovali přímo vedoucí pracovníci Nejvyššího soudu.

Revize nejzávažnějších politických procesů byla u Nejvyššího soudu skončena v podstatě dnem 30. června 1963. Neukončena zůstala v té době pouze věc Josefa Smrkovského, Jarmily Taussigové a Matyáše

Lewintere. V těchto případech bylo zapotřebí provést obsáhlé došetření, prováděné Generální prokuraturou. K dnešnímu dni neuzevřen je dosud jen případ Jarmily Taussigové. Spis této trestní věci byl předložen Generální prokuraturou Nejvyššímu soudu 8. 1. 1964. Po prostudování důkazního materiálu bude nařízeno projednání věci. Předpokládá se skončení dne 20. května 1964. Dáletrvajícím došetřování věci Jarmily Taussigové je vysvětlitelná složitost případu, nenanadnost zjišťování některých skutečností vzhledem k velkému časovému odstupu a konečně i nutností přesného prošetření v zájmu zjištění objektivní pravdy.

Před projednáním jednotlivých případů bylo provedeno prošetření věci Generální prokuraturou, která vyslechla řadu svědků i obviněné a opatřila nové znalecké expertizy. V některých případech došlo však k tomu, že všichni obvinění nebyli vyslechnuti nebo nebyl proveden výslech důležitých svědků, ačkoli to vyžadovalo řádné objasnění skutkového stavu. V takových případech pak docházelo k objasnění případu až před soudem při vlastním projednání. To kladlo ovšem značné nároky na vlastní soudní řízení. Ve věci Jarmily Taussigové navrhovala Generální prokuratura, aby jednání jmenované bylo posouzeno jako trestný čin omezování osobní svobody a krivé obvinění, avšak tento návrh vycházel z původních materiálů, které nebyly dostatečně věrohodné, nebyl podložen výsledkem svědků a ani Taussigová sama nebyla vyslechnuta. Proto Nejvyšší soud vrátil tento případ Generální prokuratuře k došetření.

Pokud byly případy projednávány v prezidiu Nejvyššího soudu a bylo nutné ještě některé okolnosti objasnit, byly před jednáním prezidia prováděny s obviněnými pohovory. Jejich výslech nebyl totiž možný, poněvadž jednání prezidia je neveřejné. Tyto pohovory přispěly ke zjištění objektivní pravdy a k správnému a tím i přesvědčivému rozhodnutí.

Vlastní projednání případů před senátů Nejvyššího soudu bylo vedeno předsedy senátů odpovědně se zachováním vážnosti a důstojnosti soudního řízení. Většina obviněných, zejména pak Samkovský, sám svým seriózním vystupováním k důstojnému průběhu veřejných zasedání nebo hlavních líčení přispěla. V této souvislosti je nutno však poukázat na některé poznatky, získané z průběhu soudních jednání. Tak v případech Marie Švermové a spol., Václava Vlka a spol. a Josefa Goldmana a spol. i v některých dalších se obvinění pozastavovali

Časť Správy Najvyššieho súdu (1964) o výsledkoch revízie politických procesov z rokov 1949 – 1954. Konštatuje „hrubé porušovanie socialistickej zákonnosti“, neoverovanie priznaní obvinených súdmi a absenciu zisťovania objektívnej pravdy či neskúmanie dôkazov svedčiacich o ich nevine. (A ÚPN, sekretariát Federálneho ministra vnútra Praha, A 2/2, inv. č. 232, s. 67 pag.)

všetkým odsúdeným zrušilo rozsudok z velezrady, resp. z vojenskej zrady a vyzvedačstva. Stále im ale ponechal obvinenie zo sabotáže, hospodárskych machinácií, brania úplatkov atď. a zmiernil výšku trestov (viac pozri Štelmachovič Bumová 2019: 88-91). Úplnej stránickej a profesijnej rehabilitácie (niektorí aj finančného odškodnenia) sa dočkali odsúdení zamestnanci Povereníctva vnútra až o niekoľko rokov neskôr, v liberálnejšom období šesťdesiatych rokov.

(BEZ)NÁDEJNÉ ROKY ŠEŠŤDESIATE

Po smrti Josifa Vissarionoviča Stalina a Klementa Gottwalda začalo v Sovietskom zväze (a v krajinách jeho epigonov) obdobie, ktoré charakterizoval spisovateľ Ilja Erenburg názvom svojho románu Odmäk.¹²⁹ V Československu tento proces pokračoval aj v ďalšom desaťročí a vyvrcholil v roku 1968. Okupácia v auguste 1968 však zvrátila toto smerovanie a nastala doba, ktorú vhodne definuje titul knihy Zdeňka Mlynára Mráz prichází z Kremľu (1978). Autor ju napísal a vydal v emigrácii. V Československu vyšla až v roku 1990.

POLITIKA

Druhá polovica päťdesiatych rokov priniesla postupnú liberalizáciu komunistického režimu. Predstavitelia KSS očakávali, že nastane aj decentralizácia krajiny a s ňou väčšie právomoci v riadení Slovenska. Reformné procesy už prebiehali v susednom Poľsku a Maďarsku, čo spôsobovalo problémy skostnatému centralistickému vedeniu KSČ. Ambície slovenských komunistov skončili na jeseň 1956, keď maďarské povstanie potlačil vojenský zásah z Moskvy. Rozbehnutý reformný proces bol preto utlmený aj v Československu.

Začiatkom 60. rokov však komunistický režim riešil inú krízu, tentoraz hospodársku a morálnu. Nedokázal už zakrývať hmatateľný nedostatok spotrebného tovaru, čo prezrádzalo aj nereálnosť naplniť veľkorysé plány tretej päťročnice a očakávania spoločnosti. Problémy každodenného života, ale aj

(čiastočné) odhalenie zločinov počas politických procesov v 50. rokoch 20. storočia, vyvolali nespokojnosť dovtedy pasívnych obyvateľov krajiny. Vo viac či menej otvorených diskusiách, ktoré prebiehali vo všetkých vrstvách spoločnosti, zaznievala okrem ekonomických problémov aj kritika politických a morálnych zlyhaní predstaviteľov štátu. Nedôsledné rehabilitácie ľudí odsúdených v politických procesoch spôsobili, že strana sa začala vnútorne členiť na reformistov a dogmatikov. Informácie o hospodárskom a vedeckom napredovaní „úpadkového Západu“ relativizovali „nespochybniteľné“ tézy komunistickej ideológie o výlučnosti rozvoja spoločnosti iba v socialistickom bloku. (Lipták 2003: 310-311; Rychlík 2024: 461-464; Letz 2021: 249-255) O reformu štátu sa zaujímali nielen intelektuálne elity, ale aj radoví občania. Týždenník Kultúrny život už od začiatku 60. rokov prinášal pohľady na „západné“ myšlienkové prúdy a oveľa skôr než komunistické vedenie pochopil nevyhnutnosť ekonomickej reformy a federalizácie Československa. V máji 1963 Konferencia slovenských spisovateľov slávnostne obnovila členstvo „buržoáznemu nacionalistovi“, spisovateľovi a predvojnovému členovi KSS, Ladislavovi Novomeskému¹³⁰ a ten v následnom prejave vyzdvihol osobnosť nespravodlivo odsúdeného a popraveného Vladimíra Clementisa. V podobnom duchu vystúpili aj publicisti Roman Kaliský či Mieroslav Hysko, ktorí odsúdili procesy z nedávnych päťdesiatych rokov. (Rychlík 2024: 467-468)

Vedenie strany na čele s Antonínom Novotným nakoniec pod ekonomickým tlakom spustilo od roku 1966 reformu, ktorá mala čiastočne uvoľniť centralistické riadenie hospodárstva. Na jej čele stál ekonóm prof. Ota Šik (zhodou okolností židovského pôvodu). V dôsledku vnútorného tlaku zhora (KSČ) aj zdola (spoločnosti) vedúce pozície v strane a štáte postupne nedobrovoľne opustili zástancovia ortodoxného komunizmu: expre-

zident Antonín Zápotocký; jeho nástupcu (zároveň aj prvého tajomníka ÚV KSČ) Antonína Novotného nahradil 30. marca 1968 na poste prezidenta generál Ludvík Svoboda. Z vysokých postov boli odvolaní aj slovenskí predvojnoví komunisti, ktorí reprezentovali dovtedajší centralizmus (napr. podpredseda vlády Viliam Široký či generálny tajomník ÚV KSS Karol Bacílek). Generálnym tajomníkom ÚV KSS sa stal predstaviteľ novej generácie Alexander Dubček. Spolu s (vtedy ešte umierneným komunistom) Vasiľom Biľakom či plne rehabilitovaným (1963) Gustávom Husákom presadzovali väčšie právomoci SNR a výkonných orgánov. Pod vplyvom Nikitu Sergejeviča Chruščova bol Antonín Novotný prinútený pristúpiť k revízii politických procesov z päťdesiatych rokov. Až vtedy sa plne rozbehli rehabilitácie nespravodlivo odsúdených (tzv. Kolderova komisia, Barnabitská komisia – viac pozri Rychlík 2024: 465-468; Kaplan 1993, 2009; Kováč 2024: 339-344). Ale to už boli dni neoblúbenej Antonína Novotného spočítané. Po návšteve Slovenska v auguste 1967, na ktorej spôsobil škandál svojím urážlivým prístupom k slovenským tradíciám a dejinám, vystúpil v septembri 1967 na zasadnutí ÚV KSČ s tézami „O postavení a úlohe KSČ“. Počas prejavu zdôrazňoval nutnosť vedúcej úlohy strany aj v kultúre, vede a súdnictve. V októbri 1967 si v pléne ÚV KSČ zobral slovo Alexander Dubček. Odmietol dogmatizmus či centralizované vedenie štátu – teda Novotného tézy a otvorene napadol kumuláciu funkcií prezidenta a prvého tajomníka strany. V mocenskom spore (aj o federalizáciu republiky) nakoniec zvíťazil Alexander Dubček a 5. januára 1968 sa stal prvým tajomníkom ÚV KSČ, čo bola najvyššia funkcia v strane a tým aj v celej vtedajšej spoločnosti. Demokratizačný proces sa už nedal zastaviť. V marci bola zrušená cenzúra tlače, a tento krok sa stal symbolom „Pražskej jari“. (Rychlík 2024: 478-479; Lipták 2003: 311-313)

Reformný proces, ktorý dosiahol svoj vrchol po januári 1968, však násilne prerušila augustová okupácia Československa vojskami Varšavskej zmluvy. Vedenia komunistických strán Sovietskeho zväzu, Bulharska, Maďarska, Nemeckej demokratickej republiky a Poľska odmietli československé reformy v obave, že podobný proces sa spustí aj v ich krajinách. Pod medzinárodným tlakom vedúci predstavitelia KSČ a štátu podpísali 6. augusta 1968 v Čiernej nad Tisou spolu s predstaviteľmi ostatných komunistických strán vyhlásenie o povinnosti ochrany socialistického systému. Túto tzv. Brežnevovu doktrínu využilo sovietske vedenie spolu s členmi Varšavskej zmluvy na vpád do Československa 21. augusta 1968. (Lipták 2003: 313; Rychlík 2024: 489-495) Eufóriu v podobe nádeje na lepší a slobodnejší život nahradilo sklamanie z víťazstva beznádeje...

Vrátíme sa k prvým náznakom, že s toleranciou to režim myslel vážne. Spomenieme hlavne „socialistický“ Ústavný zákon 100/1960 Zb. V preambule nová ústava deklarovala, že spoločnosť pod vedením KSČ, dospela do vyššieho vývojového štádia:

„My pracujúci ľud Československa vyhlasujeme slávnostne: Spoločenské zriadenie, za ktoré bojovali celé generácie našich robotníkov i ostatných pracujúcich a ktoré mali od víťazstva Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie pred očami ako vzor, stalo sa pod vedením Komunistickej strany Československa skutočnosťou aj u nás. Socializmus v našej vlasti zvíťazil!“¹³¹

Nie je naším zámerom podrobnejšie analyzovať tento text (viac pozri napr. Rychlík 2024: 461-464; Tížik 2011: 114-118). Všimneme si len body, ktoré sa priamo či nepriamo dotýkali židovskej komunity. Prvá hlava (Spoločenské zriadenie) definovala Československo ako „jednotný štát dvoch rovnoprávných bratských národov, Čechov a Slovákov“, „na čele ktorého je robotnícka trieda“. Článok 16/1 zdôraznil prioritu ateistickej

ideológie: „Celá kultúrna politika v Československu, rozvoj vzdelania, výchova a vyučovanie sa vedú v duchu vedeckého svetového názoru, marxizmu-leninizmu, a v úzkom spojení so životom a prácou ľudu.“

Z hľadiska našej témy sú dôležité tiež niektoré body Druhej hlavy (Práva a povinnosti občanov). Podľa Čl. 20/1 „Všetci občania majú rovnaké práva a rovnaké povinnosti.“ Nasledujúce riadky túto skutočnosť potvrdzujú: „Rovnoprávnosť všetkých občanov bez zreteľa na národnosť a rasu je zaručená.“ Článok 24/3 opäť zdôrazňuje ateistickú orientáciu režimu: „Celá výchova a všetko vyučovanie sú založené na vedeckom svetovom názore a na úzkom spojení školy so životom a prácou ľudu.“ Otázkam religiozity sa venuje aj Čl. 32, ktorý zaručuje náboženskú slobodu:

„(1) Sloboda vyznania je zaručená. Každý môže vyznávať akúkoľvek náboženskú vieru, alebo byť bez vyznania, aj vykonávať náboženské úkony, pokiaľ to nie je v rozpore so zákonom.“

Ako vidno, tento dokument na papieri garantoval všetky základné občianske práva, vrátane slobody slova, náboženského vierovyznania či zhromažďovania. Zároveň však ukazuje, že komunistickí tvorcovia do ústavy zabudovali „obránné“ mechanizmy, ktoré umožňovali vládnucej moci tieto sľuby obchádzať či obmedzovať. V prvom rade treba v tejto súvislosti pripomenúť článok 4, ktorý ústavne zakotvuje vedúcu úlohu KSČ.

Ústava nespomína menovite židovskú komunitu, rovnako ani iné cirkvi. Nájdeme v nej však paragrafy, ktoré umožňujú štátnym orgánom regulovať aktivity náboženských organizácií. Z tohto hľadiska je dôležitý spomínaný čl. 16, podľa ktorého celá sféra vzdelania či umenia sú podriadené ateistickej ideológii marxizmu leninizmu.

Deklarovanú slobodu náboženského vyznania relativizuje dôraz na vedecký (rozumej ateistický) svetonázor. V prípa-

de veriacich preto mohol vzniknúť rozpor medzi ich vierou a pragmatickou potrebou deklarovať požiadavky režimu. Dobový vtip ilustruje, že uvedená dilema často viedla k tomu, že aj v nových (relatívne slobodnejších) pomeroch pokračovali v živote s maskou: „Študentka sa modlí: „Ty môj svätý Antonko, daj, aby som dnes urobila skúšku z dialektického materializmu.“ (Kalina 2019: 235) V čase, keď sobota bola pracovným dňom, riešili židovskí veriaci, či dodržiavať zákaz práce počas šábese a sviatkov, alebo uprednostniť požiadavky zamestnávateľa (a režimu). Niektorí žiaci a študenti volili kompromis. Dochádzali síce do školy, ale odmietali písať. Zložitejšia bola situácia dospelých.¹³² Vedenie obcí preto vopred upozorňovalo svojich členov, aby si na termíny sviatkov plánovali dovolenky.

INŠTITÚCIE KOMUNITY

Počas celého sledovaného obdobia sa židovský život v Bratislave sústreďoval v dvoch objektoch. Administratívne problémy riešili zamestnanci kancelárií ÚZŽNO alebo ŽNO. Obe sídlili v pôvodne bytových priestoroch na prvom a druhom poschodí obytného domu na dnešnej Kozej ulici. Tam mohli členovia obce zaplatiť cirkevnú daň, vybaviť úradné záležitosti, dohodnúť dátum a podrobnosti pohrebu, kúpiť si pred Pesachom macesy a v zime chanukové sviečky, prípadne vyjadriť sťažnosti na kvalitu kôšernej stravy, žalostný stav cintorínov, nedôstojný priebeh pohrebov. Vedenie obce muselo riešiť aj dôležité a väčšinou neprijemné požiadavky štátnych orgánov. V šesťdesiatych rokoch 20. storočia predstavovali vážny problém veľkorysé budovateľské plány, ktoré však predpokladali asanácie (nielen židovských) objektov. Emócie širokej verejnosti vyvolala predovšetkým pripravovaná likvidácia neologickej synagógy na Rybnom námestí.

Ikonický objekt sa mal stať obeťou stavby nového mosta. Neúspešný boj o jej záchranu podrobne opísal Ivan Bútora (2011). Na tomto mieste uvedieme len jednu z mnohých reakcií predstavenstva ŽNO na túto tému. Podľa zápisnice zo septembrového zasadnutia predseda prečítal list, ktorý odoslala 5. augusta 1966 Mestská správa komunikácií. Vyplynulo z neho, že vzhľadom na výstavbu mosta „...je nutné budúci rok synagógu asanovať alebo na naše trovy posunúť cca 20 m východným smerom“. Odpoveď vedenia obce bola jednoznačná: „Nesúhlasíme s asanáciou, na posunutie nemáme potrebné peniaze, ale navrhujeme na Židovskej ulici nachádzajúci sa ROKOKO dom posunúť, čo by nestálo moc, následkom čoho by synagóga mohla zostať. Súčasne sme aj v našej odpovedi protestovali

V roku 1961, teda niekoľko rokov pred zničením neologickej synagógy bola (za podstatne menšieho záujmu verejnosti) asanovaná ortodoxná synagóga na Zámočkej ulici. Posledné desaťročia v objekte sídlili zberné suroviny (AA)

proti asanácii kostola, nakoľko tento kostol sme venovali na pamiatku 70 000 martýrov. Predstavenstvo vzalo informácie na vedomie a súčasne poverilo prezídium, aby urobilo všetky možné kroky, aby asanácii synagógy na Rybnom námestí bolo zabránené.¹³³ Uvedené stanovisko zároveň vyvracia niektoré názory, že vtedajšie (údajne ortodoxné) vedenie nemalo záujem na záchrane neologického objektu. Okrem spomienok pamätníkov a spomínaných pamätných tabúl sa zachovali aj dosky desatora. Pôvodne zdobili strechu objektu, dnes sú súčasťou expozície Židovského komunitného múzea, ktoré sídli v synagóge na Heydukovej ulici. Predmety z Bárkányho zbierky boli depónované v SNM a koncom 90. rokov vrátené bratislavskej ŽNO. Dnes tvoria základ zbierok Židovského komunitného múzea.

Menšiu pozornosť verejnosti, ale zato ešte väčšie emócie veriacich, vyvolal „Návrh Záhradníctva a rekreačných služieb Bratislavy na zrušenie nášho ort. cintorína“: „Podľa tohto plánu dňom 1. januára 1968 majú byť zastavené pohreby na tomto cintoríne a 1. apríla 1969 tam má byť už veľký mestský park. Náš nový cintorín má byť v Krasňanoch alebo okolo Vrakune, kde má byť vybudovaný veľký mestský cintorín a tam by bola vyhradená jedna čiastka pre naše cintorínske účely.“¹³⁴ Keďže nedotknuteľnosť hrobov a pozostatkov predstavuje jeden z hlavných princípov judaizmu, nečudo, že toto oznámenie vyvolalo rozhorčený odpor. Predseda informoval, že oslovil známu advokátsku kanceláriu a obrátil sa aj na najvyššie stranické a štátne orgány. „Predstavenstvo vzalo túto informáciu ako aj ďalšie opatrenia prezídia na vedomie a žiadalo prezídium, aby aj naďalej urobilo všetky zákonité kroky, aby návrh na zrušenie nášho ort. cintorína bol odvolaný.“¹³⁵ V zápisniciach ani v iných dostupných prameňoch sme nenašli ďalšie údaje o tomto návrhu. Keďže ale ortodoxný cintorín dodnes slúži svojmu účelu, možno predpokladať, že úrady od realizácie tohto projektu upustili.

Pamätníček na neologickom cintoríne v Bratislave vznikol v polovici 60. rokov (foto P.S., AA)

Napriek uvedeným komplikáciám v priebehu šesťdesiatych rokov rástla dôvera v stabilitu „nových pomerov“. V dôsledku toho sa v roku 1967 uvažovalo o možnosti reštitúcií cirkevných majetkov. Pracovníci ÚZŽNO preventívne pripravili zoznam 173 synagóg a modlitební.¹³⁶ Prvú, kratšiu časť tvorili „vybavené prípady“. V podstatne väčšom počte (134 objektov) boli v tomto súpise zastúpené „Synagógy a modlitebne – zaradené už do zoznamu pre navrátenie majetku podľa pripravovaného zákona.“ Tristný stav väčšiny synagóg v šesťdesiatych rokoch ilustruje, že v 25 prípadoch ho charakterizujú slová „ešte stoja“, kým ďalších 20 budov „už neexistuje“ (podrobnejšie Salner 2016: 149-150).

Bratislavský komunitný život sa sústreďoval v Kuchyni na začiatku Zámockej ulice. Do starých priestorov bývalej ľudovej židovskej jedálne prichádzali každý deň veriaci kvôli kóšerným obedom, ale tiež osamelí (najmä starší ľudia), ktorí tu okrem lacného jedla hľadali a nachádzali spoločnosť rovnako zmýšľajúcich či postihnutých. V priestoroch Kuchyne sa konali tiež hojne navštevované oslavy židovských sviatkov: sederové večere počas Pesachu, Purimové či Chanukové predstavenia. Pre mnohých návštevníkov bol spoločenský aspekt týchto podujatí možno ešte dôležitejší než ich náboženský obsah.

Na týchto podujatiach vystupovali československí (niekedy aj zahraniční, najmä maďarskí) židovskí umelci. V decembri 1964 na chanukovej zábave účinkovali (židovskí) operní speváci z Prahy a Budapešti, „ktorí liturgické a jidiš spevy predniesli“ a hlavný rabín Eliáš Katz mal prednášku o význame Chanuky. Pri hodnotení tohto podujatia predseda „vyslovuje vďaka všetkým tým súdruhom, ktorí sa zaslúžili o tom, že sa táto slávnosť tak výborne vydarila. Súčasne navrhuje, aby sa aj pri príležitosti Purimu usporiadala podobná slávnosť, ktorý návrh bol výborom jednohlasne schválený“.¹³⁷ Tradičný prob-

Pamätnú tabuľu na ortodoxnom cintoprine v Bratislave odhalili
v roku 1963 (foto P.S., 1963, AA).

Hebrejský text v slovenskom preklade Valéra Trabalku:

Pamätaj, čo ti urobil Amalek. Na večnú pamiatku budúcim pokoleniam hroznej šoa, ktorá postihla svätú obec Pressburg – Bratislava, rabínov, sudcov, učiteľov Tóry, študentov ješív, školákov, hlavy vážených rodín, intelektuálov a vedcov, tisíce a ich rodiny, mužov, ženy a deti, ktorí boli zavraždení za posvätenie Božieho mena všetkými spôsobmi, prišernými a nemilosrdnými, vo vyhladzovacích táboroch prekliatymi zločincami v rokoch 1942 – 1945.

Pán nech pomstí ich krv! Nech sú ich duše pripojené k zväzku večného života. Ich osudy nech sú postavené na koniec dní, keď príde spravodlivý Vykupiteľ. Nech sa tak stane skoro v našich časoch.

Pamätaj, čo ti urobil Amalek!

lém „dvaja židia, tri názory“ sa prejavil v súvislosti so sviatkom Purim v roku 1965: „P. Bela Kolman z Budapešti sa ešte minulý rok ponúkol, že by na našej Purim slávnosti hebrejské a jidiš piesne predniesol. Pán hl. rabín pri svojej poslednej návšteve sa informoval o menovaného a dostal dobrú informáciu o ňom, čo sa týka jeho hlasu a prednesu. Pán predseda sa informoval v speváckom odbornom kruhu v Budapešti a dostal veľmi nepriaznivú informáciu a výslovne nám radili, aby sme ho nepozvali k nám, nakoľko neni schopný samostatne piesne zaspievať. Predstavenstvo sa uznieslo nepozvať ho. (...) Pre mládež sme žiadali p. hlavného rabína Federa v Brne, aby nám poslal divadelný kus s purimovým obsahom, ktorý on zostavil.“¹³⁸ Návštevníkov neodrádzal ani nedôstojný stav týchto priestorov. Kritika sa týkala predovšetkým suterénu, kde sa spracovávalo a predávalo kôšerné mäso. Len o málo lepšie vyzerala jedáleň na prízemí. V tomto priestore sa odohrávali spomenuté oslavy sviatkov či zábavy mládeže (viac Salner 2000: 180-183).

Na katastrofálnom stave suterénu sa podpísali hlavne chýbajúce finančné prostriedky. Z tohto dôvodu v šesťdesiatych rokoch viac ráz zrušili podávanie obedov a jedáleň využívali len počas veľkých sviatkov. Dobovú situáciu ilustruje hodnotenie hygienickej kontroly, ktorá zdôvodnila zákaz jeho ďalšieho využívania nasledovne: „...bolo zistené, že priestory výrobné a predajne nevyhovujú hygienickým požiadavkám. Steny vo všetkých miestnostiach sú mokré až plesnivé, dlhú dobu nemalované, špinavé a omietka je opadaná. Zariadenie vo výrobní (stôl a polica) je staré a značne opotrebované, stroje sú hrdzavé ako aj kotol na vyvarovanie salámov. Box na chladenie mäsa a mäsových výrobkov je v dezolátnom stave, kachličky sú na bočných stenách poškodené. Zariadenie nemá k dispozícii teplú vodu, čo pre výrobnú nevyhovuje. V príručnom sklade sa nachádzajú rôzne nepotrebné vyradené predmety. Priestory sú

zamorené hlodavcami. V dôsledku uvedených technických závad dochádza k častému znehodnoteniu mäsa a mäsových výrobkov. Preto som rozhodla tak, ako je vo výroku uvedené“.¹³⁹

Komunita v šesťdesiatych rokoch už nebojovala o holé prežitie, ale verila v lepšiu budúcnosť. Zasadnutia predstavenstva ŽNO neriešili len akútne náboženské a organizačné problémy, ale zaoberali sa aj hľadaním vízií lepšej budúcnosti. Medzi priority patrilo úsilie pritiahnuť mladých ľudí do priestorov obce a zapojiť ich do aktivít ŽNO.

Nielen spomienky pamätníkov, ale aj dobové zápisnice potvrdzujú, že v tomto období vládla uvoľnenejšia atmosféra než v predchádzajúcom desaťročí. Z oficiálnych dokumentov sa vytratili manifestačné prejavy lojality k režimu. Korešpondencia s úradmi riešila konkrétne problémy a mala vecný charakter. Smerom do vnútra komunity zvýšený význam pripisovali oslavám sviatkov, pričom na rozdiel od nedávnej minulosti okrem religiózneho obsahu viac zdôrazňovali spoločenskú stránku akcií. Na neformálne a hojne navštevované podujatia prichádzali do kuchyne známi bratislavskí umelci (Marián Labuda, Milan Lasica, Július Satinský a mnohí ďalší). Dostávali „necenzurované“ otázky a nebáli sa otvorene odpovedať.

(NENAPLNENÉ) VÍZIE BUDÚCNOSTI

V hektickom dianí šesťdesiatych rokov našli kompetentní čas a energiu, aby popri riešení každodenných problémov uvažovali o budúcnosti. Vedenie bratislavskej ŽNO sa v tomto smere zameralo na tri hlavné témy: perspektíva komunity (mládež); religiózne motívy malo úsilie zachrániť zachované hroby na starom židovskom cintoríne a so sférou kultúry sa spájala idea vybudovania židovského múzea.

V zmenených spoločenských podmienkach sa začala preberať k (židovskému) životu aj vtedajšia mladá generácia (dnešní

sedemdesiatnici). Svoje aktivity realizovali hlavne v priestore neformálneho centra, ktorým bola Kuchyňa. Tieto iniciatívy podporovalo aj vedenie obce. Hoci pôvodné predstavy boli v mnohom rozdielne. Mladí ľudia uprednostňovali spoločenské kontakty, kým vedenie obce sa usilovalo oživiť náboženské aktivity, napokon sa však podarilo nájsť konsenzus.

Predstavenstvo ŽNO koncom roka 1964 schválilo „...aby sa dalo mládeži príležitosť schádzať sa v sobotu po havdale a v nedeľu popoludní v miestnostiach ľudovej kuchyne kvôli cvičeniu sa a príprave na purimovú slávnosť. Táto otázka je však viazaná na súhlas vrchnosti a preto sa požiada s. Lipa (funkcionár ÚZŽNO – pozn. autorov), aby na patričných miestach intervenoval kvôli dosiahnutiu patričného povolenia“.¹⁴⁰ Podľa informácie z októbra 1965 „pre hudobný krúžok našej mládeže sme zakúpili jeden zosilňovač v cene Kčs 1300“. Na tom istom zasadnutí v diskusii o programe Chanuky „pán profesor

Mládežnícka hudobná skupina, ktorá pôsobila (aj) na bratislavskej obci (AA)

Tessler oznámil, že on aj s jeho manželkou sú ochotní na našej Chanuke spoluúčinkovať a navrhuje, aby prípadný finančný prebytok z tejto zábavy bol venovaný na nákup hudobných nástrojov a iných zariadení pre našu mládež. (...) Predstavenstvo s vďakou prijalo aj jeho návrh na rozdelenie prebytku“.¹⁴¹ Na zasadnutí predstavenstva v marci 1966 odznela informácia o zakúpení dvoch gitár za 1700 Kčs, ale „mládež žiada nákup ďalších inštrumentov v hodnote 8000 Kčs“.¹⁴² Z iného prameňa sa dozvedáme, že „dokonca existovala big beatová skupina v dvoch zloženiach, lebo dvaja sa vystaňovali“ (Heitlingerová 2007: 117).¹⁴³

Skôr alebo neskôr sa museli prejavíť generačne rozdielne predstavy o optimálnom využívaní Kuchyne: „Doterajšie chovanie mládeže bolo niektorými členmi predstavenstva kritizované a bolo jednohlasne uznesené, že je potrebný tam jeden vedúci, ktorý ich bude viesť, postará sa tam o poriadok, disciplínu a bude mať dozor. Pán Salner a pán Ehrental prisľúbili, že budú takého zodpovedného vedúceho mládeže hľadať. Kľúče z kuchyne sa vydajú len zodpovednému vedúcemu.“¹⁴⁴

Židovské aktivity mladej generácie sa konali aj mimo oficiálnych podujatí a priestorov ŽNO. Vtedy mali hlavne spoločenskú dimenziu. Alena Heitlingerová citovala ženu, podľa ktorej „skupina mala len spoločenský obsah. Čo nás držalo spolu, bolo, že sme Židia. (...) Sme sa stretávali na rozprávanie a tancovanie, niekedy sme robili oslavy Chanuky a Purimu“ (Heitlingerová 2007: 117) Kontakty mládeže (príslušníkov 2. generácie) mali hlavne spoločenský charakter. Ich pretrvávajúci identitotvorný význam potvrdila po desiatkach rokov iniciatíva „...zorganizovať stretnutie našincov, čo sme sa stretávali v ‚kuchyni‘, na Zlatých Pieskoch atď. v 60. rokoch“. (G2, Žena 1946, AA)¹⁴⁵ Prvé stretnutie sa podarilo zorganizovať v roku 2005 a jeho úspech sa stal základom pre opakované stretávanie sa tejto generácie.

Dôraz na spoločenské smerovanie potvrdila aj jedna z účastníčok týchto akcií. Do Bratislavy prišla študovať v roku 1963:

„A vlastne ja som bola vtiahnutá do židovskej komunity a celý čas som komunikovala okrem kolegov z vysokej školy, ale to boli fakt len školské záujmy, to neboli súkromné. Celé voľné obdobie svoje som vždy bola v komunite židovskej. Znamenalo to, že sme chodili spolu korčuľovať, že sme chodili spolu do kina, že sme sem-tam išli sa zabaviť a vždycky len s tou židovskou komunitou. Do kuchyne sme tiež chodili, v kuchyni sme sa rozprávali, alebo bola nejaká akcia. (...) Neprebíhalo to v náboženskej rovine, tak ani vtedy sa nerobili, šesťdesiattri, bolo nejaké uvoľnenie, ale náboženské smerovanie to nebolo. To bolo čiste, by som povedala, také komunitné spojenie. Nie náboženské.“ (G2, Žena 1944/57, AA)

Odvážne predstavy vedenia a členov obce ukončil 21. august 1968, ktorý nastolil novú realitu. Následná masová emigrácia výrazne zasiahla aj mladú generáciu. Situáciu výstižne zhrnuli dva krátke komentáre muža, ktorý ostal na Slovensku: *„Neemigrovať, to bolo veľmi ťažké rozhodnutie.“* *„Viete, ja som tu ostal ako kôl v plote, v podstate sám, až potom som si vytvoril okolo seba nový okruh, etc., etc., etc. – tu by sa dalo veľmi dlho vypisovať o pocitoch a živote.“* (G2, Muž 1948/23, AA) Komunita sa vrátila do stavu boja o prežitie.

NÁBOŽENSKÝ ŽIVOT

Liberalizácia spoločenských pomerov umožnila intenzívnejšie kontakty obce so židovskými humanitárnymi, sionistickými, ale najmä náboženskými organizáciami v zahraničí. Z hľadiska religiozity bol v centre ich záujmu osud zvyškov najstaršieho cintorína, na ktorom boli pochované významné rabínske autority bratislavskej histórie. V druhej polovici štyridsiatych rokov sa zachovaných 23 hrobov kvôli stavbe tunela a budovaniu cesty ocitlo pod úrovňou zeme a prekryli ich hrubým betónovým

stropom. Neskôr pribudli koľaje električky. Jej zastávku umiestnili priamo nad hrobmi, takže hrozilo rozpadnutie pieskovcových náhrobkov a definitívny zánik cintorína.

Z dostupnej korešpondencie vyplýva, že v šesťdesiatych rokoch sa kompetentní rozhodovali medzi dvomi alternatívami riešenia:

„V otázke konzervovania týchto hrobov konzervatívna časť svetového židovstva sa delí na dve skupiny. Jedna časť by chcela previesť exhumáciu a pozostatky s pomníkmi prevážať do Izraela, druhá časť by nechcela rušiť pokojný spánok svätých rabínov a navrhujú dokončiť dielo mauzolea, do skaly postaviť menšiu budovu, miestnosť ‚Ohel‘, kde by sa mohli pútnici pomodliť a odkiaľ by mali vchod k hrobom pod povrchom zeme.“ Ďalej sa konštatuje, že prívrženci konzervatívneho riešenia, vedení rabínom Samuelom Ehrenfeldom a Leopoldom Grünhutom, založili v New Yorku „Vaad Le – shmiras Kever Chatam Sofer Ugeoni“. ¹⁴⁶ O svojich plánoch informoval tento spolok aj predstavenstvo ŽNO. Jeho členovia sa priklonili k alternatíve, že hroby majú ostať v Bratislave, ale treba pre ne vybudovať dôstojné prostredie. Spolok to akceptoval a súhlasil s návrhom rozpočtu, žiadal však niektoré zmeny v projekte. ¹⁴⁷ Podobne ako v predchádzajúcom prípade, aj víziu záchrany cintorína až oveľa neskôr naplnili iní ľudia v iných spoločenských pomeroch (podrobnejšie o osudoch cintorína a priebehu rekonštrukcie pozri Salner – Kvasnica 2012; Salner (ed.) 2023).

(NE)ZALOŽENIE ŽIDOVSKÉHO MÚZEA

V tomto prípade sa viackrát zdalo, že vytúžený cieľ je na dohľad, napokon sa však neúspešne skončil aj pokus vybudovať židovské múzeum v Bratislave.

S uvedeným zámerom prišiel Eugen Bárkány¹⁴⁸ a kompetentní činitelia obce si jeho predstavu osvojili. V dochovaných

dokumentoch sa téma múzea prvý raz objavila koncom roka 1964, z kontextu však vyplýva, že výbor ŽNO sa ňou zaoberal už skôr. Podľa decembrovej zápisnice predseda pozval členov predstavenstva „na spoločnú návštevu v miestnostiach v kostole na Rybnom námestí, v ktorých táto zbierka je umiestnená“.¹⁴⁹ Odvtedy sa problematika múzea riešila na takmer každej schôdzi. Členovia vedenia obce informovali predstavenstvo o rokovaníach s kompetentnými straníckymi, štátnymi organizáciami, s vedením SNM a pražského Židovského múzea, kde bola deponovaná časť Bárkányho zbierky, ale aj o prekážkach, ktoré sa postupne objavovali. Dlhší čas sa zdalo, že vec speje k úspešnému koncu: existovali predbežné súhlasy, zbierka judaík, vhodné priestory, dokonca už bol určený termín otvorenia (1. január 1966). Nakoniec sa opäť potvrdila známa židovská skúsenosť, že všetko je inak. Termín otvorenia sa odkladal kvôli úvahám (a rozhodnutiu) o asanácii synagógy, ktorá musela ustúpiť plánovanej výstavbe mosta. Tu však (aspoň zdanlivo) existovala alternatíva: „V prípade, že by kostol predsa len zbúrali, bolo by umiestnené na naproti ležiacej ulici.“¹⁵⁰

Novembrové stretnutie predstavenstva otvorila smutná informácia: „Pred denným poriadkom predsedajúci spomenie náhle úmrtie p. Ing. Eugena Bárkány, ¹⁵¹ ktorý má veľké zásluhy o zriadení, údržbe a organizácii múzea a zbieraní kultúrnych predmetov pre naše múzeum“¹⁵² (podrobnejšie Salner 2015: 366-379).¹⁵³

Ako vidno, žiadnu z troch odvážnych vízií bratislavskej židovskej komunity sa v šesťdesiatych rokoch nepodarilo naplniť. Ani v jednom prípade ale nešlo o neschopnosť kompetentných. Pôsobili tu rozhodnutia štátnych orgánov, smrť Eugena Bárkányho, okupácia Československa a následná emigrácia väčšiny členov židovskej komunity zo Slovenska...

Napriek nesporným pozitívam ľudia, ktorí prežili holokaust s neskrývanými obavami vnímali aj negatívne stránky vývoja československej spoločnosti po januári 1968. Dôvody vysvetlila žena, ktorá prežila peklo koncentračných táborov: „*Viete, my máme v nás, tí čo sme prežili, taký seizmograf, my cítime, kde, kedy ide nebezpečenstvo.*“ (OH, Žena 1920/23) Benjamin Eichler jej všeobecné konštatovanie konkretizoval: „Tak v Maďarsku v roku 1956, ako aj v ČSSR v roku 1968 šovinistické a antisemitické živly sa tlačili nahoru a v oboch krajinách by pravdepodobne tiekla opäť židovská krv. V Maďarsku sa objavili nyilašské skupiny a na Slovensku ‚marche‘ na Bradlo, kde odznelo mnoho antisemitických hesiel. Nacisticko-antisemitické živly začali obviňovať židov z príčiny, že sú na vine, že v týchto krajinách došlo k vláde komunistov. Dubček sám držal za nutné vyzvať obyvateľstvo, aby upustili od útokov proti Židom, ktorých on odhadol vtedy na 10-tisíc, a ktorí toľko už pretrpeli za svetovej vojny. Aj táto novovzniklá situácia pre Židov prispela k hromadnému úteku Židov na západ.“ (Eichler nedatovaný rukopis: 81)

NÁDEJE A SKLAMANIE ROKU 1968

Vyššie sme spomenuli politické aspekty vývoja spoločnosti do roku 1968. Uvoľnenie, ktoré priniesli, sa premietlo aj do života všetkých obyvateľov. K pozitívam doby patrilo prijatie zákona 63/1965 Zb., ktorý uľahčil záujemcom vycestovanie do zahraničia. (Rychlík 2023: 465) Nové príležitosti využila najmä mládež. Židovskí mladí ľudia dostali možnosť kontaktovať sa so židovskou kultúrou a tradíciami, ale aj cestovať do Izraela a spoznávať túto krajinu. Dôležitú úlohu v procesoch formovania židovskej identity zohrali letné tábory, financované a organizované najmä Sochnutom,¹⁵⁴ ale aj inými židovskými organizáciami v spolupráci so ŽNO (prevažne) v Bratislave.

Konali sa v Juhoslávii, Rakúsku, Rumunsku, predovšetkým však v Izraeli. Mnohé cesty do Izraela sa konali legálnou cestou cez pozvania od príbuzných alebo cez kibuce. V roku 1968 mohli počas prázdnin navštíviť židovský štát skupiny tzv. Mňačkových detí¹⁵⁵ a tieto programy pokračovali aj v roku 1969. „Ak sa dobre pamätám, dohodli sa s kibucem Kfar Masaryk a to bolo už dosť neskoro – už začiatkom leta. Problém nastal s vybavením izraelského vízumu, v roku 1968 neexistovalo totiž v Československu izraelské zastupiteľstvo. Keďže ja som mal v tej dobe stále pripravenú výjazdnu doložku do Rakúska a aj rakúske vízum a mohol som vycestovať do Viedne v každom okamžiku, podujal som sa prepašovať tieto československé pasy (bolo ich medzi 20 – 30) do Viedne na Izraelské vyslanectvo, aby dostali izraelské vízum. Požiadal som Izraelské vyslanectvo vo Viedni, aby mojím priateľom udelili vízum nie do pasu, ale na zvláštny papier, aby z toho nikto nemal nepríjemnosti doma... ...A tak v lete 1968 odcestovala ďalšia skupina do Izraelu, aj keď vlastne oficiálne cestovali len do Rakúska.“ (Muž, 1952, AA)

Pobyt v táboroch trval 6 týždňov. Účastníci najskôr brigádovali v kibucoch (najmä v tých, kde žili židia z Československa (Kfar Masaryk, Šomrat, Kfar HaMakabi atď.), „...ďalšie 3 týždne sme sa flákali po Izraeli, nás nosili všade, sme boli skoro všade, čo je zaujímavé z hľadiska židovskej tradície. A boli sme v Jeruzaleme, týždeň na internáte sme bývali. To bolo v lete, škola nešla a na Hebrejskej univerzite nám prednášali... Veľmi zaujímavé veci sme sa tam dozvedeli. Prednášky sa týkali aj židovských tradícií, aj kresťanstva, aj vôbec ako z historického pohľadu, kto bol Ježiš, aká bola situácia vtedy tam, ako sa kresťanstvo vyvíjalo a podobné záležitosti...“ (G2, Muž 1952, AA). Iní prednášatelia sa orientovali na vývoj a problematiku sionizmu, tiež na dejiny, politiku a kultúru Izraela. Ich vystúpenia mali často propagandistický charakter. Samotní účastníci spomínali, že štát Izrael bol otvo-

rený ich emigrácii. O okupácii Československa sa mnohí dozvedeli ešte počas pobytu v Izraeli (niektorých správa zachytila na spiatocnej ceste domov). Nová realita často zjednodušila riešenie dilemy, či zostať, alebo odísť. Pre tých, čo zvolili emigráciu však (na rozdiel od 40. rokov 20. storočia) Izrael nepredstavoval jedinú alternatívu a uprednostnili život v západnej Európe alebo v zámorí. Napriek tomu pobyty splnili svoj cieľ: prispeli k vytvoreniu a upevneniu židovskej identity, stali sa základom nových priateľstiev a v nejednom prípade aj manželstiev...

Pobyty o rok neskôr mali podobnú programovú štruktúru a priebeh. Na ich účastníkov zle pôsobili informácie o tvrdom potlačení protestov proti okupácii, ku ktorým došlo v auguste 1969 v českých a slovenských mestách. Ťažko znášali najmä vedomie, že proti demonštrantom surovo postupovali jednotky československej polície a armády na základe rozhodnutia straníckych a štátnych orgánov.

O spomínané pobyty sa intenzívne zaujímala aj ŠtB. Podľa jej informácií, organizátormi táborov na izraelskej strane mali byť v iných súvislostiach spomínaní Matej Bel a Ladislav (Šimon) Čermák,¹⁵⁶ bývalí príslušníci ŠtB, odsúdení (a medzitým rehabilitovaní) vo vykonštruovaných sionistických procesoch. Šimon Čermák emigroval do Izraela v roku 1964, a Matej Bel s manželkou údajne na jar 1968,¹⁵⁷ (po okupácii sa k nim pridala aj syn s manželkou).

Na slovenskej strane disponovala ŠtB informáciami o Alici Salnerovej, ktorá pomáhala pripravovať jeden tábor v roku 1969. V septembri 1970 ŠtB o nej začala viesť osobný zväzok (OZ), čo znamenalo, že bola podozrivá z páchania trestnej činnosti.¹⁵⁸ Od roku 1974 ju evidovala ako nepriateľskú osobu (NO).¹⁵⁹ Ďalšou mala byť Gizela Čechová, sestra emigrovaného Mateja Bela. Aj keď sa podľa vyjadrení členov komunity aktívneho života v obci vôbec nezúčastňovala, aj ona bola v roku

Autobiografické dielo Mateja Bela vyšlo v roku 1969 v nakladateľstve Epoque, rukopis dopísal v januári 1966. Ukončuje ho slovami: „Vrátil som sa živý. Ani môj syn už neprikladá dôležitosť tomu, čo bolo. Ak som predsa napísal tieto svoje spomienky, tak len preto, aby aj ony prispeli k tomu, aby to, čo bolo, ostalo pre nás i pre tých po nás len poučnou a odstrašujúcou epizódou.“ (Bel 1969: 186)

1974 zaradená medzi nepriateľské osoby. Ďalším bol galantský rabín Izidor Katz.¹⁶⁰ Príslušníci bezpečnosti o nich sústreďovali informácie bez ohľadu na fakt, či mali s organizovaním zájazdov niečo spoločné. V roku 1975 ŠtB založila ďalší zväzok pod krycím menom ORGANIZÁTOR.¹⁶¹ Slúžil na evidenciu osôb, ktoré udržiavali kontakty s organizátormi židovských táborov v Juhoslávii a Rumunsku.¹⁶² V ňom boli uvedené ako osoby pod stálou kontrolou ŠtB Alica Salnerová, a Alexander M.¹⁶³ V roku 1978 sa spomína aj František Alexander,¹⁶⁴ porevolučný dlhoročný predseda ÚZZNO (viac Bumová 2006a).

21. AUGUST 1968

Rok 1968 a najmä okupácia Československa armádami Varšavskej zmluvy predstavujú osobitnú kapitolu v histórii štátu a jeho obyvateľov. Hoci uplynulo odvtedy viac než pol storočia, spomienky na toto hektické obdobie stále intenzívne rezonujú v mysliach pamätníkov. Možno povedať, že časť druhej generácie (najmä ročníky 1945 – 1955) vníma 21. august a jeho následky (aj vďaka kontrastu s vtedajšími nádejami) ako zlom, ktorý rozdelil ich životy na obdobia „pred“ a „potom“. Ocitli sa pred dilemou „odísť alebo zostať“. V prípade druhej alternatívy sa museli rozhodnúť, ako sa vyrovnajú s novou politickou situáciou. Zvolené riešenie zásadne ovplyvnilo ich ďalšie osudy. Okupácia priniesla ďalšiu decimáciu už aj tak málo početnej židovskej komunity na Slovensku. Okrem kvantitatívnych následkov priniesla rozdelenie mnohých rodín, obmedzenie medzigeneračnej komunikácie, stratu priateľských a spoločenských väzieb. Intenzitu dobových zážitkov ilustrujú reakcie na prvé správy o okupácii:

„Z utorka na stredu, z 20. na 21. augusta 1968 sa stalo to, na čo málokto z nás vtedy myslel. Okolo 2:00-3:00 ráno ma zobudil sused Ivan, vtedajší riaditeľ Slovenského spisovateľa, básnik

a prekladateľ, prudkým zvonením a klopaním na naše dvere. „Peter, Rusi nás obsadili!“ A ja som si vtedy myslel, že si viac vypil so spisovateľmi Žárom a Smrekom, ako to bolo sem-tam zvykom. „Ujo Ivan, choďte si ľahnúť, vyspíte sa a zajtra bude všetko v poriadku,“ bola moja stručná odpoveď. On odišiel a ja som znovu zaspal. Na krátko. Okolo pol piatej zvonil znovu. „Zapni rádio!“ Ustúpil som mu a spolu sme počúvali rádio, akoby to bola rozhlasová hra ‚Československo obsadili vojská Varšavskej zmluvy‘. Z nášho okna na ulicu som videl v asfalte vyryté stopy od pásov tankov atď. Bývali sme na ulici Fraňa Kráľa neďaleko Hlbokej, kde sa nachádzala aj budova ÚV KSS. Vybral som sa hneď do budovy Západoslovenských elektrární, kde som pracoval. Po ceste som videl ruské tanky a vojakov. V tom sa ozvala krátka salva z automatickej zbrane a ja som sa ocitol hrdinsky ešte s dvomi ďalšími náhodnými chodcami za nízkym múrikom.“ (G2, Muž 1942/17, AA)

V „dvojrozhovore“ s Monikou Vrzgulovou Peter Salner spomínal aj na svoju prvú reakciu:

„Stále mám v živej pamäti 21. august 1968. O okupácii mi ráno povedala mama s komentárom, aby som nešiel von. Jej slová sprevádzala občasná strelba z neďalekého Námestia SNP a od univerzity na Šafárikovom námestí. Dramatickú atmosféru vygradovala otcova sestra, ktorá u nás vtedy bola na návšteve z Prahy. Pri streľbe sa najskôr postavila pod rám dverí. Neskôr usúdila, že bezpečnejšie bude pod jedálenským stolom. Boli to vážne chvíle plné komiky a ja stále ľutujem, že otec odišiel ráno do práce, takže som nemal možnosť vypočuť si jeho komentáre k daniu v uliciach či pod stolom.

Napokon som predsa vyšiel von. Aj po polstoročí si pamätám, aké pobúrenie vo mne vyvolalo osobné auto, ktoré prešlo našou ulicou v protismere!!! Popoludní sme sa spolu s najlepším priateľom (budúcim švagrom a potom aj exšvagrom)

Paľom odvážili na Námestie SNP. Bolo plné ľudí, tankov a vojakov (pokiaľ ma pamäť neklame, väčšinou ázijského pôvodu). Potom sme už chodili von pravidelne. S nadšením som vnímal karikatúry a vtipné texty vo výkladoch obchodov, veril som, že pomôže prehadzovanie názvov ulíc či orientačných bodov. Nezabúdam ani na strach, ktorý som mal, keď vojaci mierili na nás samopalmi, a zúfale úsilie skryť ho. (To mi ostalo: čím viac sa bojím, tým zúfalejšie sa snažím udržať zdanie dôstojnosti.) Napriek tomu sme sa pri každej príležitosti snažili vojakov presvedčiť, že tu nie je kontrarevolúcia a majú sa teda vrátiť domov. Napriek prekvapujúco plynulej ruštine a (podľa nás) presvedčivej argumentácii, však ostali.“ (Vrzgulová – Salner 2020: 63)

Pri opisoch dobovej situácie aj spomienkach rezonovali najmä tanky v uliciach:

„Mňa odviezol manžel pred bránu Hradu, kde stáli ruskí vojaci. Na ploche hradnej pristávali ruské vrtuľníky, proste normálne vojnové scény. Nám sa ešte stále nechcelo veriť, že toto môže byť realita. Do Hradu nás samozrejme nepustili a keď sme oslovili jedného ruského vojaka, že teda ja tam pracujem, že potrebujem ísť na pracovisko, tak povedal, že ‚idíte damoj‘ a tým sa akože všetko skončilo. Takže my sme s plačom odtiaľ odišli s tým, že tanky už boli na Námestí SNP, takže sme išli medzi tých vojakov a sme ich presviedčali. Ja som mala na pleci aj fotoaparát, tak som aj fotila. Tak sme ich presviedčali, že tu je všetko v poriadku, že čo vlastne chcú a ten šok z tých ušmudlaných, nechápavých vojakov. Potom som zažila aj strieľanie pri univerzite, kde sa aj tanky točili a sme sa stále báli, že kedy nás ako budú ostreľovať a proste bol to stále ale taký pocit neskutočný, že to musí byť strašný omyl. Potom dokonca ja som išla domov a môj manžel s priateľmi si dali na chrbát československé zástavy a behali medzi tými vojakmi a presviedčali ich a ja som potom utekala von. Teda bývali sme na Michalskej, tak som utekala po Námestí SNP. Zrazu sa ozvala strelba. Absolútne hororová scéna.

Pamätné tabule na budovách Univerzity Komenského (Šafárikovo námestie) a Hlavnej pošty (Námestie SNP) pripomínajú obeť augustovej okupácie (foto P.S., AA)

Ja som sa chcela skryť do pošty. Tie dvere boli zavreté. Ja dodnes, keď chodím okolo, tak sa vidím, jak som tam skrčená sedela a plakala.“
(G2, Žena 1948/21, AA)

V nasledujúcom príbehu mladý muž spomínal na návrat z prázdninovej brigády do Bratislavy. V aute viezli aj atrapy pušiek, ktoré používali ako rekvizity nakrúcaného historického filmu:

„Možno sa mi to len zdá, ale ja si to pamätám tak, že od toho momentu, jak sme vyšli na tú hlavnú považšnú cestu, až do Bratislavy sme celý čas akoby na tom bočnom pruhu míňali tie transportéry, tank, auto, ťahač, osobné autá... až do tej Bratislavy. Nejde mi to do hlavy, lebo predsa je to vyše sto kilometrov. Ale ja si to pamätám tak, že sme proste stále mali vedľa seba tie autá. A keď sme prišli asi do Trnavy, tak zrazu tam skríkol jeden z tých kolegov, že ‚chlapi, však my sme úplní idioti! Však my máme plné auto pušiek.‘ Však to bolo rekvizitárske auto, ktoré viezlo rekvizity z tej poľovačky kráľovskej, kde teda bolo... akože chodia s flintami účastníci toho honu alebo teda tej poľovníckej akcie. Takže od tej Trnavy sme už ale boli posratí ozaj všetci. Mňa vyložili pri Štefánke. Tam na tom zábradlí pred Štefánkou, tam boli také zábradlia, a ja som sa tam oprel a pozeral som, jak na tom námestí od Suchého mýta, krížom-krážom chodili tie tanky...“ (G2, Muž 1950/20, AA)

NOVÁ EMIGRAČNÁ VLNA

K častým reakciám na okupáciu patrilo rozhodnutie odísť z vlasti. Motivácie a priebeh emigračných procesov v štyridsiatych, resp. šesťdesiatych rokoch 20. storočia poukazujú na rozdiely v kvantite, ale aj vo voľbe cieľových štátov. Jednotlivci či celé rodiny sa pokúšali (viac alebo menej úspešne) opustiť Československo aj potom, čo štát začiatkom päťdesiatych rokov zakázal aliju. Okrem obmedzených možností legálneho

vystaňovania ľudia napriek rizikám často hľadali možnosti ilegálneho opustenia republiky. Pomery sa čiastočne uvoľnili v prvej polovici šesťdesiatych rokov a najmä v krátkom časovom úseku po okupácii krajiny armádami Varšavskej zmluvy 21. augusta 1968.

Pri analýze spoločných a rozdielnych znakov si treba uvedomiť, že krátko po roku 1945 holokaust a jeho následky ešte vždy naplno rezonovali v mysliach (a zdravotnom stave) preživších. Ako sme už uviedli, na prelome 40. a 50. rokov zvolilo emigráciu okolo 8000 – 10 000¹⁶⁵ Židov zo Slovenska (viac Jablonková 1998; Bumová 2010). Pre väčšinu z nich (približne 90 %) predstavoval jedinú reálnu alternatívu židovský štát. Dôvodom tejto voľby bol jednak idealizmus, perspektíva života vo vlastnom štáte, medzi ľuďmi s podobnými názormi a osudmi. Zároveň pôsobil aj pragmatizmus. Na základe pravidiel návratu stačilo totiž dokázať, že aspoň jeden zo starých rodičov bol židom podľa halachy. K masovému rozšíreniu alija prispelo tiež, že sionistické hnutie mohlo v tom čase v Československu legálne rozvíjať svoje aktivity. Prípravy na alija v hachšarách,¹⁶⁶ i vlastný odchod z krajiny a príchod do novej vlasti, boli organizované na skupinovej báze (viac Jablonková 1998; Bumová 2010).

V šesťdesiatych rokoch prebiehala emigrácia v odlišných podmienkach. Pre odchod zo socialistického Československa sa rozhodli nielen ľudia, ktorí prežili holokaust (väčšinou v produktívnom veku), ale tiež čerstvo dospelí alebo dospievajúci príslušníci druhej generácie. Podľa údajov JOINT-u Slovensko opustilo v rokoch 1968 – 1971 okolo 4500 židov. To predstavovalo vyše 50 % vtedajšieho stavu komunity. (Jelínek 2009: 421) Percentuálne to predstavovalo vyššie percento príslušníkov komunity než v štyridsiatych rokoch, keď Slovensko opustila približne tretina z celkového počtu preživších. Česko-kanad-

ská sociologička Alena Heitlingerová označila pozitívny postoj k emigrácii za „jemný, ale neopomenuteľný“ národnostný znak židovstva. Upozornila tiež, že židia vďaka vyššej úrovni vzdelania,¹⁶⁷ znalosti jazykov a generačne odovzdávanej historickej skúsenosti s (dobrovoľnou či vynútenou) emigráciou, boli na zmenu mentálne aj profesionálne lepšie pripravení než väčšina príslušníkov majoritnej spoločnosti. (Heitlingerová 2007: 138-139) Dôležitú úlohu zohrávalo aj vedomie, že po prekročení hraníc sa židovskí emigranti mohli spoľahnúť na pomoc charitatívnych židovských organizácií (JOINT, SOCHNUT, HIAS atď.). Mnohí sa spoliehali aj na podporu príbuzných či priateľov, ktorí emigrovali už skôr. (Heitlingerová 2007: 138)

Líšili sa aj preferované cieľové krajiny. Na rozdiel od štyridsiatych rokov po auguste 1968 mali emigranti na výber okrem Izraela aj široké spektrum štátov v západnej Európe, Severnej Amerike či v Austrálii. V procese rozhodovania často prevážil pragmatizmus (ekonomické dôvody, bezpečnosť, podnebie atď.) nad niekdajším idealizmom. Z kvantitatívneho hľadiska emigrácia mala hromadný charakter, odchody však neboli kolektívne organizované, ale väčšinou prebiehali na individuálnej báze (viac Bumová 2006b; Salner 2006).

Podľa Aleny Heitlingerovej „väčšina – Židia i Nežidia – išli do exilu, pretože nechceli žiť pod represívnym komunistickým režimom kontrolovaným Sovietmi, hoci Židia sa obávali i obnovy oficiálneho antisemitizmu“. (Heitlingerová 2006: 102) Viditeľne pôsobila tiež strata ilúzií o perspektívach komunistickej spoločnosti a hlavne strach, že do okupovanej krajiny sa vrátia pomery z päťdesiatych rokov. Neraz aj rodičia, ktorí sa z rôznych dôvodov (vek, zlý zdravotný stav, obavy, že sa v cudzom prostredí neuplatnia, občas aj naivný optimizmus pri úvahách o ďalšom politickom vývoji v Československu) rozhodli zostať doma, nabádali svojich potomkov k emigrácii:

„Moji rodičia si robili celý život výčitky, že neodišli po vojne. Takže to, aby som ostala von, podporovali oni, nechceli aby sme ,zmeškali tento vlak.“ (G2, Žena 1947, AA)¹⁶⁸

„V šesťdesiatom ôsmom roku, jedenásteho augusta, odišiel môj brat do Izraela, ešte pred udalosťami. Išiel navštíviť mamičkinho brata. Do toho prišli udalosti, môj brat volal mamičke, mám sa vrátiť, lebo to, že na hraniciach každého, kto sa vráti zastrelia, nebola pravda. A moja mamička povedala: ‚Máš dvadsaťdva rokov, si dospelý človek, musíš sa rozhodnúť sám, čo máš robiť,‘ a myslím si, že to rozhodlo. Myslím si, že keby mamička povedala: ‚Poď domov,‘ on sa vráti. Myslím si, že by sa vrátil.“ (G2, Žena 1948/3, AA)

Nechýbali však ani opačné prípady, keď rodičia z rôznych dôvodov žiadali, aby ich deti ostali v Československu:

„V ‘68 to bola dilema vrátiť sa alebo sa nevrátiť. Dilema medzi slobodou alebo rodinou, presnejšie rodičmi. Či ich nechať samotných a vzoprieť sa ich prosbe: ‚VRÁŤ SA‘. Mnohí mali šťastie, že im rodičia povedali ostať a tí ostali. My, niektorí, sme sa ako vzorné deti svojich rodičov vrátili.“ (G2, Muž 1948, AA)¹⁶⁹

„Vtedy, v tom šesťdesiatom ôsmom, či som uvažoval odísť? Každý uvažoval. Ale mama – ostaňte doma, nie odísť, ostaňte doma, tu je istota... A tak sme ostali doma.“ (G2, Muž 1947/15, AA)

Niekedy o budúcnosti rozhodla (nešťastná) náhoda:

„Moja mamička (...) zamkla bytové dvere a zdvihla jeden z našich dvoch kufrov. A vtedy sa to stalo! Mame vyskočila platnička (roky trpela na chrbát a bola často práceneschopná). Ostala stáť nakrivo a nemohla sa ani pohnúť. Otvoril som opäť náš byt a ostali sme doma.“ (G2, Muž 1951, AA)¹⁷⁰

V doterajšom priebehu výskumu sa s príslušníkmi generácie G2 uskutočnilo 43 hĺbkových rozhovorov. Prakticky v každom z nich sa v rôznej súvislosti objavili otázky (a odpovede) o emi-

grácii a dôvodoch zvoleného riešenia. Niektorí z respondentov emigrovali, väčšina z nich ostala na Slovensku.¹⁷¹ Hoci výsledok má zdanlivo binárny charakter (áno/nie), proces rozhodovania priniesol pestrú škálu vysvetlení. Napriek rozdielom však potvrdili zásadnú skutočnosť, že najneskôr po 21. auguste 1968 boli úvahy o emigrácii témou prakticky v každej židovskej rodine.

„Ja som sa tam (v Anglicku) ocitol a noviny večerné už priniesli správu, že je invázia a deň na to som dostal telegram z Viedne, že rodičia sú tam a aby som sa nevracal. Povieť ti pravdu, to bol najväčší šok v mojom živote. Večer som išiel do postele a vedel som, že ráno vstanem a už nemám domov. Skutočne to Slovensko bolo mojim domovom a zrazu mi niekto vytrhol koberec spod nôh. Bolo to veľmi drastické, ja som tam nemal príbuzenstvo, nikoho, ja som tam išiel len na prázdniny a som sa mal vrátiť domov. Takže som stratil vlasť, to môžem povedať, domov som stratil a moja budúcnosť bola veľmi neurčitá, lebo ja som nemal dokončenú vysokú školu, mal som asi len dve tretiny štúdia za sebou. A najlákavejšie bolo sa vrátiť a dokončiť to štúdium.“ (G2, Muž 1946/41, AA)

„Neemigrovať, to bolo veľmi ťažké rozhodnutie. Rodičia už boli starší, tak som sa rozhodol, že neemigrovať. (...) Samozrejme, že sme nad emigráciou rozmýšľali, ale otec mal šesťdesiat šesť rokov, mama bola mladšia a tam to neprichádzalo do úvahy.“ (G2, Muž 1948/23, AA)

„Ja som v roku 1968 neemigroval jednoducho preto, že som jedináčik a nechcel som svojich, relatívne už starých, rodičov nechať sám. Inak by som bol emigroval. Mal som výjazdnu doložku do Švédska, mal som švédske víza vybavené.“ (G2, Muž 1946/14, AA)

Ako vidno, prevládali rodinné argumenty (hlavne vek a zdravotný stav rodičov), ale objavili sa aj profesionálne dôvody:

„Nie, neuvažoval som jednoducho preto, jednou vetou povedané, byť slovenským básnikom v emigrácii asi nie je bohviečo.“ (G2, Muž 1946/24, AA) Rovnako vysvetlil humorista Tomáš Janovic, prečo ostal aj s rodinou doma: „Nasadli sme... naštaroval som... Po chvíli som vypol motor a povedal som: ‚Nikam nejdem, ja som tu doma.‘ Vedel som, že tam by som nebol šťastný. Opäť zapracovala moja intuícia. Nevedel som a neviem nič, len pracovať so slovom. To sa vonku nedá. V zahraničí by sme iste nezomreli hladom. Eva bola lekárka, ja by som si tiež našiel nejakú prácu, ale do konca života by som tam bol nešťastný, lebo mojím pracovným nástrojom je, ako som už povedal, slovo. Zrejme nikto, kto narába s jazykom, nemôže byť v emigrácii šťastný.“ (Janovic 2007: 84)

„O emigrácii som veľmi slabo uvažoval. Jeden čas v šesťdesiatom ôsmom, ale potom som z toho veľmi rýchlo upustil, lebo ja som bol jedináčik a moja mama veľmi lipla na mne a som videl, že ona sama hovorila, keď ja odídem, ona neprežije a ja som nechcel také. A ona už nebola najmladšia v tom období a ja som bol v strede vysokej školy a človek bol rád, že sa dostal na medicínu a nebolo to veľmi jednoduché. A som nechcel robiť komplikácie ani mame ani sebe a už som to nejak, ostal tu. Som to trochu ľutoval, že všetci moji dobrí kamaráti odišli, väčšinou sa uchytili, ale nakoniec aj ja som sa nemal zle, pravdu povediac.“ (G2, Muž 1947/2, AA)

Úlohu zohrávala aj neistota, pohodlnosť:

„Nejak som sa s tým nestotožnil, že odísť. Proste, to bol veľký zásah do života, to je veľká zmena a výsledok je tam neistý. Uchytíš sa, neuchytíš sa...“ (G2, Muž 1947/1, AA)

„Vieš, takže šesťdesiaty ôsmy rok bol jedine o tom... Odísť? Neodísť? Určite, možno by som išiel niekde do práce, možno by som zanechal štúdium, mama by tiež pracovala, lebo peniaze treba... Tak som sa nepoduľal na túto ťažkú cestu. Proste, možno

zbabelosť, možno predvídavoosť, možno obozretnosť, neviem. Ťažko povedať už teraz, ťažko.“ (G2, Muž 1947/5, AA)

Dilemu komplikovalo, že emigrácia (vtedy sa zdalo, že navyky) prerušovala kontakty s domovinou a s rodinou, príbuznými či priateľmi, ktorí tam ostali. Tomu zodpovedala aj atmosféra rozlúčky:

„Odišli krátko potom. Moja mama ani bratova svokra na stanicu nešli, ale ja som tam bol a odchod tohto viedenského vlaku niekedy v septembri 1968 sa mi silne zapísal do pamäti. Bolo teplo, vlak bol plný a okná na vagónoch otvorené, plné mladých ľudí. Na peróne stál zástup starších ľudí, mávajúcich, kričiacich posledné pozdravy a rumádzgajúcich žien. Scéna ako z nejakého Eizensteinovho filmu, možno nenatočeného. Vtedy sa odchádzalo, vlak za vlakom, navždy.“ (G2, 1946/12, AA)

Na jeseň 1969 sa v praxi začal naplňovať okrídlený výrok Gustáva Husáka „hranice nie sú žiadne korzo“. Po následnom sprísnení politických pomerov boli emigranti (v neprítomnosti) súdení za „nedovolené opustenie republiky“ podľa paragrafu 109/1961 Trestného zákona: „1) Kdo bez povolení opustí území republiky, bude potrestán odňatím svobody na šesť mesíců až pět let nebo nápravným opatřením nebo propadnutím majetku.

2) Stejně bude potrestán československý občan, který bez povolení zůstane v cizině.“¹⁷²

Prakticky každý „nelegálny“ emigrant bol v neprítomnosti odsúdený na 1 – 3 roky väzenia.¹⁷³ Režim „mimosúdne“ (postihmi v zamestnaní, obmedzením možností štúdia, zákazom cestovať do „kapitalistického zahraničia“ atď.) trestal aj blízkych príbuzných, ktorí ostali v Československu:

„Milovať štát? Keď sa moja sestrička Minočka v 1968 nevrátila naspäť, bola v neprítomnosti právoplatne odsúdená za zradu republiky. Nemohli sme sa dlhé roky vidieť. Ja som smela študovať len popri zamestnaní a neskôr mi eštebáci zobrali pas.

Žila som tam (nemala som vtedy inú možnosť), prispôsobila sa, nadviazala priateľstvá, ktoré trvajú do dnešného dňa. Milujem však len rodinu, mám rada priateľov a vážim si dobrých ľudí.“ (G2, Žena 1952, AA)¹⁷⁴

Nasledujúce príklady ilustrujú klady a zápory emigrácie. Medzi zisky treba zaradiť slobodu a často aj ekonomické benefity, na strane mínusov sa objavujú menej hmatateľné, no zato nie menšie straty: chýbajúci rodinní príslušníci, nostalgia za priateľmi, miestami detstva, ale aj túžba „opäť ochutnať vysnívané zákusky, šalát z tresky, pagáče, halušky a iné v cudzine nedostupné pochúťky“. (Salner 2007a: 96 a n.)

„11. 09. 1968 som bola v Izraeli... Potom nasledovali neľahké roky, svadba na ktorú príde namiesto rodičov telegram, ‚milión‘ hostí, ktorí boli naverbovaní na ‚prvú pookupačnú‘ svadbu. Žiadni priatelia z detstva... Za rok zavreli hranice, ocko ešte stihol v 1969 spoznať prvého vnuka, v 1971 sme sa stretli v Rumunsku... a viac som ho nevidela. Ani keď ležal 4 mesiace po autonehode v nemocnici, ani na pohreb sa nedalo ísť, keďže som bola na ‚čiernej listine‘...a opustiť rodinu s dvoma deťmi za takej situácie nebolo ani pomyslieť...“ (G2, Žena 1947, AA)¹⁷⁵

„Mne nič nechutnalo. Ani nemohlo. Kuracie mäso a paradajky chutnali za holandskou pitnou vodou a keď človek zavrel oči, nevedel do čoho vlastne zahryzol. Všetky salámy boli nakyslasté a margarín sme doma vôbec nepoužívali. Spiečky, ktoré moja mama varila alebo piekla, behali voľne po dvore, paradajky boli iba v lete, ale mali čas prirodzene dozrieť pod slnkom, salám som poznala iba košerný a maďarský – asi len dvakrát do roka, zato chutnal ako salám má chutnať.“ (G2, Žena 1947, AA)¹⁷⁶

Ako vidno, začiatky v novom domove neboli vždy ľahké a niektorí emigranti priznávajú, že občas prežívali ťažké chvíle a uvažovali o návrate. Napriek tomu pozitíva väčšinou pre-

važovali: „*Mali sme šťastie. Som vďačná osudu, že Rusi prišli.*“ (G2, Žena 1947, AA)¹⁷⁷

Na záver možno skonštatovať, že alija v štyridsiatych rokoch oslabil slovenskú židovskú komunitu, ale exodus po auguste 1968 sa javil ako začiatok definitívneho úpadku. Z dôvodu nedostatku členov zaniklo množstvo dovtedy funkčných náboženských obcí, mnohí z tých, čo ostali, sa dištancovali od židovských aktivít a inštitúcií. Benjamin Eichler za jediný kladný výsledok vývoja po januári 1968 označil, „...že mohlo veľa Židov utiecť, ak to možno za aktívum zaknihovať“ (Eichler nedatovaný rkp.: 81). Pozitívne dôsledky pre jednotlivcov však znamenali problém pre židovskú komunitu na Slovensku... Potvrďuje to komentár, ktorý zaznel po stretnutí takmer 300 príslušníkov druhej generácie z Európy, Izraela, Austrálie a Severnej Ameriky (ale aj tých, ktorí ostali na Slovensku alebo v Čechách) v máji 2005 v Bratislave:

„V nedeľu večer, keď som sa obzerala a videla okolo seba to množstvo ľudí, zaujaté v konverzácií v skupinách, som si uvedomila, aká to bola strata pre naše rodisko, keď všetci tí schopní a vzácní ľudia svoju krajinu opustili. A napriek tomu, že všetci sme našli šťastie a spokojnosť v našich nových domovoch a nemenili by sme ani za svet, predsa len sme boli obraní o možnosť stráviť náš život spolu s priateľmi z detstva a mladosti. A bolo mi smutno, keď som si uvedomila, že sme prepadli jako kobyľky tých, čo v Bratislave ostali, rozvírili sme všetky pocity a potom sme sa zase zabalili a odišli.“ (G2, Žena 1948, AA)¹⁷⁸

SMUTNÉ ROKY NORMALIZÁCIE

Obdobie normalizácie nemalo pre rôzne skupiny obyvateľov Československa rovnaké následky. Inak ho vnímali komunisti z povolania či presvedčenia, zas inak oportunisti, príslušníci „šedej zóny“, tichí odporcovia režimu alebo aktívni disidenti. Jedni snívali (klamali) o svetlých zajtrajškoch, druhí normalizované Československo vnímali ako „Biafru“¹⁷⁹ ducha“. Medzi oboma extrémami „mlčiaca väčšina“ so svojimi radostami a starosťami, zamestnaniami, fuškami a chalupami riešila problémy každodenného života: zháňala nedostatkový toaletný papier, pomaranče, banány, knižné novinky, farebné televízory či devízové prísluby.

POLITICKÉ FAKTORY NORMALIZÁCIE

Po „intervencii“ spriatelených armád Varšavskej zmluvy ešte nejaký čas pokračovalo úsilie občianskej spoločnosti o zachovanie reforiem tzv. Pražskej jari. Normalizačné tendencie sa však začali presadzovať už krátko po okupácii, a to aj zásluhou Gustáva Husáka.¹⁸⁰ (Rychlík a kol., 2024: 498) Na stratu nádejí a narastajúcu pasivitu obyvateľov štátu reagovali na začiatku roku 1969 aj mladí ľudia. Na protest proti plneniu požiadaviek diktovaných Moskvou sa Ján Palach 16. januára 1969 v Prahe (v čase zasadania ÚV KSČ) upálil pred Národným múzeom. Jeho pohreb sa zmenil na významný občiansky protest proti nastupujúcej normalizácii. Dezilúzia sa však v spoločnosti šírila ďalej. V ďalších mesiacoch sa v českých a slovenských mestách (ale aj napr. v Budapešti a v Poľsku) na protest upálili

ďalší študenti. (Rychlík a kol. 2024: 498; Letz 2021: 261) Proti požiadavkám sovietskej moci, ktoré zavádzali do života domáci kolaboranti, však protesty ani radikálne činy nezmohli nič.

Predtým opisované desaťročia existencie komunistickej moci formovala najskôr ústava z roku 1948, ktorú neskôr nahradila „socialistická“, prijatá v roku 1960. Jediným, aj keď nakoniec iba formálnym výdobytkom Pražskej jari, bol ústavný zákon o federácii č. 143/1968 Zb. To by však odporovalo vízií Gustáva Husáka o centralizovanom štáte. Preto už v máji 1969 prijal ÚV KSČ smernicu, ktorá na úkor republikových posilnila federatívne výkonné orgány. Následné zákony 125/1970 Zb. a 126/1970 Zb. oklieštili obidvom republikám kompetencie na úkor centralizácie moci a posledný zákon 133/1970 Zb. úplne podriadil národné vlády federálnej vláde v Prahe (Letz 2021: 271-272; viac pozri Rychlík a kol. 2024: 495 a n.). Ideológiu (a prax) obdobia normalizácie však určovalo predovšetkým dokument *Poučenie z krízového vývoja v strane a spoločnosti po XIII. zjazde KSČ*,¹⁸¹ ktorý schválil Ústredný výbor KSČ v dňoch 11. a 12. decembra 1970. Prijatý bol teda až po výmenách straníckych preukazov (tieto „previerky“ spomína Poučenie vo svojej preambule) a deklaroval „trvalé a nemenné hodnoty“ vládnuceho režimu.¹⁸² Ich prípadné spochybňovanie či odmietnutie príslušné úrady chápali (a trestali) ako protisocialistický a kontrarevolučný čin. Táto „normalizačná ústava“ až do revolúcie v novembri 1989 rozhodujúcim spôsobom ovplyvňovala život československých obyvateľov. Preto jej venujeme priestor v úvodnej časti tejto kapitoly.

Po odvolaní Alexandra Dubčeka (na poste vedúceho tajomníka KSČ ho po zásahu z Moskvy¹⁸³ nahradil 17. apríla 1969 pragmatik Gustáv Husák), „začali dogmatickí komunisti upevňovať svoju moc a vracali pomery v krajine do koľají, ktoré oni pokladali za normálne, teda späť od reforiem k strnulému

dogmatizmu päťdesiatych rokov“. (Kováč 1998: 296) Základom celého procesu boli spomenuté masové čistky v KSČ, spojené s výmenou straníckych preukazov, ale aj návrat k metódam izolácie a zastrasovania.¹⁸⁴ Dôležitú úlohu v tomto procese zohrala Štátna bezpečnosť.

V tejto súvislosti je veľavravná už preambula Poučenia: „Od apríla 1969 vynaložil ústredný výbor, jeho predsedníctvo spolu s aktívom strany veľké úsilie, aby objasnili strane, robotníckej triede a všetkým občanom príčiny krízy v našej spoločnosti, ktorá vyvrcholila v roku 1968 do kontrarevolúcie.

V nadväznosti na hodnotenie a závery, ktoré prijal ÚV KSČ najmä po svojom zasadaní v septembri 1969 a v januári 1970, vypracovali v straníckych orgánoch a organizáciách vlastné rozbor, ktoré spolu s pohovormi s jeden a pol miliónom členov strany pri výmene legitimácií pomohli ďalej odhaliť pôsobenie pravicových a antisocialistických síl v strane a v spoločnosti. Nazhromaždené skúsenosti a poznatky nám umožňujú pristúpiť k zovšeobecneniu tohto kolektívneho poznania strany. Ústredný výbor KSČ je presvedčený, že sa tento dokument stane poučením pre stranu a prispeje k jej ďalšiemu politicko-ideovému a organizačnému zjednocovaniu, k upevneniu jej marxisticko-leninského charakteru, k posilneniu jej vedúcej úlohy a k úspešnému socialistickému rozvoju celej našej spoločnosti.“¹⁸⁵

Slová žid, židovský sa v tomto dokumente neobjavili vôbec, aj bežne používané „krycie meno“ sionizmus nájdeme v jedinej vete: „Značný vplyv v boji proti socializmu v ČSSR mali sily, ktoré sa angažovali v záujme sionizmu, jedného z nástrojov medzinárodného imperializmu a antikomunizmu. Ich poprednými reprezentantmi u nás boli F. Kriegel, J. Pelikán, A. Lustig, E. Goldstücker, A. Liehm, E. Löbl, K. Winter a veľa ďalších.“¹⁸⁶ Práve záverečný, zdanlivo formálny príviesok „... a veľa ďal-

ších¹⁸⁷ otvoril priestor, ktorý príslušné inštitúcie dokázali tvoriť vo využití vo svojom boji s „vnútorným nepriateľom“.

Pre Štátnu bezpečnosť bol „vnútorný a vonkajší nepriateľ“ už jasne definovaný. ŠtB vo svojom pláne práce na rok 1971 konštatovala, že „emigrantské organizácie, pôsobiace v kapitalistickom zahraničí, včítane sionistických a ukrajinsko-nacionalistických organizácií prevádzajú veľmi intenzívnu a cieľavedomú nepriateľskú činnosť proti ČSSR. Zvýšená aktivita v tomto smere je zaznamenaná hlavne od roku 1968...“ „...Nutné je vychádzať z toho, že v ČSSR došlo k pokusu o kontrarevolučný prevrat a porazené pravicovo oportunistické a antisocialistické sily spolu so zvyškami triedneho nepriateľa budú naďalej podporované a podnecované k nepriateľskej činnosti emigrantskými organizáciami zo zahraničia.“¹⁸⁸ „Vnútorného nepriateľa“ hľadali a nachádzali v politickej, ideologickej, kultúrnej či vedeckej oblasti. Vo všetkých mal okrem iného organizovať aj „psychický a fyzický teror a inú nepriateľskú činnosť...“ „Zvlášť veľkú aktivitu v organizovaní nepriateľskej činnosti vyvíjajú proti nám sionistické organizácie, ktoré sú riadené a využívané izraelskou rozvedkou.“¹⁸⁹ V súvislosti s organizovanou emigráciou s prepojením na zahraničné (sionistické) „emigračné centrá“, sa uvádzala hlavne židovská mládež.¹⁹⁰

V následnej analýze prvého polroku 1971 Správa ŠtB Bratislava už zhodnotila udalosti rokov 1968 – 1969 a pomenovala vinníka: „Prosionistické sily v Zs. (Západoslovenskom – pozn. autorov) kraji v rokoch 1968 – 1969 sa v širokej miere prejavili ako pravicovo oportunistické a revizionistické živly, kedy otvorene vystupovali proti socialistickému zriadeniu v ČSSR a proti ZSSR. Obhajovali sionistickú ideológiu a proizraelskú zahraničnú politiku nacionalizmu a agresie proti arabským štátom.“¹⁹¹ Pod legendou „prosionistické sily“, ktorú ŠtB používala, treba rozumieť príslušníkov židovskej komunity v republike. Obviňo-

vala ich, že (okrem iného) zbierajú kompromitujúce materiály proti predstaviteľom komunistickej štátnej aj výkonnej moci.¹⁹² Cieľom malo byť očierňovanie ČSSR, ZSSR a ostatných krajín socialistického bloku, že údajne používajú antisemitizmus ako súčasť štátnej politiky. Správa ďalej uvádza, že značná časť „pro-sionistických exponentov“ už bola do polovice roka 1971 vylúčená z KSČ a zbavená verejných a straníckych funkcií.¹⁹³

Veľmi rýchlo sa objavili zmeny, ktoré sa dotkli najmä slobody tlače. V prvom kroku bola „dočasne“ obnovená cenzúra. Stalo sa tak uznesením vlády 292/1968 zo dňa 30. augusta 1968, ktorým bol zriadený Úrad pre tlač a informácie (ÚTI). Už o 2 týždne neskôr (13. septembra 1968) bol prijatý zákon, ktorý obmedzoval slobodu tlače. Už prvý výnos nového úradu „...zakázal publikovať čokoľvek, čo by mohlo vyznieť ako kritika ZSSR, Poľska, NDR, Bulharska, Maďarska a komunistických strán týchto krajín a nesmeli sa používať termíny ,okupant‘ a ,okupácia““. (Rychlík 2020: 237) Výsledkom bolo zrušenie niektorých časopisov a kontrola publikovaných textov. Obmedzený bol aj dovoz zahraničných časopisov. Niektoré boli zakázané úplne, v prípade iných cenzúra zhabala čísla s článkami, ktoré považovali za nevhodné.

Dôležitou súčasťou mocenských aktivít bol v období normalizácie boj proti skutočným či vykonštruovaným aktivitám sionizmu. Definícia, ktorú ŠtB vypracovala o rok neskôr (1972) svedčí, že túto ideológiu zaradil režim medzi svojich hlavných nepriateľov: „Nacionálno-šovinistická, fašistická ideológia a prax, ktorá predstavuje jednu z najreakčnejších foriem súdobého antikomunizmu a antisovietizmu. Sionistické hnutie spojilo svoj záujem na zmenu stanoviska socialistických štátov k Izraelu a sionistickému hnutiu s programom revízie marxizmu leninizmu a deštrukciou komunistického hnutia.“ (Bumová 2006a: 73) Táto definícia sa mohla neskôr odvolávať na ofici-

Ředitelství mezinárodní poštovní přepravy

NAM. M. GURKEHO 13, 220 00 PRAHA 1 - NOVÉ MĚSTO

Paní

PhDr. E. Salnerová

Palackého 14

811 02 Bratislava

Doporučeně

VÁŠ DOPIS ZNAČKY / ZE DNE

11.7.1983

V R C:

(Doručí v odpolední

hodině)

360-321/83

VYŘIZUJE / tel. služba

Prandstetterová

PRAHA

5.8.1983

Časopis National Geographic

Vážená paní doktorko,

k Vaší reklamaci sdělujeme, že dovoz časopisu National Geographic

2/1983 (únor) a 5/1983 (květen)

do ČSSR byl zakázán rozhodnutím Federálního úřadu pro tisk a informace v Praze podle zákona č. 180/1980 Sb.

Podle čl. 36 odst. 4 písm. f) a odst. 5 Světové poštovní úmluvy (Rio de Janeiro 1979) se se zásilkami obsahujícími věci, jejichž dovoz do ČSSR je zakázán, zachází podle čs. předpisů. Zásilky obsahující uvedené číslo časopisu National Geographic byly proto podle § 4 odst. 1 písm. a) a § 6 odst. 4 vládního nařízení č. 240/1949 Sb. vyloučeny z poštovní dopravy a propadly ve prospěch státu.

Podle čl. 5 Světové poštovní úmluvy byly zásilky s časopisem National Geographic až do okamžiku jejich vyloučení z poštovní dopravy ve vlastnictví odesílatele. Proto Federální ministerstvo spojů sdělilo toto rozhodnutí prostřednictvím poštovní správy USA vydavateli a je tedy již jen jeho věcí, zda své abonenty informuje či nikoliv.

OČTV U PRVNÍHO ÚSTAVU
SČS pob. Praha 1 - Příkopy 28
Dot. č. 21005 - 011

Světu mír!

Ředitel: Jaroslav Šebek

105 412 - 01

Ilustrácia cenzúry v rokoch normalizácie (AA)

álny názor rešpektovaných inštitúcií: OSN prijala v roku 1975 rezolúciu č. 3379, v ktorej označili sionizmus za formu rasizmu a rasovej diskriminácie.¹⁹⁴ (Filippi-Codaccioni (Ed.) 1991: 121) Je pochopiteľné, že (nielen) Benjamina Eichlera to roztrpčilo: „Pred chvíľou som práve počul správu, že Organizácia spojených národov na svojom zasadnutí prijala rezolúciu, ktorá vyslovuje, že sionizmus je adekvátny s rasizmom. V roku 1947 v novembri tá istá organizácia prijala rezolúciu o rozdelení Palestíny a vytvorení Židovského štátu. 28 rokov neskôršie vlastne hlasovala pre ruiniovanie tohto štátu.“ Zaujímavé je pokračovanie jeho úvahy: „Aké následky a aký dosah bude mať táto rezolúcia, to ešte predvídať nie je možno, avšak dobre sa pamätám na periódu procesov proti Slánskému a spol. a proti sionizmu v päťdesiatych rokoch. Nebolo možné vtedy prenasledovať Židov v Československu, lebo rasová, náboženská perzekúcia bola ústavnoprávne zakázaná, ale bolo možné sionistov prenasledovať, alebo z tohto titulu ich vytlačiť z rôznych zaujatých pozícií.“ (Eichler nedatovaný rkp: 44, AA)

Prenasledovanie židov v tomto období nedosiahlo rozmery päťdesiatych rokov, ale ako vidno, komunistická moc členov komunity naďalej vnímala ako nelojálnu či dokonca nepriateľskú zložku dobovej spoločnosti. Historické štúdie založené na výskumoch v bývalom Východoslovenskom (Hlavinka 2005) či Západoslovenskom kraji (Bumová 2006a) dokazujú, že v období normalizácie venovala ŠtB židovskej komunite (podľa dobovej terminológie „sionistom“) zvýšenú pozornosť. Medzi potenciálnych páchatelov patrili prakticky všetci, bez ohľadu na to, či išlo o aktívnych odporcov režimu, radových členov ŽNO, prípadne ľudí, ktorí svoj židovský pôvod nespájali s nijakými záväzkami či aktivitami, ale aj takých, ktorí sa usilovali svoj pôvod úplne „vymazať“. Celoplošný prístup ilustruje „Správa o činnosti sionizmu a židovského šovinizmu vo Východoslovenskom kraji“

29
34
Dňa 27. 8. 1973

výtl. č. 1.

Z á z n a m

Dôverník pri vytažení k 5 výročiu poskytnutia internacionálnej pomoci ČSSR našimi spojencami uviedol, že sa medzi osobami žid. pôvodu v Lipt. Mikuláši o uvedenom výročí nehovorí. Ďalej uviedol že židia nie sú natoľko hlúpy, že by sa pri takomto výročí pokúšali previesť nejakú provokáciu.

K SNP taktiež nepodal žiadne zaujímavé poznatky.

K osobe P. [redacted] Katarína uviedol, že sa pri rozhovore s priateľkou K. [redacted] pred nedávnom o nej rozprával.

P. [redacted] dostala za pobyt v koncentračnom tábore na území dnešného NSR značný počet tuzexových poukážok, za ktoré si v auguste 1973 kúpili P. [redacted] v tuzexe auto. Značku nevie.

Napriek tomu je P. [redacted] nespokojná a nepriateľsky sa vyjadruje o našom zriadení v tom zmysle, že v ČSSR nie je sloboda, ne zasa diskriminácia židov.

Uvedené výroky spomenula P. [redacted] pred K. [redacted] v tom zmysle, že chcela vycestovať za synom Jurajom P. [redacted], ktorý emigroval v roku 1968 do Izraelu. Cesta jej bola aj po druhý raz zamietnutá.

Manžel P. [redacted] sa s uvedenou skutočnosťou zmieril jeho manželka však nie.

Dôverník prisľúbil, že príležitostne sa staví u Paze-
ríniovcov a podá mi o tejto rodine ďalšie informácie.

Poznačil :

Mgr. Kofňáková

Záznam z vyťaženia dôverníka z prostredia židovskej komunity k 5. výročiu „poskytnutia internacionálnej pomoci“ členmi Varšavskej zmluvy. Osobné údaje boli z textu odstránené
(A ÚPN, KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica, BB-OB , arch. č. 381, s. 35 pag.)

z februára 1975: „Problematika sionizmu a židovského šovinizmu patrí medzi najdôležitejšie štáto-bezpečnostné problematiky vnútorného spravodajstva na 2. odbore Správy ŠtB Košice.“

Na opačnom konci Slovenska ŠtB aktívne kontrolovala „predstavitelov sionistických organizácií pôsobiacich v Západoslovenskom kraji a osoby udržiujúce aktívne styky s predstaviteľmi sionistických organizácií“. (Bumová 2006a: 73) V roku 1974 len v tomto kraji evidovali 4200 osôb, ktoré „majú vzťahy na sionistické centrály alebo propagujú ich ideológiu“. V roku 1975 rozbehla celoštátnu akciu RADA. Jej úlohou bolo rozložiť ŽNO v Západoslovenskom kraji (materiál sa, žiaľ, zachoval iba v torzách – pozn. autorov). Eliminovať sa mali aj tzv. „prosionistické skupiny“ a mládež v Bratislave a v okresoch Nové Zámky, Galanta, Dunajská Streda a Komárno.¹⁹⁵ Úloha bola stála a realizovala sa aj v nasledujúcich rokoch. Vyhodnotenie zmienenej akcie viedlo tajnú bezpečnosť k ďalším krokom. V roku 1978 sa pustila „do vyhľadávania a podrobnej evidencie (na základe vekovej, rodovej a vzdelanostnej kategorizácie) všetkých osôb židovského pôvodu. Táto akcia s krycím menom akcia PAVÚK“ (Bumová 2006a: 75-76) mapovala aj deti v dojčenskom veku. Na jednotlivé pracoviská prichádzali opäť žiadosti ŠtB o vytvorenie zoznamov židovských osôb na pracovisku. Štátne orgány adresovali podobné požiadavky aj židovským náboženským obciam, kde vyvolávali spomienky na tragickú minulosť: „Skúsenosť holokaustu motivovala vedúcich predstaviteľov komunity, aby v päťdesiatych (aj v sedemdesiatych) rokoch opakovane odmietli odovzdať štátnym inštitúciám požadované menné zoznamy členov náboženských obcí. Poskytli im len celkové počty.“ (Salner 2016: 181) Hlavinkova štúdia „Židovská komunita pod kontrolou“ (Hlavinka 2005) svojím výstižným názvom, no najmä prezentovanými údajmi dokumentuje rozsah nedôvery režimu voči príslušníkom židovskej komunity. Podrobnejší

opis aktivít Židovských náboženských obcí počas normalizácie komplikuje, že sa nezachovali takmer žiadne písomné doklady. Dôvodom je skutočnosť, že v prvej polovici 90. rokov došlo k likvidácii pivníc v dome, kde židovská obec a ÚZŽNO vtedy sídlili. S nimi boli zničené aj písomnosti, uložené v týchto priestoroch. Zachovali sa len ojedinelé dokumenty, ktoré charakterizuje stručnosť a úsilie zachovávať anonymitu osôb. (Ako uvádzame vyššie aj nižšie, ŠtB však získavala informácie aj „osobným vyťažovaním“ funkcionárov a členov židovskej komunity.)

Absencia písomných dokladov zvyšuje význam osobných spomienok na udalosti, ktoré súčasníci zažili počas 70. a 80. rokov 20. storočia. Spomenuli sme, že verejnosť najlepšie pozná prípad spisovateľa a humoristu Jána L. Kalinu a jeho blízkych. (Kalina 2004) Jeho manželka podala osobné svedectvo o osudoch svojej rodiny v sedemdesiatych rokoch. Upozornila v ňom na podobnosť protižidovských kampaní v päťdesiatych a sedemdesiatych rokoch. V oboch obdobiach bol jej manžel perzekvovaný ako sionista: *„Boli tam vyslovené lži a tá interpretácia udalostí bola taká, že to spôsobilo, ako sa hovorilo v tom vtipе, že teda tí bicyklisti a Židia, že to všetko spôsobili. Tak už sme na to reagovali ako na návrat päťdesiatych rokov, tak už prirodzene, že je to šok, že je to nepríjemné. Možno že to ako psychicky bol menší šok ako pri tom slovenskom (štáte – pozn. autorov). Sme vedeli s čím máme do činenia, že sa vracia najhoršia obdoba toho stalinsko-antisemitsko teda neviem akého, tej karikatúry komunizmu, že sa vracia na Slovensko. A v Čechách to bolo rovnako vtedy, však to neboli iba slovenské veci. A boli sme voči tomu úplne bezmocní, stratili sme zamestnanie, to existenčné prenasledovanie bolo vtedy dôslednejšie. Podľa mojej skúsenosti to bolo dôslednejšie ako v tých päťdesiatych rokoch, pretože ak v päťdesiatych rokoch tých ľudí z tohoto, tej inteligencie, ktorá*

mala blízko k strane, tej ľavej inteligencie, pokiaľ ich nezavreli, tak po istom čase, povedzme, že sa dostali do nejakého očistca, že mesiac-dva niekde robili potom dokonca aj v nejakej výrobe, ale skôr-neskôr ich zase nechali sa niekde v nejakom slušnom zamestnaní, povedzme v nejakom vydavateľstve uchytiť, alebo mohli prekladať alebo hovoriť ako Laco, keď ho vyhodili z toho filmu, kde mu aj vyčítali sionizmus, s ktorým on v živote nemal do činnia. Ani tak ako ja, ani v detstve, ani v mladosti, ani nikdy. Dostal okamžité štipendium vtedy mlado založeného Litfondu a doma si niečo sedel a písal. Takže nikdy, nikto, vtedy týmto ľuďom tak dôsledne nepovedal, že nesmie mať nič s kultúrou, ako nám vtedy povedali, že nesmieme mať nijaké zamestnanie, ktoré by malo čo len vzdialene s kultúrou niečo spoločného.“ (OH, Žena, 1924/29)

Skúsenosti s antisemitizmom potvrdil v opise svojej obhajoby pred súdom aj Ján L. Kalina: „Je možné, aby ma obžalovali a súdili za poburovanie, keď pred svojimi priateľmi označím za antisemitské tvrdenie, uverejnené v našej tlači, že u nás vychádza priveľa koncentračnickej literatúry, že nie je náhoda, že Goldstücker študoval v Košiciach na neexistujúcom hebrejskom gymnáziu, že Kalinová si išla ruky po lakte zodrať článkami o demonštrácii amerických rabínov, o ktorej vôbec nevedela, že Juraj Špitzer písal samé knižky na židovskú tému, hoci nič také nepublikoval? K čomu je to bližšie, k marxizmu alebo ku Gardistovi a Stürmerovi? A ja, ktorý sa odvážim takéto články kritizovať, som poburoval? Nie autor týchto článkov, schovaný za pseudonym? Azda som precitlivený. Dovoľte však byť precitliveným človeku, ktorý si už tretí raz v živote musí uvedomiť svoj židovský pôvod jedine preto, lebo ho k tomu vládna moc, tentoraz socialistická, prinúti. Dovoľte mi byť precitlivený, keď som sa dva razy len zázrakom zachránil z deportačného transportu, keď najbližší z mojej i zo ženinej rodiny zahynuli v plynových komorách nacistických koncentračných táborov.

Týmto minimálnym protestom som zaviazaný pamiatke svojich blízkych.“ (Kalina 2004: 153-154)

Svoje aktivity ŠtB realizovala nielen voči „previnilcom“, ale „hriechy otcov“ sa prenášali aj na ich potomkov. Ústavne zakotvené všeobecné právo na bezplatné vzdelanie v reálnom živote narážalo na množstvo obmedzení, ktoré úrady aplikovali v prípade potreby pri prijímaní na stredné a vysoké školy. Skúsenosť Júlie Kalinovej, ktorú napriek úspešným prijímacím pohovorom na rôzne odbory v Bratislave a v Prahe opakovane odmietli prijať na vysokú školu, takže študovať začala až v emigrácii, nie je ojedinelá (viac Kalinová – Juráňová 2012; tiež pozri Gyarfášová 2023: 167-194). Štátne orgány tieto možnosti často zneužívali ako prostriedok nátlaku na „nepohodlných“ študentov, ale aj ich rodičov (a nielen zo židovskej komunity).¹⁹⁶

Paradoxnú skúsenosť opísala Ľuba Lesná. Jej otcovi ŠtB dala „ponuku“ emigrovať, a on to prijal s podmienkou, že pustia aj jeho syna. Od konca sedemdesiatych rokov žil v západnom Berlíne a po podpise helsinskej dohody ho dcéra smela navštevovať raz ročne. Keď otec náhle zomrel na infarkt, Ľubu Lesnú odmietli pustiť na pohreb, pretože v tom roku ho už raz navštívila: „Viaže sa s tým taká smiešna historka, ktorá výstižne ilustruje, aký bol vtedy režim. V literárnej agentúre LITA, kde som pracovala, sme mali sekretárku. Všetci vedeli, že má problémy finančné, rodinné aj zdravotné. Také chúdatko.“ Keď táto žena počula, v čom je problém, vyhlásila, že to vybaví. Zobrala Ľ. Lesnú na políciu, opakovane ukazovala policajtom nejaký preukaz a napokon sa dostali až k náčelníkovi: „Vyšiel náčelník, vošli sme do jeho kancelárie – to si fakt nevymýšľam – a on hovorí: ‚Nech sa páči, čo si želáte, aký je problém?‘ A ona: ‚Moju kolegyňu nechcete pustiť na pohreb jej otca.‘ A on na to: ‚A prečo by sme ju nepustili a ešte aj na pohreb? Veď určite! Tak dajte mi pas!‘ (...) Tak išiel do ďalšej miestnosti a vrátil sa

o 10 minút s mojím pasom v ruke. Predo mnou dal tú pečiatku: „Nech sa páči, šťastnú cestu.“ A odišli sme preč.“¹⁹⁷ (Gyárfášová 2023: 135-136)

Záujem represívnych orgánov vyvolávali už prejavy sympatií k izraelským športovcom: „Keď sa hral nejaký zápas a prišli sem izraelskí basketbalisti, my, ja, so svojím synom, sme boli na týchto zápasoch, my sme boli snáď traja-štyria, ktorí vykrikovali, že Izrael do toho, Izrael do toho, a, samozrejme, my sme boli hneď stredobodom pozornosti ŠTB a na druhý deň sme boli už na Februárke.“ (OH, Muž 1932/48)

Skutočnosť, že Štátna bezpečnosť venovala zvýšenú pozornosť židovskej mládeži, ilustruje príbeh (vtedy) mladého muža, ktorý súhlasil so spoluprácou. Bol „nasmerovaný po problematike „židovský nacionalizmus““ s cieľom „rozpracovávať exponentov židovského nacionalizmu, sionizmu a antisovietizmu, zisťovať a dokumentovať ich činnosť a ich styky na sionistické centrá“. Jeho úlohou bolo zamerať sa v prvom rade na židovskú mládež, jej aktivity a organizátorov. Mal ďalej „odhaľovať iniciátorov a organizátorov stretnutí židovskej mládeže, sionistického hnutia, ich zámery, formy a ciele protisocialistickej činnosti. Zisťovať ďalších nositeľov a exponentov židovského nacionalizmu, preverovať poznatky o ich činnosti, prejavoch a stykoch“. (M, AA)¹⁹⁸

Hoci dotyčný sa usiloval uvádzať čím menej mien a iných konkrétnych údajov, aj všeobecné informácie boli pre ŠtB dôležité. Metódou snehovej gule mohli identifikovať a predvolávať ďalších „židovských nacionalistov“ a uvádzaním konkrétnych, hoci nepodstatných detailov vytvárali vo verejnosti pocit, že Štátna bezpečnosť „je všade a vie všetko“.

Životy mnohých súčasníkov ovplyvnilo uznesenie zasadania ÚV KSČ v januári 1970 o výmene straníckych legitimácií a s tým spojené „previerky“: „Veľký zápas na záchranu socializ-

mu v ČSSR napriek všetkým úsiliam zlikvidovať komunistickú stranu ako marxisticko-leninskú a internacionálnu silu podrobil skúške každého československého komunistu. Výsledok tejto skúšky sa stal hlavnou súčasťou individuálneho hodnotenia celkových postojov každého člena strany na straníckych pohovoroch. Komunistická strana Československa sa rozišla s vyše pätinou svojich predošlých členov, ktorí v kritickom období neobstáli, lebo ich postoje nezodpovedali nárokom kladeným na komunistov. Previerka organizačne upevnila a ideovo posilnila celú stranu a utvorila podmienky pre plnenie jej dejinného poslania ako avantgardy socialistickej spoločnosti.¹⁹⁹ V rámci previerok sa židia neraz stretli s otvorenými prejavmi antisemitizmu. Modelovým príkladom je spomienka ženy, ktorá prežila tri roky v koncentračnom tábore Auschwitz:

„No a keď sa preverovalo potom v sedemdesiatych rokoch, tak som prišla pred tú preverovaciu komisiu a prvá otázka bola, to bola obvyklá: ‚Čo ste hovorili k vstupu vojsk?‘ A ja som povedala: ‚Bola som šokovaná.‘ A na to mi ten jeden preverovač povedal: ‚Samozrejme, vy ste čakali nemecké vojská.‘ Na to som ja povedala: ‚Samozrejme. Po tri aj štvrt roku Osvienčimu som ich čakala.‘ A od tej chvíle som neprehovorila ani slovo. Oni do mňa dorážali atakďalej, a potom mi povedali, že: ‚Súdružka Schwalbová, chodte von, my sa poradíme.‘ Som povedala: ‚Vy sa neporadíte, vy to už máte uzavreté. Kľudne mi to môžete prečítať.‘ (...)

No tak, čo vám mám povedať. Vyhodili ma dva razy z Univerzity Komenského, vyhodili ma z roboty, zo štúdia a ešte vám poviem to, že sa mám, ako vy ste sa ma pýtali, ako som to prešla. Viete, ja som vždycky verila v človeka. Je to dokonca komické po tom všetkom. Ja som dostala toľko faciek v živote, čo som vám len tuná spomenula, ale vždycky som verila v človeka, a verím aj dnes.“ (OH, Žena 1915/10)

Výsledky previerok sa neraz negatívne premietli aj do spoločenských a priateľských vzťahov:

„A najhoršie bolo, keď najlepší..., takzvaný najlepší kamarát (...) toto je to strašné, že ten systém čo z ľudí robí. Možná, že ja by som bola taká istá, keby nie som bola ja postihnutá, hej. Nezdravili, nechodili k nám, živá noha nevstupovala. Sa báli na ulici stretávať, lebo 70. roky boli strašné. Pretože strašne veľkú masu ľudí postihlo, ale 50. roky, keď niekoho zastihlo, tak bolo drastickéjšie, hej. Aj s mnohými, s ktorými som aj teraz, čo aj denne sa stretávam, tiež nechodili. Sa báli.“ (OH, Žena 1924/7)

S novou realitou po nástupe normalizácie sa museli vyrovnávať nielen preživší holokaustu, ale aj ich potomkovia, označovaní aj termínmi „deti holokaustu“ alebo „druhá generácia“. Mladí ľudia v 60. rokoch 20. storočia nielen zažívali nástup hippies, Beatles či Rolling Stones, ale aj čiastočne uvoľnené cestovanie. S tým sa spájalo spoznávanie judaizmu a židovskej kultúry, ale tiež dejín, politickej situácie a života štátu Izrael. V predchádzajúcej kapitole sme uviedli, že v rokoch 1968 a 1969 niekoľko skupín židovskej mládeže strávilo prázdniny v Izraeli. V 70. rokoch ich za tieto „hriechy“ „vyťažovala“ ŠtB. Prvou indíciou na vyšetrovanie bol fakt, že sa im vôbec podarilo vycestovať do „kapitalistického zahraničia“ – teda k tzv. „vonkajšiemu nepriateľovi“. Vďaka vypočúvaniu viacerých účastníkov týchto táborov disponovala ŠtB informáciami, že mládež „bola tam silne ideologicky ovplyvňovaná a nahováraná k emigrácii“.²⁰⁰ Čo, samozrejme a prirodzene, bola. V demokratickom politickom systéme, ktorý akceptuje občianske a ľudské práva vrátane slobodného rozhodovania sa jednotlivca kým chce byť a kde chce žiť, by sa nad tým nik nepozastavoval. Totalitný režim, ktorý chcel kontrolovať a ovládať všetky aspekty života spoločnosti vrátane verbálnych prejavov, vnímal podobné aktivity ako diverzné či nepriateľské voči systému. V horšom prípade

מהיכל קדוש זה

הוגלו וגורשו באכזב שנת תש"ד
על ידי הנאצים הגרמנים הרשעים
ועזריהם המקומיים, ימ"ש,
שנים עשר אלף מבני קהילתנו הקדושה
למחנות השמדה, ושם הוקרבו
בקרבן עולה, ומתו על קדוש ה'
יתומים ושכולים, מתי מעט, אשר נותרנו
מעלים את זכרם הקדוש אחרי
שלושים שנות באבל ושכול

TENTO CHRÁM BOL ZNEUCTENÝ HITLEROVSKÝMI
FAŠISTAMI A ICH MIESTNYMI POMÁHAČMI
ZAČIATKOM DEPORTÁCIE NA JAR R.1944, KEĎ HO
POUŽILI AKO INTERNAČNÉ STREDISKO.
DEPORTÁCIA POSTIHLA VYŠE DVANÁŠŤTISÍC
DETÍ A STARCOV, MUŽOV A ŽIEN, KTORÉ
JEJ PADLI ZA OBEŤ. V HLBOKOM SMÚTKU
SPOMÍNAME NA SVOJICH BRATOV A SESTRY
A ICH PAMIAATKE VENUJEME TÚTO TABUĽU
V TRIDSIATOM ROKU NÁŠHO OSLOBODENIA.
(1975 – 5735.)

Spomienka na obete z Košíc a okolia bola inštalovaná v areáli synagógy
v roku 1975 (foto P.S., AA)

mohla ŠtB voči jednotlivcom vzniknúť obvinenie, väčšinou boli však postihnutí v osobnom či profesijnom živote. Jeden z účastníkov letných táborov v Izraeli, kde bol v roku 1969 ešte ako šestnásťročný stredoškolač, uvádza, že sa o neho režim zaujímal už od vysokoškolských čias. Tento pobyt a skutočnosť, že pochádzal zo židovskej rodiny, sa odrazil v jeho neskoršom živote: „*To sa mi vrátilo ako bumerang, keď som promoval v 76. roku. Zväzáci písali kádrové posudky na každého študenta a ja som si popri chemickej fakulte robil aj pedagogické minimum a mal som byť promován na stredoškolského profesora (...) A... či to bola závišť, či zlý úmysel, zväzáci mi napísali do kádrového posudku, že na koľko moje názory nie sú v línii s názormi našej komunistickej strany, nedoporučujú, aby som aj po promóciách mohol niekde učiť, aby som s tým nenakazil mládež. No a toto bolo tak strmé a tak nebezpečné, vedeli čo napísať, že vedúci katedry... ..si ma dal zavolať aj s mojím vedúcim diplomovky. Povedali mi, že keď toto sa nezmení, ...tak on ma nemôže pripustiť k štátniciam.“*

„...Pokračovalo to tým, že hneď po škole som nastúpil základnú vojenskú službu ako absolvent –teda na jeden rok a prekladali ma... ..A jeden major, ktorý robil na divízii, ma si dal zavolať a že vie, že ja sa informujem, že prečo musím odísť. Takže on mi to vysvetlí, ale najprv nech mu ja poviem, že kde mám príbuzenstvo. A ja som povedal – no v Maďarsku máme príbuzných, (...) ale iných príbuzných nemáme, neviem o tom. A dá sa povedať, že dosť naivne a ja som ani netušil, že oni sa pýtajú na môjho strýka, ktorý žije v Izraeli (...) A povedal mi ten major, že ale veď nehovoríte o svojom strýkovi, ktorý je v Izraeli. Hovorím – máte pravdu, ja som myslel, že chcete vedieť len tých, s ktorými máme kontakty, čo sa navštevujeme. A on hovorí – no ale vy ste ho aj navštívili. Hovorím ano! Bol som tam v šesťdesiatom deviatom a už je sedemdesiaty šiesty či siedmy rok. A to bolo dosť dávno odvtedy. Ja nie som s ním v kontakte.“ (G2, Muž, 1952, AA)

V nasledujúcich rokoch sa jeho nechcené styky s ŠtB opäť zopakovali v roku 1980, keď ho v práci vyhľadali dvaja príslušníci ŠtB tentokrát ako reminiscencia na rok 1968. Po dlhom čakaní na „Februárke“ v Bratislave, kde sídlila ŠtB, prišiel jeden príslušník a žoviálne sa s ním začal baviť: *„No viete, my by sme sa len chceli vás opýtať pár vecí, či viete, kto je Pali. Hovorím, samozrejme, viem, tu býva v Bratislave, dom má v Dunajskej Strede. Či viem, Bandy. Hovorím viem, to je môj bratranec. Býva v Bratislave. No a potom sa začali pýtať na Dunajskostredčanov – či viem, kto je Árpi, Tibi. Hovorím áno, tých poznám. No ale vtedy mi už tak začalo svitať – ale ja poznám aj Petyho, aj Laciho poznám Ďusiho – hovorím – prečo sa ma nepýtate aj na tých? Prečo sa ma pýtate na samých židov? (...) Tak on mi začal vysvetľovať, že viete, v '68 keď tu boli tie zmeny, tak to všetko organizovali židia. A za všetkým bol Goldštucker, Ota Šik, Kriegel...“* (G2, Muž, 1952, AA)

ŠtB kontrolovala nielen politické aspekty života židovskej komunity. Podozrenie a prípadné represálie hrozili aj v prípade aktivít na židovskom každodennom a sviatočnom živote. Príkladom sú spomienky manželov na ich svadbu a narodenie syna: *„Takže civilný sobáš sme mali tu, no ale očakávalo sa od nás, keďže môjho manžela, kvázi druhý otec, keďže jemu otecko zomrel, keď mal sedemnášť rokov a mamička sa ešte raz vydala za jedného pána, ktorému zase manželka zomrela veľmi skoro, a bol rošekul²⁰¹ v židovskej obci, v Košiciach, tak ani neprichádzalo do úvahy z jeho strany, žeby sme neboli mali chupe.²⁰² Ale ja učiteľka, ako ja môžem mať v Košiciach chupe? Ja učiteľka sa rovnal sociálny pracovník za ťažkej totality. Kde by som ja mohla ísť do synagógy, kde by som ja mohla viesť židovský život. Vieme, že tu v Košiciach bolo oddelenie, ktoré vieme všetci, tak sme potom rozhodli, že mesiac po civilnom sobáši pôjdeme do Maďarska, do Miškolca, viacerými autami. Vtedy prejsť cez hranicu asi tak*

ľahké nebolo, to boli najťažšie roky, skutočne. Tak sme išli viacej áut. Jedny mali svadobné šaty, jedny, my sme nemali svadobné šaty a sme to chystali pár dní stratégiu prechodu hraníc. To si dnes nikto nevie predstaviť, že kto bude mať kyticu, ten pôjde s tým, ten s tým. Našťastie nikoho nenapadlo, že má doma svadobné šaty a nie je tam nevesta. A keď som prišla do Miškolca, prišiel tam jeden rabín. Nevie si spomenúť na meno, a on, on celkom nechcel veriť, že ja som židovského pôvodu, lebo moje meno bolo veľmi slovenské, tak on ma zavolať a sa ma pýta, že ty si židovka? Hovorím: „Áno.“ No s tlmočníkom, vtedy som nevedela maďarsky. Dneska už trochu viem. Tak sa ma pýta s tlmočníkom, že čo ja viem o židovstve. Ja hovorím: „Ja viem všetko.“ (G2, Žena 1948/3, AA)

Na toto rozprávanie plynule nadväzuje spomienka jej manžela:

„Keď sa nám narodil Róbert, tak po ôsmom dni sme nemohli mať brit milá,²⁰³ za sociku podotýkam, v sedemdesiatom treťom roku, lebo mal zvýšený bilirubín, bol žltý a tak ďalej, a tak ďalej. Tak až na tridsiaty deň to bolo, preto, lebo v tom čase medzi Slovenskom a Maďarskom bola hranica uzavretá, lebo bola nejaká choroba kráv. Takže uzavreli hranice. Z Maďarska nemohol žiaden mohel.²⁰⁴ Tak ešte v Košiciach pán F. vybavil cez Viedeň telefonicky, že z Viedne prišli ortodoxní rabíni s mohelom a dorazili do Kežmarku na dvoch veľikánskych mercedesoch. Vieš si predstaviť, čo to znamenalo v Kežmarku. To bola revolúcia. To ako keby bol došiel cirkus Kludský do Kežmarku. Vystúpili ľudia v kaftanoch, s klobúkmi, všetkým možným a doniesli od jedla po kompóty, po lyžičky, po vidličky všetko. Samozrejme, museli sme odovzdať úlohu kvatera,²⁰⁵ ako čestného kvatera tomu pánovi Kestenbaumovi, ktorý prišiel z Viedne. To bol nejaký veľkopodnikateľ, majiteľ nejakého textilného závodu na metrový textil a niekoľkých obchodov vo Viedni. Nikdy v živote som sa nepresvedčoval, že či to bolo tak alebo nebolo tak. Ale došiel,

všetko vybavil, samozrejme, veľká radosť. Mohel si spravil svoju úlohu, povedal mi, čo mám robiť po tie ostatné dni, keď on odíde. A po štyroch-piatich hodinách nasadli do mercedesov a odišli.

Vtedy ma ani nenapadlo, že by ich eventuálne mohli sledovať, čo bolo samozrejmé, že ich sledovali. A ten pán F., ktorý bol z Košíc, najväčším nepriateľom socialistického zriadenia, bol, samozrejme, sledovaný tak isto, že prišiel do Kežmarku.

Asi o tri alebo štyri týždne nato prišla jedna celá suita z Košíc na jednej veľkej volge. My sme mali ísť akurát na cvičenie, vojenské cvičenie streľby. Mal som ísť ako lekár. Večer sme mali nakladať vagóny, už pri nakladaní vagónov som mal byť ako zdravotník, ako lekár. Samozrejme, poobede som dostal odkaz od veliteľa, aby som sa ihneď dostavil do kasárni. Tak som ho neposlúchol, samozrejme, lebo ja som vedel, že odchádzam do Humenného na strelnicu. Ale o chvíľu došiel ďalší kuriér, že keď nie, tak ma strčí do basy. Tak som sa tam dostavil. Samozrejme, tam na mňa čakali traja ľudia zo štátnej bezpečnosti a teraz začali vypočúvať a tak ďalej, a tak ďalej.“ (G2, Muž 1947/5, AA)

Už skôr sme spomínali záujem ŠtB o židovskú mládež. Boli to často účastníci letných táborov určených pre mladých židov zo socialistického bloku v Izraeli, Juhoslávii, Rakúsku či Rumunsku (viac Bumová 2006a), ale aj mladí, ktorí sa stretávali pri rôznych aktivitách organizovaných spontánne či židovskými obcami. Z pohľadu tajných služieb bola práve židovská mladá generácia záujmovou skupinou „nepriateľských sionistických organizácií“. Ich cieľom mala byť jej sionistická prevýchova²⁰⁶ a nasmerovanie k uzatváraniu židovských (ŠtB používala výraz „rasových“) manželstiev, čomu chceli „eštébáci“ a režim zabrániť. (Ako mnohé iné režimy pred nimi, aj komunisti chceli docieľiť úplnú asimiláciu a sekularizáciu/ateizáciu židovskej menšiny.) Cez nasadených agentov priamo v radoch mládeže,

ŠtB zbierala informácie o chystaných či uskutočnených (často spontánnych) aktivitách. Tie prebiehali v súkromných bytoch, v Kuchyni na Zámockej ulici v Bratislave²⁰⁷ či v prostredí ostatných ŽNO, alebo pri náhodných kontaktoch. Ak malo dôjsť k početnejšej účasti, zasiahla.

Jednou z nich bola oslava židovského sviatku Purim²⁰⁸ v roku 1973 v Nových Zámkoch, čo je (okrem iného) určitá obdoba karnevalu.²⁰⁹ Organizátori pozývali na zábavu aj ostatné ŽNO v kraji, vysokoškolákov a ďalších jednotlivcov. Na zásah proti konaniu tejto akcie využili tajné služby zámienku, že organizačný výbor nepožiadal o povolenie príslušné inštitúcie. V rámci tohto banálneho „prípadu“ ŠtB vypočúvala a zastrašovala osem ľudí z prípravného výboru a predstavenstva ŽNO. Výsledkom bolo dvadsať strán zápisníc a potvrdenie ich zámeru zorganizovať purimovú zábavu. Sekundárne získala ŠtB aj databázu členov ŽNO, ktorá bola pôvodne súčasťou spisu. Okrem nej sa v ňom nachádzal aj zoznam osôb, ktoré ďalej evidovala medzi tzv. „židovskými nacionalistami“.²¹⁰ Výsledkom bol však skutočný útlm hromadných aktivít (vrátane účasti na bohoslužbách), ale aj konštatovanie, že mládež *„...naďalej pokračuje v nedovolenom stretávaní sa...“*²¹¹ Organizátor podujatia, nazvime ho Max, si na tieto udalosti spomínal takto: *„...ŠtB cez osobné oddelenie ma už hľadali predošlý štvrtok alebo piatok. Pred ôsmou mi šéf povedal, že mám návštevu na vrátnici, aby som tam šiel (nepovedal kto). ŠtB ma už čakalo. Len toľko mi povedali, že sa ma chcú spýtať niekoľko otázok na 1-2 hodiny. Nedali mi možnosť ani ísť nazad do mojej kancelárie a vyzdvihnúť moju tašku... Nasadili ma do Volgy ako kriminála. Štyria prišli po mňa a odviezli ma na políciu... Celý výsluch osem hodín – bez stravy... (...) Stále v miestnosti boli minimálne dvaja eštébáci a po 1-2 hodinách sa striedali, jeden druhého dopĺňovali, nenechali ma ani jednu minútu bez otázok... (...) Témy „konverzácie“: začalo to v roku 1968, keď bolo veľa*

22
6

PREHLÁSENIE

Dolupodpísaný týmto prehlasujem, že som sa dobrovolne z vlasteneckých pohnútok rozhodol pomáhať orgánom MV pri odhaľovaní trestnej činnosti vnútorného a vonkajšieho nepriateľa nášeho socialistického spoločenského zriadenia.

O tom, že pomáham orgánom MV zachovám naprostú mlčanlivosť pred príbuznými, známymi, na pracovisku a verejnými inštitúciami.

Som si vedomý trestných následkov v prípade vyzradenia uvedenej pomoci s orgánmi MV a udržím v naprostej tajnosti o všetkom čo bude somnou jednané.

Pre styk s orgánom MV som si zvolil krycie meno:

JARDA

Heur

Vlastnoručný podpis

Podpísaný súhlas s dobrovolnou spoluprácou
so štátnou bezpečnosťou.
(A ÚPN, KS ZNB S ŠtB Bratislava, BA-A, arch. č. 63 894, s. 10 pag.)

mladých, ktorí išli do Izraela na asi tri mesiace, asi 300 – 400, veľmi veľa ich zostalo v Izraeli... Otázky: ako to bolo organizované, kto zbral pasy do Viedne na vízum..., aké boli programy, čo sme tam robili atď. Otázky boli kladené rôznym spôsobom, na rovnakú tému, pre rovnaký cieľ... – ich cieľom bolo prichytiť mňa, kde by na mňa mohli našit niečo, lenže strašne rýchlo som prišiel na ich trik, takže ja som bol krok pred nimi, môj mozog horel horúčavou. Nátlak, strach! Mali eminentný záujem, aby ma vypracovali ako jeden z nich – donášač. Sľubovali hory-doly, majú dosah na môj progress, napr. v robote, chceli, aby som bol kvalitný donášač – čo je proti mojej srsti. Naznačili mi, ak poviem nie, majú možnosť zmeniť môj život za veľmi neprijemný...” (G2, Muž, 1947, AA)

Zásahy tajných služieb do vnútra komunity vytvárali apatiu, obozretnosť a malú angažovanosť jej členov. V roku 1976 sa konalo v ŽNO v Bratislave chanukové stretnutie, o ktorom infiltrovaný agent informoval, že tu bola obmedzená účasť. V porovnaní s minulými rokmi prišla iba tretina až polovica mladých. V správe spomínal aj „...menšiu družnosť, znížený záujem o nadviazanie kontaktu, nedôvera a istý nezáujem, ako aj chýbanie istej politickej tématiky v rozhovoroch“.²¹² Správa uvádza aj rozhovor s Maxom, ktorý sa sťažoval na úpadok aktivít v Nových Zámkoch pre tlak zo strany ŠtB, ale aj vplyvom zmenených životných situácií. Mladí vstupovali do manželstiev a ich záujmy sa sústredili na novozaložené rodiny. Aj Max uvádzal, že „stratil chuť a odvahu byť činný“.²¹³ Jeho príbeh s ŠtB však pokračoval. V roku 1977 bol získaný I. správou FMV ako tajný spolupracovník (TS). Podľa jeho vlastných slov podpísal, pretože v spolupráci videl možnosť emigrácie: „Vedel som, že koľko kde majú od koho (informácií – pozn. autorov) a že v budúcnosti, ak sa mi podarí odísť odtiaľto z Československa mojou cestou, že by som mohol odísť cez nich. (...) Asi preto som to podpísal a preto som to robil, čo som robil.“ (G2, Muž, 1947, AA) Ale

ŽIDOVSÁ NÁBOŽENSKÁ OBEC V BRATISLAVE

80100 Šmeralova ulica 21/I. — Telefon 334567

Číslo:

Bratislava

Vec:

29.1.1986

K Vašmu číslu:

O B E Ž N Í K

Pozorne s obavami a úzkosťou v srdci sledujeme ako najmä v poslednej dobe ubúda verných, dobrých členov našej svätej obce, ktorí sa často obetavo zúčastňovali pravidelne denných modlitieb. Konali tak z hĺbky svojho presvedčenia a viery, ktorej zostali verní do konca svojho života. Smútime za týmito tehojrim (čistými) a kedojsím (svätými), ktorým bola dochádzka k minjamu náplňou života.

Máme žiaľ aj mnoho starých a chorých členov obce, ktorí by radi vykonávali svoju dennú povinnosť dochádzkou na miesta našich modlitieb, ktorým ale ich stav zabráňuje účasť na bohoslužbách.

Niektorí naši spoluveriaci pochopili situáciu, v ktorej sa naša obec nachádza a stali sa novými, pravidelnými účastníkmi našich pobožností. Žiaľ je to len niekoľko jednotlivcov, ktorí svojou chválihodnou prítomnosťou nemôžu zabezpečiť pravidelný a trvalý minjan.

Smie presvedčení, že by i tým naším členom, ktorí sa zúčastňujú pravidelne bohoslužieb, nebolo ľahostajné ak by v deň "Jahrzeit" nemali možnosť pomodliť sa kadiš za svojich drahých zosnulých s minjanom.

V tejto situácii sa obraciame na našich bratislavských veriacich, aby nepripustili stav, že našou ľahostajnosťou by mohlo slovo Božie v našom meste zaniknúť. Predstavenstvo náboženskej obce apeluje a prosí, aby ste urobili všetko pre zachovanie minjanu, ktorý je zásadnou podstatou existencie náboženskej obce.

Ranné bohoslužby sa konajú pravidelne vo všedný deň v 7,30 a večer toho času 16,30 hod. Ranné modlitby v sobotu pravidelne v 8.00 hod. Zmeny večerných modlitieb vo všedný deň a v piatok sa stanovujú meniacim sa súmrakom a zavčasu sa vypisujú (ohlasujú) v synagóge na Heydukovej ulici.

Predstavenstvo ŽNO

PORAS-95/80

Obežník ŽNO Bratislava ilustruje problémy s návštevou bohoslužieb. Bol to následok emigračnej vlny po auguste 1968 a pasivity veľkej časti tých, čo sa rozhodli ostať (AA)

aj ako tajný spolupracovník bol naďalej sledovaný. Z januára 1978 pochádza „zvodka sledovania“ (viac Bumová 2006a: 96-100), ktorá je ukážkou rozsahu nedôvery, ale tiež šikanovania a zneužívania bezpečnostných zložiek proti vlastným občanom: „07.25 hod. bol zachytený ŠARI, ako vyšiel z budovy HL. STANICE v Bratislave k stanovištu TAXISLUŽBY. Oblečený bol: hnedá kožušinová čiapka, hnedý kožuch, šedé nohavice, čierne topánky, v rukách mal čiernu pánsku aktovku. Chov. prirodzené...“ „...7.35 hod. vošiel ŠARI do predajne BAZÁR č. 52. Chov. prirodzené. Tu prešiel k pultu, otvoril svoju čiernu aktovku, z ktorej vytiahol nejaký predmet zabalený v papieri, ktorý ukazoval predavačke, pričom sa na niečo informoval. Po 2 min. ŠARI uvedenú predajňu opustil...“²¹⁴ Sledovačka ďalej podrobne popisuje každý presun Maxa – do internátu ŠVŠT J. Hronca (kde za zastavil pri nástenke a na WC), na Katedre vedy a výskumu, prechádzanie ulicami Vazovovou, Radlinského, Americkým námestím, Mickiewiczovou ulicou do kaviarne Metropol, kde opäť navštívil WC... a postupne jeho „flákatie“ sa po meste, nakúkanie do obchodov, reštauračných zariadení (kde sa stretol aj s tzv. riadiacim orgánom, t. j. príslušníkom ŠtB, ktorému mal podávať správy). Každý presun a činnosť sú na minútu zaznamenané a jeho chovanie sa popisuje ako „prirodzené“. Celé sledovanie vrcholí informáciou, že o 15.07 hod. nastúpil na autobus č. 39, „neoznačil si cestovný lístok a posadil sa na posledné sedadlo po pravej strane...“ „Akcia“ bola odvolaná o 20.05 hod., keď sa po 4 a pol. hodine stále zdržiaval v jednom bytovom dome.²¹⁵

Nakoniec tajná spolupráca skončila veľmi skoro, pretože sa vyhýbal konkretizovaniu a prehlbovaniu poznatkov.²¹⁶ Začiatkom 80. rokov 20. storočia sa Maxovi podarilo emigrovať cez Juhosláviu a Rakúsko do USA. Podľa jeho svedectva malo v priebehu 80. rokov 20. storočia emigrovať aj osem ďalších

mladých ľudí z miestnej židovskej komunity, ktorí boli vypočúvaní ŠtB v rámci akcie PURIM.

ŠtB sa však zaujímal nielen o nábožensky orientované akcie, ale aj o rozmanité skupiny sekularizovaných Židov. K takýmto záujmovým skupinám tajných služieb patrili osobnosti spoločenského, vedeckého, mediálneho či kultúrneho prostredia.

Patril medzi nich aj pán P. K. Pracoval v jednom z kľúčových strategických závodov a potreboval služobne cestovať do zahraničia. Na jeho spomienkach je pozoruhodné, že si dokázal získať dôveru príslušníka ŠtB, ktorý mal na starosti strategickú oblasť, v ktorej pracoval po ukončení štúdia. Ten ho napr. otvorene vystríhal pred prijatím ponuky režimných inštitúcií na prácu v zahraničí. Po čase, keď získal istotu, že nemá záujem emigrovať, podpisoval mu odporúčenia na získanie vycestovacej doložky. *„A mimo iného som chodil aj do zahraničia, tak vlastne na služobné cesty ma potom už aj tam pustil, ale pred každou cestou to vždycky bol pohovor s nejakým eštébakom, ktorý prišiel za mnou do roboty alebo si ma zavolali niekde... (...) A to bola nekonečná spoveď a s kým, a prečo a ako som išiel..., tak som kľučkoval, ale ja som sa ani s nikým nestýkal v zahraničí, to je fakt, a s kým som bol, to boli skutočne obyčajné pracovné cesty – ja som sa vyhýbal akýmkoľvek osobným stretnutiam...“* (G1, Muž, 1938, AA) Pohovory s príslušníkmi ŠtB pred zahraničnou služobnou cestou a následné napísanie správy po príchode do republiky boli bežnou praxou, ktorú orgány bezpečnosti vyžadovali za každým od občanov ČSSR. *„Ale potom v 73. roku... (...) dostal som pozvánku, že sa mám dostaviť aj s pasom. (...) Prišiel po mňa taký chlapík..., kým sme sa dostali do tej miestnosti, tak sme pochodili asi celú budovu..., sme chodili hore, dole, najviac ma poplietli – to som si najviac zapamätal, že sme skončili na jednej chodbe, úplne posledné dvere vľavo to bolo. Tam sme vošli, posadili ma do fotela, oni si sadli takto za stôl dvaja predom mňa a začali*

ma spovedať. Áno. A vyložene ma nahovárali na spoluprácu s ŠtB atď. Ja som striktne teda všetko odmietal, lebo som zo zásady by som nebol povedal... (...) ani som nemal ani najmenší záľusk spolupracovať s nimi, lebo to mi bolo protivné celý život takéto niečo, takže vyhrážali sa mi všeličím...“ (G1, Muž 1938, AA) Táto udalosť sa v skutočnosti udiala asi o dva roky neskôr – vo februári 1975 bol na pána P. K. „zavedený“ zväzok preverovanej osoby (PO) pod krycím menom PROJEKT. Ukončený a uložený do archívu bol ešte v tom istom roku – čo znamená, že odmietol spolupracovať.

Okolo roku 1973 si tajné služby vytypovali pána P. T., známeho aj mimo židovskú komunitu: „Ja sa nepamätám presne, musím povedať, prvýkrát som dostal oznámenie, kde mi telefonovali, že mám akýsi problém s pasom, aby som sa dostavil na pasové oddelenie. Som povedal – pošlite mi pozvánku, lebo už som mal informácie. Odpovedali – to sa nedá pozvánkou, musíte sa dostaviť. Som tam išiel s pasom, prišiel som na pasové oddelenie, tam mi povedali pardon, to tam naproti, nie k nám. No a takže ma pozvali dvaja takí a do výťahu. Tak som odmietol nastúpiť do výťahu, lebo jeden priateľ rozprával, že vieš, nenastúp do výťahu, lebo ťa odvezú niekam a nikdy nevieš, potom ťa zase nepustia tri týždne...“ Keď odmietol navrhovanú spoluprácu s ŠtB, „...začali byť hrubí, začali rozprávať, že moje deti sa nezamestnajú – hovorím – som slobodný – ale keď sa vám narodí, nedostanú sa do gymnázia, vy nebudete už nikdy nikam cestovať. Vám odoberieme pas. Hovorím – zoberte si čo chcete... (...) Nikdy som nič nepodpísal. Odmietol som s nimi spolupracovať.“ (G1, Muž, 1941, AA)

Záujem ŠtB o obidvoch pánov (vrátane ďalších) však neutíchal. Od roku 1978 rozpracovávala tzv. záujmové osoby „židovského pôvodu, najmä nositeľov sionizmu a židovského nacionalizmu, grupujúcich sa prevažne z prostredia inteligencie nejudaistického smeru“.²¹⁷

Dôvody, prečo o nich získavala informácie boli rôzne: udržiavanie širokých stykov s osobami židovského pôvodu z radov židovskej inteligencie; stretávanie sa na súkromných bytoch a v letných mesiacoch na kúpaliskách Zlaté piesky a Tehelné pole v Bratislave („...pri týchto príležitostiach sa židovská inteligencia navzájom spoznáva a tiež rozoberajú otázky týkajúce sa politiky štátu Izrael a udalostí na Strednom východe...“²¹⁸); vycestovanie do „kapitalistického zahraničia“ a Izraela, kde sa, podľa tvrdení ŠtB, stýkali so zahraničnou emigráciou; alebo boli súčasťou stretnutí židovskej mládeže v adolescentnom období...²¹⁹ K obidvom pánom ŠtB zaviedla spisy (viac pozri Bumová 2006a: 91 a n.), jeden z nich bol dokonca vedený ako kandidát tajnej spolupráce. „Tento pán M. ma navštevoval raz tak za mesiac, potom raz tak za dva týždne... Furt ma volal niekde do Metropolky – som odmietol, pretože som povedal, ja sa nedám s vami fotiť a podobné veci, hovorím, aby to potom bolo pre vydieranie...“ (...) Po pár mesiacoch vymyslenej diagnózy, ktorú mu „liečil“ „...potom už dal pokoj. Potom sa ma nakoniec pýtal, čo môže pre mňa urobiť. Tak som mu povedal, že sa môže na mňa s prepáčením vytentovať“. (G1, Muž, 1941, AA) Jeho spis bol obnovený v marci 1987 a prekategORIZOVANÝ na spis preverovanej osoby (PO) (v podobnej kategórii bol vedený aj p. P. K.). V decembri 1989 bol spis zničený.

Intenzívne aktivity ŠtB prebiehali ešte aj krátko pred novembrom 1989: „V roku 1988 ma viedenské etnografické múzeum pozvalo, aby som prednášal o urbánnej etnológii na Slovensku. Nedostal som výjazdnú doložku, ale Rakúšania pozvanie o rok zopakovali. Najskôr som musel absolvovať neveľmi príjemný pohovor na ŠtB spojený s ponukou na spoluprácu. Nechcú vraj nič zvláštneho, ale budúci rok bude v Bratislave slavistický kongres a tam prídu všelijakí ľudia. Oni len chcú informáciu, ktorí z nich sú špióni a nie slavisti. Vysvetlil som, že nie som folklo-

rista, takže na kongrese sa vôbec nezúčastnám. Možno ocenili zdvorilú formu odmietnutia, ale v júni 1989 ma do Rakúska pustili. Keď som sa prihlásil na sekretariáte viedenskej akadémie, úradníčka sa dosť podráždene spýtala, prečo prichádzam až teraz, keď ma pozývali už vlani. Vysvetlenie o výjazdnej doložke nedokázala pochopiť.“ (Vrzgulová (ed.) – Salner 2020: 84)

Už skôr sme v rôznych súvislostiach zmienili zvýšený záujem židov o emigráciu, čo malo vážne dôsledky pre komunitný a rodinný život. Nejasná budúcnosť po okupácii vyvolávala dilemu, či zostať, alebo odísť. Nemalá časť obyvateľstva sa rozhodla pre druhú alternatívu. Motívy sa pohybovali od obáv z budúceho politického vývoja cez ekonomické argumenty, túžbu po dobrodružstve či väčšej miere osobnej a náboženskej slobody, až po nesúhlas s komunistickou ideológiou. Režim tieto dôvody nerozlišoval. Každý prípad emigrácie vnímal ako prejav nesúhlasu, odporu s jeho politikou, čo si verejne, samozrejme, nepriznával. Zároveň deklaroval obavy z úniku bezpečnostných, vojenských, technologických, strategických či ekonomických informácií pre zahraničné spravodajské služby.

Emigrácia (z právneho hľadiska bola definovaná ako „nedovolené opustenie republiky“) predstavovala trestný čin, za ktorý hrozila strata slobody od šiestich mesiacov až do piatich rokov (§ 109 Trestného zákona (zákon č. 140/1961 Zb. zo dňa 29. 11. 1961)).²²⁰ Prakticky všetci „nelegálni“ emigranti boli v neprítomnosti obžalovaní a odsúdení, väčšinou na 1 – 3 roky väzenia. Pokiaľ sa v zahraničí neangažovali proti ČSSR, mohli na základe uznesení Konferencie o bezpečnosti a spolupráci v Európe (1975) „urovnať svoje vzťahy s režimom“, museli ale zaplatiť „pokutu“ určenú podľa výšky získaného vzdelania. Toto sa vzťahovalo aj na ich deti, bez ohľadu na to, či sa narodili v Československu, alebo až v emigrácii.

Ludia, ktorí zvolili odchod, boli nútení prerušiť (alebo výrazne obmedziť) osobné kontakty s rodičmi, súrodencami alebo s priateľmi, ktorí ostali na Slovensku. Hlavnú formu komunikácie predstavovali telefonáty, čo však tiež nebolo jednoduché: „*Telefonáty boli drahé a vedeli sme, že ich odpočúvajú. Väčšinou volali oni. Keď sme potrebovali zavolať, išli sme radšej do telefónnej búdky. Skvelé bolo, keď sa zahraničná predvoľba zmenila zo 7 na 0. Vtedy sa dalo volať za miestne hovorné. Stačilo tuším 25 halierov a mohli ste hovoriť, až kým vás z búdky nevyštvali iní záujemcovia. Ale aj vtedy sme si dávali pozor, čo povieme.*“ (G2, Muž, 1949, AA)

Režim trestal nielen emigrantov, ale aj ich rodinných príslušníkov, ktorí ostali v Československu. Mali obmedzený prístup k niektorým profesiám a funkciám, sťažené možnosti stredoškolského či vysokoškolského štúdia, minimálne šance cestovať „na západ“. V prípade komunistov bolo bežným javom vylúčenie zo strany: „*Otec bol aktívny člen KSČ, až kým ho v roku 1970 z nej (chvála bohu) nevykopli, lebo jeho syn zradil vlasť a emigroval do Izraela. (...) Keď som mu blahoželal, že ho z tej partaje vykopli, skoro ma zabil a dalo mi to nemálo námahy ho presvedčiť, že akákoľvek diktatúra je nesprávna a mylíť si sociálnodemokratické cítenie s komunizmom je vlastne omyl.*“ (G2, Muž 1947, AA)

V čase uvoľnenejšieho turistického ruchu so západnými krajinami, sa od roku 1963 do mája 1967 rozhodlo z ČSSR emigrovať 7403 obyvateľov.²²¹ Tento stav kulminoval po udalostiach 21. augusta 1968 až do 8. októbra 1969.²²² Podľa predbežných odhadov tajných služieb z 26. mája 1970, mimo republiku sa nachádzalo 67 873²²³ československých občanov, z toho 11 853 zo Slovenska.²²⁴ V zahraničí sa snažili získať politický azyl alebo povolenie na pobyt (ktorý museli dostať aj z ČSSR) napríklad

z dôvodu štúdia na vysokej škole. V roku 1975 sa údaje o emigrantoch ustálili na cca 75 000.²²⁵

Najviac tzv. „poaugustových utečencov“, ktorí v roku 1968 zvolili emigráciu z ČSSR, našlo azyl vo Švajčiarsku (13 000), Kanade (12 000), Rakúsku (10 000), NSR (9000), Izraeli (3500), Austrálii (3100), Juhoafrickej republike a Švédsku (2500). Do USA a Talianska ich emigrovalo cca 2000. Stovky ďalších sa zdržiavali v ostatných štátoch Európy a v Latinskej Amerike.²²⁶ Všetky tieto štáty bez problémov prijímali vysokoškolsky vzdelaných odborníkov, predovšetkým stavebných a technických inžinierov²²⁷ (viac Bumová 2006a).

Židia volili emigráciu častejšie než príslušníci majority (pozri tiež Heitlingerová 2007: 138-142). Po auguste 1968 uprednostnilo toto riešenie približne 4500 ľudí. Výsledkom bol zánik ďalších ŽNO v dôsledku nedostatočného počtu členov. Kontaktom s náboženskými obcami sa vyhýbali aj mnohí z tých, čo sa rozhodli ostať. K častým reakciám patrilo „útek do rodiny“. Na základe generačne odovzdávaných skúseností práve intímne prostredie židovskej rodiny sľubovalo (vo väčšine prípadov aj poskytovalo) ochranu pred vonkajším ohrozením. Rodina, spolu s úzkym okruhom priateľov, ponúkala potrebnú intimitu na realizáciu židovských sviatkov či diskusie na politické, ale aj židovské témy, ktoré nebolo vhodné prerokovať na verejnosti.

Pre pochopenie obdobia normalizácie je dôležité všimnúť si fenomén humoru. V rokoch 1969 – 1989 sa v židovskom prostredí vytvorilo (aktualizovalo) a reťazovito šírilo množstvo vtipov, ktoré jednak pozitívne ovplyvňovali spoločenskú atmosféru, predovšetkým ale presne a kriticky definovali politický systém i každodenný život obyvateľov. Jedna z mnohých definícií opísala socializmus ako spoločenské zriadenie, v ktorom sa na všetko stojí a za všetko sedí... Postoj k emigrácii zhodnotila pointa, podľa ktorej múdry slovenský žid sa s hlúpym

slovenským židom baví „z New Yorku telefonicky“. Kritické (z pohľadu režimu „protištátne“) vtipy boli charakteristické nielen obsahom, ale aj spôsobom šírenia. Rozprávali sa výlučne „face to face“ v okruhu „spoľahlivých“ známych a šíрили sa ústnou formou. Vyššie spomenutý a verejne známy prípad Jána L. Kalinu a jeho rodiny bol dostatočným varovaním a dôvodom na opatrnosť. Pôsobilo tu presvedčenie, že ŠtB bola všadeprítomná a všetko vedela, pretože (podľa jednej z point) „každý štvrtý je tajný“. Nie náhodou sa ich rozprávania glosovalo ako „súťaž o zlatú mrežu“.

Potreba prerokovať verejné dianie, kombinovaná s obavou pred „prezradením“ kritických názorov a následným trestom, vytvorila špecifickú subkultúru správania, ktorú možno označiť ako „život s maskou“. (Salner 1993: 6) Postupne sa vyvinuli rozdielne formy komunikácie pre styk s úradmi, na verejnosti, pri telefonovaní, s priateľmi, pred deťmi atď. Názory, postoje, informácie boli starostlivo selektované. Podľa Josefa Kander-
ta „dôležité je, čo deti nesmeli hovoriť na verejnosti a najmä učiteľom/učiteľkám“. Zdôraznil štyri tabuizované okruhy: rodinné histórie; emigranti a väznení členovia rodiny; bývalý, ale aj súčasný majetok rodiny; a napokon názory členov rodiny. (Kandert 1993: 3)

Po tejto odbočke sa vrátime k emigrácii. Židovskí emigranti mali výhodu v tom, že pokiaľ požiadali o pomoc židovské organizácie HIAS a JOINT, získali od nich podporu v rozsahu 2000 – 5000 šilingov. To boli, mimochodom, tie židovské emigrantské centrá, ktoré sa spomínali v tajných dokumentoch ŠtB (existujú dodnes a pomáhajú so židovským prisťahovalectvom do Izraela). Židia, ktorí sa rozhodli žiť v Izraeli, nakon-
tatovali SOCHNUT vo Viedni, ktorý ich po preverení do 24 hodín letecky prepravil do Erec Izrael. Ako príslušníci židovskej komunity automaticky získali nárok na izraelské štátne

občianstvo. Zároveň im sionistické úrady poskytli štartovacie finančné prostriedky na vytvorenie nového domova v Izraeli. V roku 1973 mohli osloviť aj organizáciu pre emigrantov Information Resource Centre vo Viedni. Po preverení ich umiestnili do penziónov alebo zberných táborov v Rakúsku či Taliansku, odkiaľ postupne emigrovali na Západ. Podľa nasledujúceho svedectva je pravdepodobné, že uvedený model fungoval aj v roku 1982. „A mňa usmernili cez Sochnut, ja neviem presne – za pár dní, možno dva dni do Talianska, Ríma...“ (...) „...To už bol HIAS, nám vysvetlili, že ako sa žije tam, čo treba, kde treba, ako treba nájsť toto, tak nám dali adresy a usmernili nás. Povedali nám, že pôjdete tam a tam... – oni nám dali recept. ...A tam ma tiež vypočúvali na americkom konzuláte – že prečo, načo, začo, ako, komu a podobný rozhovor... – teda toto bolo FBI. (...) ...Že prečo mám záujem. Ja som im povedal že som Žid a nechcem žiť v komunistickom štáte. Mi nedajú možnosť praktizovať, čomu believe, čo cítim. A tam neni freedom, sloboda, ja nemôžem žiť bez slobody, ja nemôžem dýchať ten komunistický vzduch. Netrvalo to dlho, ja neviem, menej než hodinu.“ (G2, Muž, 1947, AA)

Všetci utečenci museli v táboroch prejsť výsluchmi bezpečnostných služieb. Výnimku mali len tí, ktorí emigrovali k príbuzným a tí sa za nich zaručili. Podľa informácií ŠtB, „nepriateľské rozvedky“ získavali informácie o všetkom – od identity utečenca, cez rodinné a sociálne pomery, až po spoločenskú a politickú situáciu v ČSSR. Zaujímali sa aj o bezpečnosť československých hraníc, dislokáciu útvarov pohraničnej stráže, hraničné prechody, ktoré emigranti použili. Vyžadovali ich zakreslenie na mape a zdôvodnenie, prečo si vybrali práve túto cestu a pozadie úteku.²²⁸ Veľkú pozornosť venovali zahraničné rozvedky rozmiestneniu vojenských inštitúcií, veliteľstiev a ďalším strategickým a vojenským informáciám.²²⁹

„ANTISIONIZMUS“ REŽIMU

Židovská komunita tvorila iba jednu z viacerých, z hľadiska komunistickej moci „nelojálnych“ skupín obyvateľstva. Do tejto kategórie režim radil všetky náboženské a etnické denominácie a od svojho nástupu k moci sa snažil získať nad nimi kontrolu. Pociťoval totiž oprávnené obavy, že v týchto spoločenstvách by mohli vzniknúť (a prirodzene aj vznikali) prejavy odporu ako reakcia na potláčanie občianskych, ľudských a náboženských práv. Vo vzťahu režimu k židovskej komunite sa odrazilo, že aj Komunistická strana čerpala z antižidovských predsudkov a stereotypov (tzv. starého antisemitizmu/antijudaizmu (Laqueur 2007: 9-16)) a, samozrejme, aj z konšpiračných teórií o židovskom ovládnutí sveta a povojnového ľavicového antisionizmu. (Laqueur 2007: 159 a n.) Vývoj vzťahov medzi židovskou komunitou a štátom môžeme sledovať aj na zdrojovom materiáli z archívov ŠtB. V povojnových rokoch sa sústreďovala primárne na zahraničné nepriateľské rozviedky, prípadne sledovala prepojenia ŽNO na podporné židovské organizácie. V období normalizácie ale považovala za nelojálnu až oportunistickú voči režimu židovskú komunitu ako celok. Konšpiratívne obvinenia židovských intelektuálov z vyvolania „kontrarevolúcie“ a spomenutá rezolúcia OSN z roku 1975 odsudzujúca sionizmus, dali režimu do rúk nástroje na otvorený „pohon“ na židov (v dobovej terminológii sionistov²³⁰). Napríklad ešte v roku 1982 sa (podľa informácií pána P. T.) údajne pripravoval proces, kde mal byť súdený ako hlava sionistickej skupiny. Svedectvo mu po páde režimu poskytol jeho bývalý kolega, ktorý pod nátlakom ŠtB „...*podpísal na mňa udanie. On sa k tomu bol priznať: že sa to asi dozviete, na mňa robili nátlak, že vy ste šéf sionistického hnutia*“. (G1, Muž, 1941, AA)

Tento stav trval až do vypuknutia Nežnej revolúcie v novembri 1989.

KONIEC A ZAČIATOK (ROKY 1985 – 1992)

V počiatkoch normalizácie vedúce posty v strane a štáte obsadili „ortodoxní“ komunisti, odsunutí v reformnom období na vedľajšiu koľaj. Rýchlo vytlačili aj posledné zvyšky reformátorov, ktorí dúfali, že sa podarí zachrániť aspoň časť nedávnych reforiem. Viacerí z nich boli odporcami Gustáva Husáka, ktorý v úsilí udržať si svoje postavenie, pod tlakom z Moskvy začal raziť probrežnevskú a protireformnú politiku. Títo nie veľmi schopní „politruční“ sa dokázali udržať vo funkciách až do odvolania Gustáva Husáka z pozície prvého tajomníka KSČ koncom roku 1987 (a niektorí až do pádu režimu v roku 1989). Na Slovensku týmto kádrom pomohlo, že v prvej normalizačnej dekáde, vďaka intenzívnej industrializácii a finančným tokom z českých krajín, životná úroveň rástla. Uvedené procesy podporili aj rast silnej strednej triedy. (Kováč 1999: 297; Rychlík 2024: 508-509)

Prvá povojnová generácia už od prelomu 50. a 60. rokov 20. storočia využívala sociálne výdobytky socializmu. Vysoká zamestnanosť, výhodné mladomanželské pôžičky, vtedajšia dostupnosť štátnych a družstevných bytov jej umožnili odpútať sa od tradičného spôsobu života spojeného s formami viacgeneračnej (najmä vidieckej) rodiny. Pokiaľ jednotlivci nevystupovali voči vládnucej moci a prípadné výhrady ku komunistickej strane a jej ideológii nevyjadrovali verejne, režim proti nim nezasahoval. K zmene v tomto pozitívnom vývoji došlo začiatkom druhej polovice 70. rokov 20. storočia. V hospodárskej

oblasti začala v dôsledku vzrastu cien surovín na svetových trhoch stagnácia ekonomiky, na čo skostnatené vedenie štátu nedokázalo adekvátne reagovať. Nemohli preto naplniť nereálne (a nesplniteľné) plány päťročnice naviazané na ZSSR a krajiny Varšavskej zmluvy, a teda ani očakávania obyvateľstva (podrobnejšie Kováč 1999: 302-304).

Ďalším impulzom pre spoločnosť bolo, keď Federálne zhromaždenie ČSSR ratifikovalo pakty OSN o občianskych, politických, hospodárskych, sociálnych a kultúrnych právach. Vstúpili do platnosti 3. 1. a 23. 3. 1976, režim ale prijaté záväzky chápal formálne a v praxi ich nedodržiaval. Ako občianska reakcia na ich porušovanie vznikla platforma na obranu ľudských práv „Charta 77“, ktorú tvorili hlavne českí intelektuáli. Podľa rôznych zdrojov na Slovensku tento dokument podpísalo 38 – 42 ľudí, teda zlomok z celkového počtu 1800 signatárov. V roku 1978 založili Výbor na ochranu nespravodlivo stíhaných, ktorý do pádu režimu podal vyše 800 oznámení. (Kováč 1999: 306; Rychlík 2024: 510)

Na Slovensku voči režimu vystupovalo ekologické hnutie, ktoré svoje výhrady zhrnulo v brožúre Bratislava nahlas (1987),²³¹ ale najmä tzv. podzemná cirkev prepojená čiastočne s katolíckou cirkvou. (Tížik 2011: 127) S ostatnými občianskymi a ľudskými právami režim potláčal aj náboženské slobody a autonómiu cirkví. Násilná ateizácia spoločnosti vytvorila na Slovensku bázu odporu voči praktikám komunistického vedenia štátu. Od roku 1954 štát zrušil evidenciu náboženskej príslušnosti (cirkvi sa tak nemohli brániť údajmi o počtoch veriacich), obmedzovala sa výučba náboženstva na školách. Režim sledoval (a v prípade štátnych zamestnancov aj postihoval) vyjadrovanie náboženskej príslušnosti formou krstov, obriezok (brit mila), birmoviek, bar/bat micva, cirkevných sobášov či pohrebov...²³²

Obyvatelia, ktorí si chceli udržať funkcie v štátnej správe, úzkostlivo dbali, aby ich nepristihli pri návšteve bohoslužieb alebo iných cirkevných aktivitách. V prípade príslušníkov židovskej komunity sa takéto príležitosti odbavovali mimo miesta bydliska, najlepšie v Čechách alebo v zahraničí, najmä v Maďarsku.

V predchádzajúcich kapitolách sme spomínali snahy ŠtB o rozklad, zastrašovanie členov a funkcionárov židovskej komunity. Súčasťou bolo získavanie informácií o židovskom pôvode pracovníkov v jednotlivých inštitúciách. Tajná služba cieľavedome obmedzovala menšinové/náboženské aktivity, na ktoré režim nemal úplný dosah. Tieto kroky sa dotkli aj židovskej komunity. Niektorí podľahli tlaku a dištancovali sa od komunitných a religióznych aktivít, iní hľadali cesty, ako ich obísť:

„Po vysokej škole som sa oženil, bohužiaľ, v tomto období sa nedala verejne robiť židovská svadba, tak sme to robili nejak tajne, len v rámci rodiny. Moja mama a manželkini rodičia, v byte sme mali pozvaného jedného pána, už ani neviem, jak sa volal presne. Ale sme mali normálne tak, jak má byť.“ (G2, Muž 1947/2, AA)

Spoločenské pohyby charakterizoval marxistický filozof Milan Šimečka názvami (a obsahom) svojich analytických kníh *Obnovenie poriadku* a neskôr *Koniec nehybnosti*. Nesúhlas s obmedzovaním (nielen) náboženskej slobody sa prejavoval hlavne v najpočetnejšej komunite katolíckych veriacich (cca 85 % obyvateľstva). Napriek zásahom režimu sa naďalej organizovali hromadné náboženské púte (Velehrad 1985, Levoča 1987 a pod.). Prichádzali na ne desaťtisíce ľudí vrátane mládeže a účasť postupne rástla. Aktivity spojené s katolíckym disentom vyvrcholili protestnou „Sviečkovou demonštráciou“ na Veľkú noc v marci 1988. Na rozohnanie pokojného protestu použila polícia vodné delá, vrážanie áut do demonštrantov či iné formy

násilia. (Tížik 2011: 128-134; viac Pullman 2022) Hoci išlo o katolícku akciu, boj za náboženskú slobodu podporili aj príslušníci židovskej komunity:

„Ústava SR v súlade s medzinárodnými dohovormi o ľudských právach zaručuje každému rovnosť pred zákonom. Tento princíp je vo mne zakotvený dávno pred prijatím. Preto som sa ako ateistka a Židovka bola dať, ale nedala, zmlátiť na Sviečkovej manifestácii 1988 za práva katolíckych veriacich.“²³³

V Šamoríne sa v roku 2021 pred bývalou synagógou (dnes At Home Gallery) objavila poškodená červená hviezda s kosákom a kladivom. Ako sa ukázalo, tvorila vrchol pamätníka osloboditeľom a spočívala na náhrobnom kameni zo židovského cintorína (foto P.S., AA)

Existovali aj iné, viac-menej otvorené prejavy nesúhlasu s normalizačným režimom. Patrili k nim „spoločenstvá vzdoru“, ktorým sa venuje Oľga Gyárfášová (2023). V rozhovore s Andrejom Bánom v tejto súvislosti citovala názor Zuzany Maďarovej, podľa ktorej „...každodenný odpor môže byť súčasťou bežnej rutiny, nemusí sa odohrávať vo verejnej sfére a často zostáva nielen nerozpoznaný, ale aj neuvedomovaný, ale umožňuje zviditeľňovať rôzne činnosti, ktoré zostávajú pri tematizácii kolektívneho a organizovaného spektakulárneho odporu nepočuteľné a neviditeľné“.²³⁴ Na ilustráciu autorka zároveň uvádza vlastný príklad: „Vďaka mojej ‚hipisáckej‘ inklinácii k nekonformnému sebvýjadreniu a postojom to v malej Bratislave znamenalo stať sa na jeden, dva roky súčasťou niektorého z alternatívnych spoločenstiev. Mať priateľov predstaviteľov neoficiálnej kultúry či dokonca signatára Charty 77, podieľať sa na prepisovaní samizdatov, navštevovať neoficiálne bytové univerzity či výstavy zakázaných umelcov ma veľmi rýchlo dostalo do hľadáčika Štátnej bezpečnosti a dokonca aj vojenskej kontrarozviedky. Nebolo to nič príjemné.“²³⁵

Inú (častejšie spomínanú) formu nesúhlasu s režimom predstavovali „ostrovy pozitívnej deviácie“. Podľa Fedora Gála „boli to ľudia, ktorí sa správali inak ako väčšina – v prostredí, kde ‚práca nebola zajac‘, kde ‚kto nekradne, okráda svoju rodinu‘, kde platilo ‚drž hubu a krok‘ ...žili, ako keby naokolo nevládol všeobecný marazmus. Prežívali v oficiálnych štruktúrach, v šedej zóne, v paralelnej kultúre, v disente. Nepozerali na profit, nekradli, nedržali hubu. To označenie ‚ostrovy pozitívnej deviácie‘ vymyslel tuším Martin Bútora. Alebo Soňa Szomolányi? Bolo to už dávno“.²³⁶ Ako uviedol Martin Bútora „pozitívni devianti predstavovali vzburu proti faktickej nivelizácii, voči priemeru, ktorý sa stal normou. (...) Na rozdiel od ‚čistého názorového nonkonformizmu alebo krčmového kritika pomerov stelesno-

val pozitívny deviant obvykle už aj čin“. (Bútora 2004: 186) Títo jednotlivci a spoločenstvá tvorili prechod medzi šedou zónou názorového nonkonformizmu a otvorenými odporcami režimu, akými boli disidenti. Na ostrovoch pozitívnej deviácie nechýbali ani ľudia, ktorí sa hlásili k svojim židovským koreňom, napríklad Tamara Archlebová, Jaroslav Franek, Egon a Fedor Gál, do svojho vynúteného vysťahovania manželia Kalinovci a ich dcéra Júlia, Martin Klein, Boris Lazar, Ľuba Lesná, Zuzana Szatmáry, signatári Charty 77 Kyra Matuščíková a Gabriel Ariel Levický a určite aj mnohí ďalší „anonymní devianti“.

Viacerí z nich zažili otvorený antisemitizmus príslušníkov ŠtB. Patrila medzi nich aj vtedajšia manželka Gabriela Levického: „Raz zazvonil telefón a neznámy mužský hlas sa ma pýtal, či tam je Gabo Levický. Keď som odpovedala, že nie, spýtal sa, kde je ten obrezaný čurák?!“ a hneď zložil. Div som neporodila od zdesenia, to môže pochopiť len žena... Gabo im ležal v žalúdku aj preto, lebo žil rok v Izraeli, navyše nosil na taške šesťcípú hviezdu, mal dlhé vlasy a bradu.“ (Gyárfášová 2023: 51)

Otvorené prejavy odporu voči režimu však v komunite neboli všeobecne akceptované. Prejavilo sa, že (aj pod vplyvom generačne odovzdávaných skúseností) väčšina uprednostnila opatrnosť:

„My sme boli s prepáčením posratí, že príliš sme sa neangažovali od verejna. Ja som obdivoval tých, čo sa angažovali, ale som sa nejak neangažoval proti štátu. Som nechcel byť v base a tak. Verejne som neschvaľoval, čo tam bolo a čo tu bolo, ale otvorene som neprotestoval, pasívna rezistencia. Stádo mlčiach, som patril k tomu.“ (G2, Muž 1947/15)

Drastický zásah režimu voči účastníkom Sviečkovej demonštrácie podnietil ďalšie aktivity nielen katolíckeho disentu, ale aj niekdajších reformných komunistov. Alexander Dubček bol od normalizácie v izolácii, v tomto prípade však poskytol

talianskemu komunistickému časopisu interview (1988), v ktorom kritizoval kroky normalizačného vedenia štátu. Formovali sa ďalšie občianske hnutia (Hnutie za občiansku slobodu, Obroda...). V júni 1988 bol zverejnený manifest Nĕkolik vět, požadujúci prehodnotenie udalostí roku 1968 a otvorené diskusie s normalizačnými politikmi. Tento text (jeho autorom bol Václav Havel) podpísalo štyridsať tisíc ľudí. V auguste 1989 ŠtB zatklo členov tzv. bratislavskej päťky. Obvinili ich z rozvracania republiky, pretože vyzývali občanov k pokojnej manifestácii pripomínajúcej si rok 1968. (Rychlík 2024: 512-514)

Pokus prelomiť dovtedajšie oficiálne mlčanie o holokauste predstavovalo „Vyhlásenie k deportáciám židov zo Slovenska“, ktoré v októbri 1987 podpísalo 24 osobností. Táto súkromná iniciatíva znamenala v období komunistickej moci prvé verejné, hoci neoficiálne vyjadrenie postoja k holokaustu. František Mikloško spomínal, že signatári dokument formálne adresovali Ústrednému zväzu ŽNO a vhodili tento text do jeho poštovej schránky. Predstavitelia Zväzu v obave, že ide o provokáciu ŠtB, sa od vyhlásenia dištancovali a obálku odovzdali úradom. (Štrasser 2016: 143)²³⁷

Toto všetko sa dialo už po tom, čo na jar roku 1985 zvolili za generálneho tajomníka ÚV KSSZ Michaila Sergejeviča Gorbačova. Stal sa tvárou „perestrojky“ a svojimi názormi spôsobil hlboké vrásky (nielen) československému normalizačnému vedeniu. Zmeny, realizované pod heslami „perestrojka“ (prestavba), „glasnosť“ (zrušenie cenzúry) a „uskorenie“ (zrýchlenie), boli v ZSSR prezentované na zjazde ÚV KSSZ začiatkom roka 1986. O rok neskôr navštívil Gorbačov aj komunistické vedenie v ČSSR a odporučil Gustávovi Husákovi, aby prenechal post generálneho tajomníka mladšej generácii. Jeho návšteva odštartovala rošády vo vedení strany a štátu. Tieto výmeny však narušili

dovtedajší systém fungovania strany (a tým aj spoločnosti) len formálne. Veľmi trefne túto situáciu okomentoval Michal Pullmann: „Mnoho ľudí prijalo nový predstavbový slovník nikoliv proto, aby se bezmyšlenkovitě přizpůsobili linii komunistické strany, nýbrž aby naopak vyjádřili své zájmy a požadavky, které s oficiálním příslibem nemusely mít mnoho společného – možnost nakupovat kvalitní potraviny a módní oblečení, vydělat si peníze bez zbytečných administrativních omezení, poslouchat pop-music nebo heavy metal, volně cestovat do zahraničí, mluvit o tabuizovaných otázkách historie či současnosti. Projekt přestavby, který přicházel ze Sovětského svazu, zkrátka vstupoval v Československu do poměrně komplikované sítě vztahů, potřeb a očekávání a vyvolával zde často neočekávané a s těžší kontrolovatelné reakce.“ (Pullmann 2022:18) Realitu (ako neraz) vystihol aj dobový humor: Na vysvetlenie, čo je perestrojka, otec ukázal synovi strom obsadený vrbami a nahlas zatlieskal. Vtáky sa poplašene rozleteli na všetky strany, ale po chvíli chlapec upozornil, že sú opäť na strome. „Áno, ale každý na inej vetvi. A to je perestrojka.“

Z novej situácie sa pokúsili profitovať pragmatickí členovia strany. Vývoj v štáte už ale zvrátiť nedokázali, aj keď sa o to pokúšali rôznymi krokmi. Zaviedli napríklad čiastočné uvoľnenie cestovania či väčšiu samostatnosť výrobných podnikov a závodov. (Rychlík 2024: 510-514) Aj pod vplyvom medzinárodných udalostí (odbúravanie komunistických diktatúr v Poľsku, Maďarsku, pád Berlínskeho múru 9. novembra 1989) sa režim začal rúcať. V predvečer medzinárodného dňa študentstva 16. novembra 1989 sa konala pokojná študentská demonštrácia v Bratislave. Jej zástupcovia odovzdali vtedajšiemu ministrovi školstva rezolúciu, v ktorej (podobne ako petícia Několic vět) požadovali diskusiu o politickom smerovaní krajiny a prehodnotenie udalostí rokov 1968 – 1969. (Rychlík 2024: 524) O deň

neskôr policajné jednotky brutálne rozohnali demonštráciu študentov v Prahe. Následné protesty verejnosti prerástli do odporu voči režimu, na čele ktorého stál konzervatívny komunista Miloš Jakeš a ďalší dogmatici. Udalosti mali rýchly spád. K protestným štrajkom študentov a umelcov sa pripojilo aj ostatné obyvateľstvo. Symbolom novembrových demonštrácií boli štrngajúce kľúče. Dňa 27. novembra 1989 bol vyhlásený celoštátny generálny štrajk a vláda začala jednať s predstaviteľmi Občianskeho fóra (OF) v Prahe a Verejnosti proti násiliu (VPN) s centrom v Bratislave. 29. novembra 1989 bol pod tlakom verejnosti zrušený 4. článok ústavy (vedúca úloha KSČ v spoločnosti) a 16. článok (marxizmus-leninizmus ako základný princíp vo výchove a vzdelávaní). 7. decembra zostavil Marián Čalfa federálnu vládu z 11 nekomunistov a 10 komunistov. Dňa 12. decembra vznikla na Slovensku vláda pod vedením Milana Čiča. Alexander Dubček sa stal predsedom Národného zhromaždenia a o deň neskôr, 29. decembra 1989 Federálne zhromaždenie zvolilo za prezidenta ČSSR Václava Havla, disidenta, spisovateľa a dramatika, známeho aj v zahraničí. Režim sa zrútil za šesť týždňov. (Kováč 1999: 311-314; Rychlík 2024: 524-330; Lipták 2003: 318-319) Už nemal oporu v sovietskom vedení, ani v obyvateľoch štátu. Ako zhrnul sociológ Ivo Možný v skvelej porevolučnej eseji, nepísaná dohoda medzi komunistickým vedením a obyvateľmi (rodinou) stroskotala. Režim už verejnosti nemal čo ponúknuť (Možný 2009: 40-47; pozri tiež Pullmann 2022²³⁸).

Obdobie normalizácie sa pokúsil charakterizovať jeden z oslovených:

„Nebola to hrôza hrôz. Nebola to hrôza, ale bol to istý spôsob hnilobného procesu, že takto tá spoločnosť nemohla fungovať ďalej, lebo bola spoločnosť nefunkčná. Ale nebola to hrôza. V osemdesiatych rokoch naozaj už neboli politickí väzni, ľudí ne-

vyhadzovali veľmi z práce, naozaj nezavierali ľudí kvôli názorom, ale tá spoločnosť naozaj nefungovala.“ (G1, Muž 1940/13, AA)

Z pohľadu židovskej komunity prvé roky po revolúcii niesli silné paralely s tým, čo preživší zažili krátko po oslobodení. V oboch prípadoch vládla nádej, že prichádzajú „svetlé zajtrajšky“ spojené so slobodou a lepším postavením židov v spoločnosti. Privítali, že novozvolení poslanci Slovenskej národnej rady 21. decembra 1990 prijali „Vyhlásenie Slovenskej národnej rady a vlády SR k deportáciám židov zo Slovenska“. Dôležitá bola skutočnosť, že okrem ospravedlnenia a vyjadrenia ľútosti text obsahuje aj nepohodlný a na Slovensku dodnes nie všeobecne akceptovaný fakt: „Deportácie v roku 1942 a ďalšie protizidovské opatrenia boli v slovenských rukách.“²³⁹

Podobne ako v štyridsiatych rokoch, znepokojenie vyvolávalo, že priestor, ktorý ponúkla sloboda slova, intenzívne využívali aj ľudia, ktorí adorovali ľudácky slovenský štát a žiadali rehabilitáciu prezidenta Jozefa Tisa a ďalších protagonistov jeho režimu. S narastajúcim slovenským nacionalizmom sa stále hlasnejšie ozývali rôzne konšpiračné teórie (a ich popularita permanentne rastie): „V súčasnosti sa na Slovensku stretávame so silnými radikálnymi prejavmi nostalgie voči autoritatívnym režimom, odporu voči systému liberálnej demokracie, napriek hrozbe legislatívnych sankcií sa objavujú verejné prejavy popierania, resp. schvaľovania holokaustu Židov, ale objavujú sa aj ‚mäkké‘ formy jeho relativizovania, prekrúcania a ideologického využívania formou inverzie.“ (Panczová 2019: 190; pozri tiež Panczová 2017)

Znepokojenie vyvolalo, že začiatkom deväťdesiatych rokov sa na knižných pultoch objavili Protokoly sionských mudrcov, Hitlerov Mein Kampf a iné podobné tituly. Denník Smena v rubrike Konfrontácie dal slovo aj majiteľovi vydavateľstva, v ktorom Protokoly vyšli. Okrem iného uviedol: „Sme presved-

čení, že je to čisto mocenská záležitost. Protokoly sú návodom a programom pre špičku, ktorá chce vládnuť svetu.“ (Šavel 1991: 3) Jeho spolupracovník Robert Helebrandt ho doplnil: „To je najväčší objav, ku ktorému ľudstvo prispelo tým, že vie o židovských snahách zničiť jeho kultúru a budúcnosť. Preto by sa mali Protokoly denne čítať, mali by sa stať pre kresťanov vedľajšou, poučujúcou i odstrašujúcou bibliou.“ (Helebrandt 1991: 3)

Nechýbali ani útoky proti židom, ktorí sa vo VPN, ale aj iných politických stranách či mimovládnych organizáciách angažovali za udržanie demokracie a zachovanie spoločného štátu Čechov a Slovákov. Hlavným terčom bol predseda VPN Fedor Gál, ktorý sa narodil v marci 1945 v koncentračnom tábore Terezín: „Netrvalo dlho a na tie isté námestia, kde sa v novembri a tesne po ňom vyzývala demokracia a sloboda, nastúpili slovenskí nacionalisti s heslami ‚Na Slovensku po slovensky‘ alebo ‚Slovensko Slovákom‘. Dovoľávali sa uzákonenia slovenčiny ako štátneho a úradného jazyka ‚bez výnimky‘, posielali Maďarov za Dunaj, Židov do Palestíny, Čechov do Prahy. Tí ľudia mali v očiach nenávisť, ich energia bola negatívna, namierená proti každému, kto nepatril do stáda.“ (Gál 2012: 70) Osobné spomienky pripojil jeho brat Egon: „V nedeľu sme sa chodievali, aj s mamou, prejsť po starej Dúbravke, kde bývali aj Fedorovci. Raz tam po Fedorovi nejaký chlapík strieľal zo záhrady vzduchovkou. Inokedy sa viezol v autobuse a nejaký chlap mu tam začal nadávať. Šofér zastavil a povedal, že nepôjde ďalej, kým jeden z nich nevystúpi, vystúpil Fedor. Alebo sedel v krčme s kamarátmi, prišiel k stolu nejaký blb a pľuvol mu do piva.“ (AA) Za týchto okolností neprekvapí, že Fedor Gál sa rozhodol opustiť Slovensko a žije v Prahe.

Najmä ľudia, ktorí prežili holokaust, s obavami vnímali nepríjemné paralely s relatívne nedávnou minulosťou. Zlé spomienky vyvolávala už zhoda názvu s vojnovým štátom, na-

**DESIATKA NAJPOPULÁRNEJŠÍCH OSOBNOSTÍ
V APRÍLI 1991**

	Počet hlasov	Umiestnenie v marci
1. Vladimír Mečiar	1657	1.
2. Jozef Markuš	54	2.
3. Milan Kňažko	50	4.
4. Ján Čarnogurský	43	5.
5. Václav Havel	36	3.
6. Peter Weiss	27	6.
7. Alexander Dubček	21	10.
8.-9. Fedor Gál	15	9.
František Mikloško		7.
10. Jozef Prokeš	11	-

**DESIATKA NAJNEPOPULÁRNEJŠÍCH OSOBNOSTÍ
V APRÍLI 1991**

	Počet hlasov	Umiestnenie v marci
1. Fedor Gál	862	1.
2. František Mikloško	181	-
3. Ján Čarnogurský	154	7.
4. Václav Havel	150	2.
5. Jozef Kučerák	146	3.-4.
6. Vladimír Mečiar	66	8.
7. Vladimír Ondruš	39	10.
8. Michael Žantovský	36	5.-6.
9. Jozef Bakšay	34	-
10. Ladislav Košťa	25	-

Kresby: JURAJ PEKÁR

FEDOR GÁL

Z 1973 hlasujúcich sme vyžrebovali týchto výhercov:

Anton Bielik z Povážian (hlasoval za Vladimíra Mečiara a Fedora Gála)

Margita Nováková z Prievidze (hlasovala za Vladimíra Mečiara a Václava Havla)

Ing. Anton Balúch z Levíc (hlasoval za Milana Kňažku a Ladislava Košťa)

10. 5.
1991

SND

2

Fedor Gál očami (časti) dobovej tlače (AA)

cionalistická atmosféra, útoky proti židovským protagonistom, ale aj proti komunite ako celku, i neistota v otázkach budúceho smerovania režimu. Staršia generácia spočiatku vnímala vznik samostatnej Slovenskej republiky doslova ako morovú ranu:

„Väčšina Židov však hľadela do budúcnosti cez čierne okuliare. Moja vtedy 79-ročná matka rezolútne vyhlásila: ‚V slovenskom štáte žiť nebudem. Zažila som ho raz a to mi stačilo.‘ Hoci tieto slová odzrkadľovali názory väčšiny ľudí, ktorí prežili holokaust, nebral ju nikto príliš vážne. Už preto nie, že sme si vôbec nevedeli predstaviť, kam by vo svojom veku odišla, čo by robila. Zachovala sa ako skutočná dáma, ktorá neporuší daný sľub. V auguste 1993 oslávila v rodinnom kruhu osemdesiatku, v septembri odišla na rekreáciu do Piešťan. Tu vážne ochorela a po mesačnej hospitalizácii v októbri zomrela. Oficiálna dia-

Prejavy antisemitizmu, Nitra 1991 (A UZŽNO)

gnóza mala zložitý latinský názov, ale zasväteným bolo jasné, že jej, ľudovo povedané, puklo srdce. Narodila sa síce ešte za čias monarchie, ale stotožnila sa s Československom a prebiehajúce udalosti ju desili. Aj preto, že si už predtým „za slovenského štátu“ na vlastnej koži overila pravdivosť večnej židovskej skúsenosti zo života v diaspóre: každá zmena je k horšiemu.“ (Salner 2003: 7)

NOVEMBER A KOMUNITA

Napriek spomenutým (a neskrývaným) obavám židovská komunita vítala vývoj po novembri 1989. Viditeľným dokladom bolo vystúpenie vtedajšieho predsedu ÚZZNO Juraja Reicha na jednej z prvých manifestácií a najmä bohatá účasť všetkých generácií členov obce na týchto protestoch.

Na novú situáciu rýchlo reagovala aj členská základňa. Už koncom novembra začalo svoju činnosť Židovské fórum. Táto neformálna aktivita bola veľmi dôležitá pre ďalší rozvoj komunity. Prispela k formovaniu sebauvedomenia a židovskej identity. Jej začiatky a ciele priblížil Pavel Traubner:

„Po sametovej revolúcii sme sa začiatkom decembra stretli v našom byte Alexander, Franek, Špitzer a Stern a rokovali sme o tom, čo by mala židovská komunita robiť, aby ukázala svoju existenciu na Slovensku. Mojm návrhom bolo zhromažďovať ustráchaných židovských občanov na spoločných Stretnutiach, aby sme vyliezli z Undergroundu, pozdvihli si sebavedomie a dokumentovali účasť v slovenskej spoločnosti. Bezprostredne potom som zorganizoval prvé stretnutie ľudí v nie veľmi dôstojnom a voňavom prostredí starej židovskej kuchyne, kde bolo po prvýkrát cca 20 až 30 pozvaných ľudí.

Postupne sme robili tieto stretnutia viackrát mesačne s obrovským nárastom záujmu a až tak, že priestory Starej jedálne nestačili. Sám bol som sa určil za vedúceho týchto stretnu-

tí – fórum. Prečo? Mal som pocit, že ľudia s nadšením prijímajú všetky nové informácie o aktivitách židovskej náboženskej obce, o politických zmenách, o prípravách na voľby a podobne. Medzi pozvanými boli najskôr známi umelci, ktorých bežní ľudia nestretali na ulici, ako napríklad Labuda či Lasica. Neskôr i významní zahraniční hostia najmä z Izraela, z Rakúska a, samozrejme, zo Slovenska. Nepochybne významným zážitkom bola pre mňa návšteva oboch prezidentov a návšteva Šimona Wiesenthala.“

P. Traubner zhodnotil prínos tejto aktivity: „Na začiatku bol extrémne veľký záujem najmä po informáciách a záujem stretať nových ľudí. Stretli sa ľudia, ktorí sa viac rokov nevideli a mnohí ani nevedeli o sebe, že sú židia. Samotné fórum dokumentovalo, že židovská komunita je významnou súčasťou Slovenskej republiky a umožnilo mnohým verejne deklarovať svoju príslušnosť bez strachu. Po období ateizmu prináša snahu po obnovení náboženského cítenia a vzťah k judaizmu. (...) Samozrejme, za tie roky klesla i frekvencia konania týchto fór, napriek tomu je to jedno z najdlhších aktivít židovskej komunity na Slovensku roku 1989.“ (AA)

Význam Fóra spočíval aj v tom, že prekračovalo úzke hranice náboženskej skupiny a pokúsilo sa osloviť komunitu ako celok, ale aj nežidovskú verejnosť. Významne tak prispelo k budovaniu židovského sebavedomia a identity. Mnohí z účastníkov nevnímali svoju židovskú identitu nábožensky, ale historicky, čo sa stalo terčom kritiky časti veriacich členov obce: „Bola to skupina v prevažnej miere asimilovaných Židov, ktorých cieľom nebola revitalizácia náboženskej inštitucionálnej základne (ŽNO), ale zjednotenie Židov na základe spoločného historického a kultúrneho povedomia a najmä na základe pripomínania si kolektívnej skúsenosti z čias holokaustu.“ (Žiak 2003: 220-221)

Po páde komunistického režimu vedenie komunity muselo riešiť podobné problémy, ako po roku 1945. Opäť bolo potrebné zisťovať skutočný počet obcí a členov, urobiť súpis majetku, riešiť problémy identity v zmenených spoločenských pomeroch a uvažovať o budúcnosti. Už začiatkom roka 1990 sa uskutočnilo Valné zhromaždenie ÚZZNO. Výsledky potvrdili smutnú realitu. Prišli zástupcovia 11 ŽNO. Rýchlo sa ukázalo, že viaceré z týchto obcí existujú len na papieri. Naopak, v „prázdnych“ regiónoch dokázali nájsť dostatok záujemcov a obnovili roky zaniknutú ŽNO.

Novozvolených funkcionárov Zväzu a obcí čakali náročné úlohy. Po roku 1989 vznikla nová legislatíva, ktorá ponúkla cirkvám (vrátane židovskej) právne istoty. Koncom roku 1989

Simon Wiesenthal na Forume (foto Katarína Krajčovičová, A ÚZZNO)

boli zrušené náboženské trestné činy. Vďaka zákonom 16/1990 o zrušení dozoru štátu nad cirkvami a o hospodárskom zabezpečení cirkví a náboženských spoločností, účinnosť stratilo obávané a často aplikované „marenie dozoru nad cirkvami“ (§178 Trestného zákona). V princípe naďalej platila ústava z roku 1960, ktorá obsahovala zmeny v preambule a dodatky týkajúce sa federácie. Po novembri 1989 pribudli ďalšie dôležité články, napr. Listina základných práv a slobôd (Ústavný zákon č. 23/1991). (Tížik 2011: 181-182) Článok 3 zaručuje „základné práva a slobody všetkým bez rozdielu pohlavia, rasy, pleti, jazyka, viery a náboženstva...“. (Tížik 2011: 182) Dôležité zákony, ktoré sa týkali slobody myslenia, svedomia a náboženského vyznania a jeho praktizovania vrátane verejného vzdelávania a autonómie cirkví boli zakomponované v článku 15 a 16.²⁴⁰

Popri spomenutých pozitívach sa komunita musela vyrovnáť s politickými a ekonomickými procesmi, ktoré vyvrcholili rozdelením Československa. Postupne sa však situácia stabilizovala. Reštitučný zákon, ktorý vošiel do platnosti 1. januára 1994, prispel k ekonomickej sebestačnosti aspoň časti ŽNO.²⁴¹ V mnohých prípadoch však vrátené objekty boli v stave, ktorý znemožňoval ich predaj či komerčné využitie.

Aktivizovala sa aj mladá generácia. Už v roku 1990 vznikla Československá únia židovskej mládeže (ČSÚM). Jej autonómnou súčasťou bola Slovenská únia židovskej mládeže (SÚŽM), ktorá viac-menej intenzívne pôsobí dodnes. Výsledkom ich aktivít boli početné semináre, zamerané na poznanie židovskej histórie, tradícií a náboženstva, ale aj brigády na opravu devastovaných cintorínov či synagóg. Ich hlavný význam však spočíval v nadväzovaní osobných kontaktov a formovaní identity. V roku 1992 začalo SÚŽM vydávať (po revolúcii prvý a dlhší čas jediný) židovský časopis Chochmes. Rýchlo

si získal obľubu všetkých generácií komunity. Od roku 1994 SÚŽM funguje samostatne, naďalej však pokračujú intenzívne kontakty a spoločné aktivity s českými rovesníkmi.

V roku 1991 vznikla v Bratislave odbočka medzinárodnej humanitárnej organizácie B'nai B'rit a o rok neskôr začala v Košiciach pôsobiť B'nai B'rit Concordia. Aktívna je aj športová organizácia Makabi.

Už v prvých úvahách o spoločnej knihe sme sa dohodli, že ju v tomto bode ukončíme. Rozdelenie Československa nepredstavuje síce povestný Fukuyamov „koniec dejín“, otvára však novú, zložitú realitu.²⁴² Hoci trvá už viac než tri desaťročia, historikom aj etnológom stále chýba dostatok informácií a hlavne potrebný nadhľad. Pripomenieme aspoň príchod

Predseda ÚŽŽNO František Alexander a premiér Mikuláš Dzurinda pri podpise dohody o čiastočnom odškodnení obetí holokaustu, 9. októbra 2002 (A ÚŽŽNO)

prvého rabína (1993) po štvrtstoročí absencie duchovnej autority a Dohodu medzi vládou SR a ÚZŽNO o čiastočnom odškodnení obetí holokaustu, ktorú 9. októbra 2002 podpísali predseda vlády Mikuláš Dzurinda a predseda ÚZŽNO František Alexander. Tieto finančné prostriedky umožnili vytvoriť dodnes funkčný grantový systém, vďaka ktorému Zväz a jednotlivé obce dokážu riešiť najdôležitejšie problémy svojej existencie. K rozvoju náboženského života prispel príchod rabína Barucha Myersa v júni 1993, ktorý v Bratislave pôsobí dodnes.

V júni 1993 prišiel do Bratislavy rabín Baruch Myers, takže po viac ako štvrtstoročí malo Slovensko opäť rabína. Na fotografii symbolicky dopisuje posledné písmená novej Tóry (foto P.S., 2019, AA)

ZÁVER

Monografia, ktorú ste práve dočítali, sleduje meniace sa vzťahy štátu so židovskou komunitou v období medzi oslobodením Slovenska (a obnovením Československej republiky) v máji 1945 a rozdelením spoločného štátu Čechov a Slovákov 1. januára 1993. Uvedené historické vymedzenie však rozhodne neznamená, že chceme urobiť pomyselnú hrubú čiaru za minulosťou a ignorovať dianie pred či po vymedzenom časovom úseku.

V prvom rade je dôležité uvedomiť si, čo pre židovskú komunitu (ale aj pre úradné inštitúcie a príslušníkov majority) znamenali udalosti v rokoch 1938 – 1945. Nevníмали ich totiž rovnako. Nemalá časť obyvateľov Slovenska dodnes nostalgicky adoruje „blahobyť“ počas vojnového slovenského štátu. Zabúda pritom na jeho korene a len sekundárne vníma hrôzy bombardovania a frontových bojov. Na postoj židov stačí jediné slovo: HOLOKAUST (prípadne v hebrejčine ŠOA).

Pred druhou svetovou vojnou bol pre židov hlavným zjednocujúcim prvkom judaizmus (najmä v jeho konzervatívnej ortodoxnej podobe). Od prelomu 19. – 20. storočia postupne vzrastal význam sionistického hnutia. Zo spomienok pamätníkov vyplýva, že pre časť jeho členov bol dôležitejší spoločenský než ideologický obsah.

Holokaust v plnej miere odkryl hĺbku antisemitizmu na Slovensku. Jeho korene vychádzali z náboženského/kresťanského antijudaizmu, antižidovských predsudkov a stereotypov (tzv.

starý antisemitizmus/antijudaizmus) a modernistických konšpiračných teórií o židovskom ovládnutí sveta. Komunistická ideológia čerpala z osvietenstva a ideálov francúzskej revolúcie (sloboda, rovnosť, bratstvo). Deklaratívne vyjadrovala odpor proti prejavom antisemitizmu a rasizmu, ktoré vnímala ako „reakčný“ pozostatok buržoáznej a nacistickej ideológie. Tým si možno vysvetliť, prečo nemalá časť židov komunistickú stranu a jej ideológiu vítala a podporovala. Rýchlo sa však ukázalo, že realita je iná.

Kominternu (1919 – 1943) a po jej zrušení Informbyro (1947 – 1956) spočiatku podporovali úsilie židov založiť vlastný štát. Neskôr, po neúspechu izraelských komunistov vo voľbách (1949), však Sovietsky zväz (a ostatné socialistické štáty vrátane Československa) zmenili svoj postoj k Izraelu. Podporovali palestínsky boj za národné sebaurčenie a proti vykorisťovateľom, teda Izraelu. (Laqueur 2007: 169) Po šesťdňovej vojne (1967), okupácii Západného brehu, jeruzalemského Starého mesta a nástupe pravicových izraelských strán sa vzťah ľavice k Izraelu a židom v diaspóre ešte zhoršil.

Tragédia holokaustu židovskú komunitu zdevastovala kvantitatívne, ale aj hodnotovo. Zničila jej demografickú štruktúru, oslabila sociálnu kontrolu a spochybnila dovtedy zdanlivo neotrasiteľné hodnoty viery. Po oslobodení sa preživší museli rozhodnúť medzi rôznymi modelovými alternatívami budúcnosti. Najskôr spomenieme donedávna prevládajúci judaizmus (v jeho tradičnej či modernizovanejšej podobe). Následkom nedávneho utrpenia však mnohí stratili vieru a hľadali iné riešenie. Niektorí zvolili „nové náboženstvo“ a s nadšením privítali komunistickú ideológiu, pretože (aspoň teoreticky) hlásala sociálnu spravodlivosť a rovnoprávnosť, čím (zdanlivo) chránila židov pred prejavmi štátneho aj ľudového antisemitizmu. Ilúzie rýchlo stratili v dôsledku politických procesov, ktoré mali

neskrývane antisemitské zameranie. Sekulárnu formu židovskej budúcnosti ponúkal sionizmus, ktorý sľuboval perspektívu života vo vlastnom štáte. Štvrtou možnosťou bola asimilácia. Motívom rezignácie na židovskú identitu bola nádej, že anonymita života v majoritnej spoločnosti je zárukou bezpečnosti pre preživších a generácie ich potomkov. Vzťah k uvedeným alternatívam sa formoval v krátkom prechodnom (relatívne demokratickom a pluralitnom) období medzi oslobodením a nástupom komunistickej moci.

Ďalší vývoj komunity predurčila legislatíva SNR. Na základe nariadenia 231/1945 o úprave pomerov židovskej konfesie vznikla v roku 1945 nová centrálna organizácia Ústredný zväz židovských náboženských obcí na Slovensku. Ako primárny cieľ zvolilo jej vedenie udržiavanie tradícií judaizmu, preto kladlo dôraz na organizovanie religióznych aktivít v prostredí jednotlivých náboženských obcí. V tomto období v prospech židov, ktorí nechceli byť členmi ŽNO, pôsobili Združenie fašistickým režimom rasovo prenasledovaných (SRP) a Ústredný zväz sionistický (ÚSC). Tento zastrešoval rôzne smery sionistického hnutia, ktoré (bez ohľadu na rozdiely v ideologických názoroch) zjednocovala idea vybudovania židovského štátu a s tým spojené organizovanie alija. Až do zákazu vystahovania (1950/1951)²⁴³ zvolilo toto riešenie viac než jedna tretina preživších.

Uvedená situácia sa zmenila počas štyroch desaťročí vlády KSČ. K prvým krokom novej moci patrili silné protináboženské postoje a zákaz väčšiny spolkov (vrátane židovských) v roku 1950/1951. Odvtedy jedinou povolenou židovskou inštitúciou bol Ústredný zväz ŽNO, od ktorého odvodzovali právnu subjektivitu jednotlivé obce. Toto rozhodnutie malo pre komunitu dvojsečné následky. Keďže ŽNO predstavovali jedinú legálnu alternatívu, preberali aj niektoré sociálne či humanitárne aktivity, ktoré v minulosti realizovali rôzne spolky.

Do mozaiky pripomínania obetí holokaustu je nevyhnutné zaradiť aj Stolpersteine. „Kamene potknutia“ s menami zavraždených ukladá autor tejto idey Günter Demnig osobne do dlažby chodníka pred domami, v ktorých žili. Chodcom pripomínajú, že holokaust nebol súborom anonymných štatistických údajov, ale týkal sa konkrétnych ľudí (foto P.S., AA)

V dôsledku toho vstupovali do nich aj židia, ktorí už neboli veriaci. Svoju identitu zakladali na iných princípoch a postupne oslabovali primárne náboženský charakter obcí. Dokladom ich rastúceho vplyvu boli voľby do predstavenstva ŽNO Bratislava v roku 1954. Rabín Katz žiadal zrušiť ich výsledok s odôvodnením, že „...boli zvolení takí židia, ktorí nie sú na to povolani“. Jeho protest predstavenstvo ÚZZNO rozdielom jedného hlasu zamietlo.²⁴⁴

Časť židov však vstup do náboženskej inštitúcie naďalej odmietala a zvolila individuálne prežívanie židovstva alebo asimiláciu. Vývoj komunity negatívne ovplyvnila okupácia Československa v auguste 1968. Z obavy pred návratom k pomerom v päťdesiatych rokoch emigrovalo viac než 50 % vtedajšieho stavu komunity.

Zmenilo sa aj spoločenské postavenie tých, čo ostali. Normalizačný režim ich en bloc podozrieval zo sympatií k sionizmu a zaradil ich do kategórie nelojálnych či dokonca nepriateľských živlov. Politický (tzv. ľavicový) antisemitizmus sa stal neodmysliteľnou súčasťou ideológie a štátnych politík až do pádu režimu v roku 1989. Nová vlna perzekúcií (ktoré však nemali brutalitu 50. rokov) vyvolala pasivitu jednotlivcov a stagnáciu či zánik väčšiny obcí. Kým na Slovensku v polovici päťdesiatych rokov aktívne pôsobilo 43 ŽNO,²⁴⁵ prvé pono-vembrové Valné zhromaždenie ÚZZNO začiatkom roku 1990 evidovalo už len 11 funkčných obcí.²⁴⁶ Zánik komunity sa javil len ako otázka času.

Získané poznatky potvrdzujú názorovú (hodnotovú) diferenciáciu komunity v sledovanom období. Zatiaľ čo ÚZZNO a obce naďalej aplikovali tradičnú stratégiu lojality voči režimu, ktorú porušili len v prípade ohrozenia princípov judaizmu alebo členov komunity, jednotlivci volili individuálny prístup.

Pôsobila tu aj skutočnosť, že tí, čo stratili vieru, nevideli dôvod aktívne podporovať činnosť ŽNO.²⁴⁷ Svoju židovskú identitu buď zatajovali pred úradmi, okolím, niekedy aj pred svojimi potomkami, alebo ju nestavali na judaizme, ale na spoločných historických osudoch. Dôležitú rolu pri formovaní komunity a identity jej členov zohrával holokaust.

Snažili sme sa overiť, či na zvýšený tlak zo strany štátu, ktorý sa snažil kontrolovať a obmedzovať život komunity, reagovala komunita defenzívne až rezignovane. Táto hypotéza sa potvrdila len čiastočne. Jej vedenie zvolilo pragmatický prístup. Bez problémov akceptovalo požiadavky štátu, pokiaľ ich plnenie neporušovalo základné náboženské princípy judaizmu, alebo nebolo hrozbou pre členov komunity. Uvoľnenie režimu v 60. rokoch 20. storočia zvýraznilo existenciu generačných rozdielov. Mladšie generácie tieto procesy vítali a plne podporovali. Starší ľudia, so stále živými skúsenosťami z holokaustu, však uprednostňovali opatrnosť. Upozorňovali, že spolu s pozitívnymi javmi narastá aj otvorený antisemitizmus a neskrývali obavy z ďalšieho vývoja. Po okupácii preto neraz podporovali emigráciu svojich detí, aj keď sami sa rozhodli zostať na Slovensku. Výsledkom bola spomenutá masová emigrácia najmä ľudí v produktívnom veku.

Obdobie normalizácie spôsobilo návrat k zdanlivo opustenému „životu s maskou“. Podobne ako príslušníci majority, aj židia často zvolili pasivitu. Neangažovali sa v komunite, ale svoje (židovské) postoje a názory obmedzili na prostredie rodiny alebo okruh dôveryhodných priateľov. Väzby na judaizmus sa postupným odchodom staršej generácie stále viac uvoľňovali, a vzťah k židovstvu (v latentnej či manifestnej podobe) sa spájal hlavne s kultúrou alebo (na verejnosti skrývanými) sympatiami k štátu Izrael. Po roku 1989, (najmä vďaka mládežníckym táborom, ktoré organizovali niektoré židovské organizácie), mladí

Ľudia získali poznatky o judaizme a tradíciách, ktoré mnohí často prenášali spätne do prostredia rodiny.

Pri spätnom pohľade je zaujímavé hodnotenie muža, ktorý zažil všetky zmeny skúmaného obdobia:

„Keď to beriem ako môj individuálny život, a keď naozaj sa oslobodím od tých frázy všelijakých, že socializmus je zlý alebo čo, tak môj život sa stále zlepšoval a zlepšoval. Najprv ma deportovali, potom ma vyvlastnili, potom som nemohol ísť na gymnázium, tak som musel ísť na priemyslovku, ale potom som mohol diaľkove vyštudovať. Robil som výskumného pracovníka a dokonca robím vysokoškolského učiteľa o filozofii. Robil som vedu. (...) A teraz, keď sa odosobním, tak si myslím, že naozaj socializmus sa rozpadol, pretože bol nefunkčný. Že ten režim nemohol fungovať, lebo sa úplne vyprázdnil. Nemohol fungovať ani technicky, ani organizačne, ani nijak.“ (G1, Muž 1940/13, AA)

Postoj štátu ku komunite sa v jednotlivých obdobiach tiež menil. V päťdesiatych rokoch 20. storočia, v rámci čistiek proti „sionistom“ (prebiehali vo všetkých krajinách východného bloku), režim využíval brutálne metódy a zastrašovanie na upevnenie svojej moci. Sionistické procesy sa však židovských obcí, ktoré boli previazané a kontrolované štátnou mocou, dotkli skôr okrajovo. Štát sledoval a postihoval napr. finančné podpory zo zahraničných židovských inštitúcií. Záujem tajných služieb smeroval viac na odhaľovanie vonkajšieho nepriateľa, než dovnútra komunit.

V období zmeny kurzu KSČ v 60. rokoch 20. storočia sa komunity viac otvorili a k židovstvu v jeho rôznych podobách sa vracala aj časť tých, ktorí ho medzičasom opustili. Viacerí z nich sa zapojili do procesov zmien politického a spoločenského poriadku, za čo boli v normalizačnom období trestaní, hoci nie tak brutálne, ako v 50. rokoch. Štát už nepoužíval explicitné tresty a prenasledovanie. Proti (reálnym či fiktívnym) odporcom vrá-

tane príslušníkom menšín a náboženských skupín však využíval napr. legislatívne prostriedky a postihy v zamestnaní. Pripomenieme v tejto súvislosti článok 4 „socialistickej ústavy“ z roku 1960, ktorý zakotvil vedúcu úlohu strany v spoločnosti, ale tiež pretláčanie ateizmu do spoločnosti; náboženstvo bolo v kontextoch marxizmu-leninizmu definované ako „ópium ľudstva“, prežitok slúžiaci na ovládanie nás... Príklon k náboženstvu (v tomto prípade k judaizmu) mnohí vnímali ako prejav odporu proti vládnucim pomeroch a režim to aj takto vnímal.

Oproti predchádzajúcemu obdobiu, ŠtB sa sústreďovala aj na hľadanie tzv. vnútorného nepriateľa, medzi ktorého zaradovávala aj ŽNO a židovských jednotlivcov. Za pozadím Pražskej jari (tzv. kontrarevolúciou) videla totiž zodpovednosť židovských intelektuálov. Ďalším rozkladným prostriedkom štátu bola preto infiltrácia do obcí. Využíval pritom aj nasadených agentov z radov členov komunity, ktorých získaval nátlakom alebo ponukou rôznych výhod. Paranoja režimu vrcholila vytvorením celoštátnej databázy obyvateľov židovského pôvodu (akcia PAVÚK). ŠtB ju využila nielen ako prostriedok kontroly inštitúcií, ale aj na zastrašovanie a vydieranie jednotlivcov.

Ako sme uviedli na príslušných miestach textu, vedenie komunity uprednostňovalo lojalitu k režimu, pokiaľ zásahy neohrozovali princípy judaizmu alebo jej členov. Do rôznych foriem nesúhlasu sa v období normalizácie individuálne zapojili aj osobnosti z radov židovskej komunity. Až na ojedinelé výnimky však vo svojich vystúpeniach nepožadovali riešenie konkrétnych židovských potrieb, ale zameriavali sa na problémy občianskej spoločnosti.

Zaujímavou a nie plne zodpovedanou ostáva otázka, ktorá sa vynorila v priebehu písania nášho textu: ako stratégiu židovských inštitúcií vnímali členovia komunity, ktorí po nedávnej tragédii stratili vieru, nie však židovskú identitu? Dostupné

údaje zatiaľ neponúkajú jednoznačnú odpoveď. Získané poznatky naznačujú dve možné alternatívy. Prvú predstavuje ignorovanie týchto inštitúcií a vnímanie židovskej identity v rovine spoločného historického osudu. V druhom prípade členstvo v ŽNO im (nákupom pesachových produktov, chanukových sviečok atď.) umožňovali realizovať židovské tradície, ktorým ale nepripisovali náboženský význam.

Na záver treba uviesť, že podobným tlakom, s akými sa musela vyrovnávať židovská komunita, čelili aj iné náboženské či etnické menšiny. Rozdielom bol vplyv medzinárodnej politickej situácie. Nepriateľský postoj voči štátu Izrael inicioval politický antisemitizmus (maskovaný ako „boj proti sionizmu“), ktorý sa stal súčasťou politik štátu. Preberal predsudky a stereotypy tzv. starého antijudaizmu vrátane esencionalistického prisudzovania vrodéných vlastností židovským občanom, a tu už možno hovoriť o prejavocho rasizmu.

Poznámky

¹ Židovstvo v kontexte tejto monografie chápeme ako súhrn náboženských, jazykových, kultúrnych, historických či sociálnych špecifik, ktoré formujú židovské identity.

² Príznačné je, že pred novembrom 1989 sa tieto spomienkové aktivity spájali takmer výlučne s objektmi a členmi židovskej komunity. Až po revolúcii sa časť z nich preniesla aj do verejného priestoru.

³ Konkrétne údaje nájdú záujemcovia v texte alebo v zozname použitej literatúry.

⁴ Archívne výskumy, ktoré sme v uplynulých rokoch absolvovali, boli súčasťou viacerých vedeckých projektov financovaných z rôznych vedeckých grantov (VEGA, APVV) či inštitúcií (napr. Gerda Henkel Stiftung, DSH, SAV, ÚPN a pod.).

⁵ Projekt koordinovala Nadácia Milana Šimečku, ktorá spravuje tieto materiály. Originály všetkých svedectiev sú deponované vo Fortun off Video Archive of Holocaust Testimonies, ktorý je súčasťou Yale Universtiy.

⁶ V tomto prípade nejde o audiovizuálny výskum, takže svedectvá existujú len vo zvukovej podobe.

⁷ Tieto výskumy sa realizujú v rámci projektov APVV-22-0083 Súčasné obrazy socializmu v Čechách a na Slovensku – rodinná pamäť (vedúca Monika Vrzgulová) a VEGA 2/0047/21 Človek v nedemokratických režimoch. Roky 1938 – 1989 v pamäti slovenskej majority a židovskej komunity. Etnologický pohľad, ktorý v rokoch 2021 – 2024 viedol Peter Salner.

⁸ Alija – doslovne výstup do Erec Israel – židovská emigrácia do Izraela.

⁹ Projekt finančne podporila nadácia Gerda Henkel Stiftung a podieľali sa na ňom autori z troch krajín: Péter Apor (vedúci projektu – Maďarsko), Ivica Bumová (Slovensko), Tamáš Kende (Maďarsko), Michaela Lônčíková (Slovensko) a Valentin Sandulescu (Rumunsko).

¹⁰ Povstanie bolo potlačené v noci z 27. na 28. októbra 1944. (Kováč 2024: 290-293)

¹¹ Posledným oslobodeným väčším mestom bola Žilina (30. apríla 1945), boje skončili 3. mája 1945, keď nemeckí vojaci opustili posledné slovenské obce. (Lipták 2003: 298)

¹² Nariadenie SNR č. 1/1944 Zn. nar. SNR z 1. 9. 1944 o vykonávaní zákonodarnej, vládnej a výkonnej moci na Slovensku. (<https://www.aspi.sk/products/lawText/1/11060/1/2/nariadenie-c-1-1944-zb-snr-o-vykonavani-zakonodarnej-vladnej-a-vykonnej-moci-na-slovensku/nariadenie-c-1-1944-zb-snr-o-vykonavani-zakonodarnej-vladnej-a-vykonnej-moci-na-slovensku> (cit. dňa 22. 1. 2023).

¹³ SNA (Slovenský národný archív), PV (fond Povereníctvo vnútra), šk. 1, Situačné hlásenia, správy..., Nitra, 27. 7. 1945, s. 4.

¹⁴ Išlo prevažne o denník *Čas*, ktorý patril DS. Redaktori si obvinenia väčšinou neoverovali. Napr. v kauze Müller a Paškus: „...na obchodoch pána Paškusa a Müllera má účasť každý im rasove príbuzný pekár a obchodník v Dunajskej Strede...“. V článku „Paškus a Müller ešte raz“ im pripisuje aj čierny obchod. Na obvinenia reagovali poškodení súdnou žalobou. Okresný súd v Bratislave nariadil denníku *Čas*, aby uverejnil tlačové vyhlásenie menovaných. Napriek prehratému súdnemu sporu redakcia uverejnila pod článok poznámku: Na svojich tvrdeniach, vyslovených v článku „Paškus a Müller ešte raz“, trváme. („Paškus a Müller ešte raz“, *Čas* 5. novembra 1946, 3. „Uznesenie“, *Čas* 21. decembra 1946, 2.; pozri tiež: „Ako „Čas“ zavádza“, *Pravda*, 23. januára 1947, 2 (viac Bumová 2016).

¹⁵ „K židovským a kresťanským problémom (Ako zabiť antisemitizmus?)“, *Čas*, 14. decembra 1945, 1.

¹⁶ Štefan Baššovanský, „Slovo o antisemitizme“, *Pravda* 15. augusta 1946,

1, 2.; „Pomôžte odstrániť antisemitizmus. (Z kruhov židovských.)“, *Čas*, 29. decembra 1945, 1. a i.

¹⁷ SNA, f. PV, šk. 1, Situačné správy politické a bezpečnostné, Považská Bystrica, 12. 8. 1945, s. 1.; Tamže, Telefonogram, Banská Bystrica, 25. 10. 1945; Tamže, Situačné správy – predloženie, Prievidza 14. 11. 1945, s. 2.

¹⁸ Preklad nedatovaného, pôvodne maďarského rukopisu nám poskytli rodinní priatelia pani Deutschovej.

¹⁹ Nariadenie SNR zo dňa 16. mája 1945 o poštátnení školstva. [https://www.aspi.sk/products/lawText/1/11709/1/2_\(cit._dňa_17._7._2023\).](https://www.aspi.sk/products/lawText/1/11709/1/2_(cit._dňa_17._7._2023).)

²⁰ SNA, f. PV, šk. 1, Situačné správy politické a bezpečnostné, Považská Bystrica, 12. 8. 1945, s. 7.

²¹ Týkalo sa to primárne obyvateľov maďarskej a nemeckej minority, ktorí otvorene kolaborovali s nedemokratickými režimami na území bývalého Československa počas druhej svetovej vojny, ale ohrození boli všetci príslušníci uvedených menšín.

²² SNA, f. PV, šk. 1, Situačné a politické správy – hlásenie, Vrāble, 27. 9. 1945, s. 1.

²³ Sčítání lidu v republice československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I. Praha: Státní úřad statistický 1934, s. 23.

²⁴ Počas 19. storočia došlo v rôznych európskych štátoch k postupnému zrovnoprávneniu náboženských menšín. Proces tzv. otvorenia geta vyvolal aj vo vnútri komunit diskusie o modernizácii židovstva. Myšlienky liberálneho judaizmu (predovšetkým učenie filozofa Mosesa Mendelssohna o nutnosti čiastočnej asimilácie) prenikali z nemeckých krajín aj do uhorskej časti monarchie. V roku 1868 z iniciatívy uhorského ministra školstva, baróna Jozefa Eötvösa, zvolali do Budapešti snem uhorských židovských náboženských obcí s cieľom dosiahnuť jednotnú platformu pre judaizmus v rámci krajiny. Výsledkom bolo ďalšie rozštiepenie komunity. Na území dnešného Slovenska sa vytvorili tri prúdy – tzv. kongresový/neologický (1869), ortodoxný (1871) a status quo ante (1872), ktorý konzervoval judaizmus danej obce v stave pred kongresom (viac pozri Jelínek 2009: 65 a n., Rybářová 2010: 29-31). Neologické a status quo ante obce sa v roku 1926 spojili a od roku 1928

založili spoločnú organizáciu Ješurun. Pôvodné hodnotové/náboženské diferenciacie a názvy obcí si však ponechali.

²⁵ Niektorí sa v Maďarsku ocitli administratívne, iní prekročili hranice nelegálne v snahe uniknúť protižidovským opatreniam a od roku 1942 aj deportáciám do koncentračných táborov. Keď na jar 1944 začali transporty z Maďarska, prebiehala ilegálna emigrácia v opačnom smere.

²⁶ Podrobnejšie napr. Kamenec 1999a, 1999b, 2000; Bumová 2007; Štelmachovič Bumová 2018; Šišjaková – Šmigel' 2009; Šišjaková 2008; Šmigel' 2008, 2011.

²⁷ S prestavbou úzkokoľajnej železnice z Hronskej Dúbravy do Banskej Štiavnice sa začalo už 6. októbra 1943, práce však boli prerušené. Povojnová časť stavby, ktorá dostala pomenovanie Trať mládeže, začala 5. apríla 1947. Dokončená bola 28. októbra 1949 a do prevádzky ju slávnostne uviedli o dva dni neskôr. (<https://www.teraz.sk/magazin/stavba-zeleznice-trate-mladeze-vyrocie/103480-clanok.htm>) Dotyčný uskutočnil alija koncom januára 1949.

²⁸ Text piesne poskytla pani Mária Rybecká, ktorá bola členkou tejto brigády.

²⁹ „Táborová strava byla vyměřena tak, že smrt hladem musela dřív nebo později nastat.“ (Sofsky 2006: 180 a n.) Hlad poznali aj mnohí z tých, ktorí sa skrývali v rôznych mestských či prírodných úkrytoch. Nedostatok jedla bol síce menší, no mal tiež devastáčné zdravotné a psychické následky.

³⁰ MUDr. Andrej Pártoš bol deportovaný do Auschwitzu 22. apríla 1942. Krátko po oslobodení (v novembri 1945) popísal vo svojej prednáške choroby, s ktorými sa počas troch rokov väznenia stretol. Upozornil na pretrvávajúce následky dlhodobého hladovania, ale aj prekonaných pľúcnych ochorení (najmä TBC) a rôznych infekcií (Pártoš 1945: 17-19).

³¹ A ÚZŽNO (Archív Ústredného zväzu židovských náboženských obcí), Zápisnica zo zasadnutia predstavenstva ŽNO Bratislava, 9. 4. 1945.

³² Tamže, Zápisnica zo zasadnutia predstavenstva ŽNO Bratislava, 16. 5. 1945.

³³ Tamže, Zápisnica zo zasadnutia predstavenstva ŽNO Bratislava, 11. 6. 1945.

³⁴ Vyhláška Predsedníctva Slovenskej národnej rady zo dňa 10. septembra 1945, ktorou sa uverejňuje uznesenie Zboru povereníkov Slovenskej národnej rady o úprave pomerov židovskej konfesie na Slovensku. In: Úradný vestník, ročník 1945, č. 23, 29. septembra 1945, s. 515-516.

³⁵ Desať nábožensky dospelých mužov (po absolvovaní rituálu bar micva) potrebných ku konaniu verejnej bohoslužby.

³⁶ Armin Frieder (30. 6. 1911 – 21. 6. 1946) zomrel 9 dní pred svojimi 35. narodeninami počas banálnej operácie. Časť ortodoxných veriacich interpretovala jeho náhlu smrť (a úmrtie ďalšieho zástupcu Ješurunu vo výbore o rok neskôr) ako trest vyššej moci za to, že prijali funkciu, ktorá im nepatrila: „Frieder a Brief opustili tento svet preto, lebo padla na nich cirkevná kliatba veľkého Chatama Sofera; to je jediné vysvetlenie. Každý, kto sa zahráva s týmto nebezpečným ohňom, spáli si prsty.“ (Grünhut 2015: 145) Podrobnejšie k tejto problematike Salner (2016: 100-101).

³⁷ Vyhláška Predsedníctva Slovenskej národnej rady zo dňa 10. septembra 1945, ktorou sa uverejňuje uznesenie Zboru povereníkov Slovenskej národnej rady o úprave pomerov židovskej konfesie na Slovensku. In: Úradný vestník, ročník 1945, č. 23, 29. septembra 1945, s. 515-516.

³⁸ Pôvodné, často maďarsky či nemecky znejúce priezviská, nahradzovali slovenskými. Existovalo niekoľko modelov: preklad priezviska; zachovanie iniciálok; ponechali si meno, na ktoré boli vystavené falošné dokumenty a napokon „voľná tvorba“ (podrobnejšie k tejto problematike Salner 1998: 39-40).

³⁹ „Boli tu veľké boje, aj medzi tunajšími rabínmi, vždy boli problémy medzi rôznymi smermi. Napríklad na Rybnom námestí bol neologický kostol, ale ja som tam v živote nebol, aj keď sme išli okolo, pre nás to bolo ako katolícky kostol.“ (Mielcarková 2016: 44)

⁴⁰ A ÚZŽNO, Zápisnica spísaná dňa 19. 8. 1945 na zasadnutí poradného zboru aut. ort. židovskej náboženskej obce v Bratislave, nezaradené.

⁴¹Prvý z nich bol predsedom Zboru ortodoxných rabínov na Slovensku, druhý stál na čele správneho výboru Orgánu autonómnych ŽNO na Slovensku.

⁴² SNA, f. SLOVÚC (fond Slovenský úrad pre veci cirkevné), šk. 1, Sťažnosť Najvyššiemu správneému súdu v Bratislave, Odpis, 16. 11. 1945, s. 4, nepag.

⁴³ Tamže, s. 5, nepag. Najvyšší správny súd sťažnosť odmietol. (Tamže, Uznesenie, č. 145/1945-47, 7. 3.1947, nepag.)

⁴⁴ A ÚZŽNO, Zápisnica spísaná na zhromaždení židovskej náboženskej obce dňa 18. augusta 1946.

⁴⁵ Vyhláška Predsedníctva Slovenskej národnej rady zo dňa 10. septembra 1945, ktorou sa uverejňuje uznesenie Zboru poverenikov Slovenskej národnej rady o úprave pomerov židovskej konfesie na Slovensku. In: Úradný vestník, ročník 1945, č. 23, 29. septembra 1945, s. 515-516.

⁴⁶ Podľa Eichlera: „Počtove bude to vyžadovať najmenej desať členov mužského pohlavia, organizovaných a majúcich synagógu/modlitebňu, kde sa môžu a fakticky konajú bohoslužby.“ (Eichler nedatovaný rkp.: 27, AA) Neskôr sa podmienky zmiernili, takže kritériom bolo, aby sa bohoslužby „...konali aspoň raz do týždňa o sobotách.“ (Eichler nedatovaný rkp.: 28, AA)

⁴⁷ A ÚZŽNO, šk. 52, Šaštín, 7. 10. 1946.

⁴⁸ Tamže, 24. 10. 1946.

⁴⁹ Tamže, 13. 11. 1946.

⁵⁰ Tamže, šk. 58, Vrútky, 12. 10. 1949.

⁵¹ Tamže, 7. 4. 1950.

⁵² Rituálny mäsiar.

⁵³ A ÚZŽNO, šk. 25, Stará Lubovňa, 14. 7. 1948.

⁵⁴ Maskir je kolektívna sviatočná bohoslužba spojená so spomienkou na mŕtvych.

⁵⁵ A ÚZŽNO, šk. 25, Spišská Nová Ves, 9. 5. 1947.

⁵⁶ Tamže, 6. 6. 1947.

⁵⁷ V Piešťanoch „už 19. júna 1945 sa uskutočnilo prvé verejné zhromaždenie členov autonómnej ortodoxnej židovskej obce. Rozhodlo sa zjednotiť obe oddelené obce a postarať sa o vybudovanie alebo udržiavanie najdôležitejších inštitúcií ako minjan, šechita, mikve, Chevra kadiša“. (Iltis 1959: 182) V Žiline hľadali kompromis. Predseda ortodoxnej obce I. Klein „poukázal na protest ortodoxných rabínov proti zjednoteniu a navrhol, aby v Žiline židovské zariadenia slúžili všetkým členom bez ohľadu na to, ku ktorej obci patria“. V zjednotenej obci sa „I. Klein stal podpredsedom ŽNO a súčasne predsedom dôležitej kuchynskej komisie, ortodoxný Jakub Herzka je zvolený za správcu kostola atď.“ (Frankl – Frankl 2008: 289-290)

⁵⁸ Podľa dobového pravopisu Sdruženie, z toho skratka SRP, ktorú používame aj v tomto texte.

⁵⁹ ABS (Archív bezpečnostních složek), Studijní ústav MV, Židovské organizace (ďalej f. 425), sign. 425-226-2, Zápisnica spísaná o schôdzi v.v.C.O. (výkonného výboru sionistickej organizácie-pozn. autorov) dňa 29. 5. – 2. 6. 1945, s. 21 pag.

⁶⁰ SNA, f. SRP, Zápisnica z 6. 1. 1946, s. 1, nespracovaný fond; Tamže, Zápisnica 20. 2. 1946, s. 1, nespracovaný fond.

⁶¹ ABS, Studijní ústav MV, f. 425, sign. 425-226-2, Zápisnica spísaná o schôdzi v.v.C.O. dňa 29. 5. – 2. 6. 1945, s. 21 pag.

⁶² Tamže, sign. 425-212-5, Stanovy SRP, s. 1-2.

⁶³ <https://www.upn.gov.sk/data/pdf/zak-15maj-1942.pdf> (cit. dňa 19. 6. 2024), AA.

⁶⁴ SNA, f. SRP, Zápisnica z 15. 11. 1945, s. 2, nespracovaný fond.

⁶⁵ Ústavní dekret presidenta republiky ze dne 2. srpna 1945 o úpravě

československého státního občanství osob národnosti německé a maďarské.<https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1945/33/> (cit. dňa 31. 7. 2023)

⁶⁶§ 2 (1) Osobám, spadajícím pod ustanovení § 1, které prokáží, že zůstaly věrný Československé republice, nikdy se neprovinily proti národům českému a slovenskému a buď se činně zúčastnily boje za její osvobození, nebo trpěly pod nacistickým nebo fašistickým terorem, zachovává se československé státní občanství. (<https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1945-33>, cit. dňa 16. 2. 2018)

⁶⁷ „Sme za poriadok na Slovensku, bezpečnosť osobnú a majetkovú“, ČAS, 3. júna 1945, 3.

⁶⁸ SNA, f. SRP, Zápisnica z 23. 10. 1945, s. 2, nespracovaný fond.

⁶⁹ Tamže, Zápisnica z 15. 11. 1945, s. 2, nespracovaný fond.

⁷⁰ SNA, f. PV prez/NB, 1946, šk. 37, PV – 4003/46-prez.

⁷¹ Tamže, f. Rehabilitačná komisia ÚV KSS 1945 – 1963, šk. 2, List O. Langera predsedovi KSS Viliamovi Širokému z 28. 3. 1947.

⁷² Zákon ze dne 16. května 1946 o neplatnosti některých majetkově-právních jednání z doby nesvobody a o nárocích z této neplatnosti a z jiných zásahů do majetku vzházejících; <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1946/128/19480428> (cit. dňa 1. 8. 2023)

⁷³ Zákon ze dne 7. dubna 1948, kterým se mění a doplňuje zákon ze dne 16. května 1946, č. 128 Sb., o neplatnosti některých majetkově-právních jednání z doby nesvobody a o nárocích z této neplatnosti a z jiných zásahů do majetku vzházejících; (cit. dňa 1. 8. 2023)

⁷⁴ SNA, f. ÚV KSS, GT, šk. 2145, GT – 197/11.

⁷⁵ Tamže, f. ÚP SNR, šk. 633, inv.č. 1301/1947, s. 2.

⁷⁶ „Reštitučné žaloby sa zastavujú“, PRAVDA, 4. 3. 1948, s. 3.

⁷⁷ Podrobne sa problematike pogromov venujeme v nasledujúcej rozpracovanej monografii.

⁷⁸ Trestné konania v súvisi s povojnovými pogromami a výtržnosťami boli v riešení až po nástupe komunistov (1948). Obžalovaní z Topoľčianskeho pogromu (1945) a bratislavských výtržností (1946) boli súdení až po roku 1950, z bratislavského pogromu 1948 ešte v tom istom roku. Odsúdení agresori a agresorky dostávali nízke tresty, na ktoré sa vzťahovala prezidentská amnestia (viac Štelmachovič Bumová 2018). Povojnové vraždy židov neboli vyriešené.

⁷⁹ ABS, Studijní ústav MV, f. 425, sign. 425-239-4, Pamätný spis o židovskej otázke, 11. 9. 1946.

⁸⁰ V tom čase pôsobil ako podpredseda československej vlády za DS.

⁸¹ Antonín Zápotocký (1884 – 1957). Spolu s Klementom Gottwaldom niesli označenie „robotnícky prezident“. Pred vojnou pôsobil ako generálny tajomník KSČ. Počas vojny strávil päť rokov v koncentračnom tábore za politickú činnosť. Po návrate vystriedal viaceré posty: bol predsedom Ústrednej rady odborov, člen predsedníctva ÚV KSČ, predseda Ústavodarného národného zhromaždenia, predseda vlády a po smrti Klementa Gottwalda sa v roku 1953 stal prezidentom ČSR (1953 – 1957). (Švihran 2016: 231-233)

⁸² Viliam Široký (1902 – 1971) patril k najbližším spolupracovníkom Klementa Gottwalda. Bol predsedom KSS a podpredsedom vlády (1945 – 1953). Osobne sa angažoval pri prípravách procesu s „buržoáznymi nacionalistami na Slovensku“. V rokoch 1953 – 1963 predseda československej vlády. Počas revízií komunistických procesov v roku 1963 bol z funkcií odvolaný. (Pešek a kol. 2003: 317-323)

⁸³ Vladimír Clementis (1902 – 1952) bol politik a právnik, spisovateľ, člen KSČ od roku 1924. V roku 1939 ho zo strany vylúčili, pretože vyjadril pochybnosti nad uzavretím sovietsko-nemeckého paktu o neútočení. Druhú svetovú vojnu prežil v zahraničí, hlavne v Británii. Po návrate mu na základe sebakritiky členstvo v strane obnovili. Bol prvým verejne obvineným komunistickým politikom v ČSR. Pôvodne mal byť súdený ako vodca slovenských buržoázných nacionalistov, napokon ho zaradili do procesu „so sprisahaneckým centrom na čele s Rudolfom Slánským“.

Patril medzi jedenástich odsúdených na trest smrti (viac Štefanica 2017: 108-123; Pešek a kol. 2003: 52-55).

⁸⁴ NA ČR (Národní archiv České republiky), f. KSČ – Ústřední výbor 1945 – 1989 Praha politický sekretariát 1951 – 1954 (ďalej KSČ-ÚV-02/5), arch. j. 187/16, sv. 69, s. 1 pag.

⁸⁵ Tamže, s. 5 pag.

⁸⁶ Tamže, s. 6 pag.

⁸⁷ ABS, Studijní ústav MV, f. S/2, sign. 215-44-5, s. 25-27 pag.

⁸⁸ Tamže, zbierka Zvláštní vyšetovací spisy (ďalej zb. ZV), arch. č. ZV-113 MV 1, Valášek Oskar, Budovanie ŠtB aparátu v rokoch 1945 – 1946, s. 55 pag.; Pozri tiež: Tamže, Záznam, nedatované, s. 121-122 pag.

⁸⁹ Boli to spoločenské organizácie, väčšinou skautského či telovýchovného charakteru (podobne majoritný Orol alebo Sokol). Počas adolescencie mnohí z nich vystriedali niekoľko ideologicky rôznorodých sionistických skupín. Pre ich voľbu bolo dôležitým kritériom to, či v nich boli ich priatelia.

⁹⁰ NA ČR, f. KSČ – Ústřední výbor 1945 – 1989 Praha politický sekretariát 1951 – 1954 (ďalej KSČ-ÚV-02/5), arch. j. 187/16, sv. 69, s. 6 pag.

⁹¹ Tamže, s. 10, 11 pag.

⁹² Tamže, s. 8 pag.

⁹³ Dobovo Ústřední svaz cionistický (ÚSC).

⁹⁴ Posláním Palestínskeho úradu bolo organizovať prisťahovanie Židov do vtedajšej Palestíny. Právne bol organizovaný v rámci štruktúry ÚSC. V rámci Československa boli zriadené dva – jeden v Prahe pre Čechy a Moravu a druhý v Bratislave. Obidva koordinovala Židovská agentúra (SOCHNUT) a Výkonný výbor Valného zhromaždenia ÚSC.

⁹⁵ ABS, Studijní ústav MV, f. 425, sign. 425-226-2, Zápisnica spísaná o schôdzi v.v.C.O. dňa 29.5. – 2.6.1945, s. 20 pag.

⁹⁶ NA ČR, f. KSČ-ÚV-02/5, arch. j. 187/16, sv. 69, s. 7 pag.

⁹⁷ Tamže, s. 16-17 pag.

⁹⁸ Z buržoázneho nacionalizmu boli obvinení slovenskí (aj komunistickí) politici, ktorí sa snažili presadiť či zachovať väčšiu samostatnosť slovenských zákonodarných (napr. SNR, ktorej právomoci boli postupne okliešťované tromi pražskými dohodami) a výkonných inštitúcií od československých centrálnych úradov v Prahe. Spolu s tzv. „sionistami“ boli obviňovaní a odsúdení zo snahy o rozbitie ČSR a vytvorenie nezávislého slovenského štátu.

⁹⁹ Ostatní (spomínaní Daniel Okáli či Gustáv Husák, ale aj ďalší), boli súdení v procese proti slovenskému buržoáznemu nacionalizmu v inom súdnom konaní (pozri napr. Štefanica 2017).

¹⁰⁰ Všetkých odsúdených v septembri 1963 zbavili pôvodnej obžaloby v plnom rozsahu a boli rehabilitovaní v rámci KSČ aj v zamestnaní. Väčšinou boli aj finančne odškodnení (viac Štelmachovič Bumová 2019: 83 a n.).

¹⁰¹ Ako na základe vlastnej skúsenosti spoznal Ján Bernfeld, ktorého odsúdili v roku 1957, spolupráca s JOINT-om bola dôvodom na obvinenie a proces aj v druhej polovici 50. rokov (podrobnejšie Bernfeld 2004).

¹⁰² A ÚPN, KS ZNB S ŠtB B. Bystrica (Krajská správa Zboru národnej bezpečnosti B. Bystrica), KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica, BB-OB, Objektový zväzok Sionisti, arch. č. 381, pag. 87.

¹⁰³ V jej vedení pôsobili Gizi Fleischmanová, Tibor Kováč, Armin Frieder, Andrej Steiner, Oskar Neumann, Wilhelm Fürst a Michael Dov Weismandel (viac pozri Fatranová 2007).

¹⁰⁴ A ÚPN, KS ZNB S ŠtB B. Bystrica, KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica, BB-OB, Objektový zväzok Sionisti, arch. č. 381, Zápis o výpovedi, 2. 4. 1952, s. 3 pag.

¹⁰⁵ A ÚZŽNO, šk. 3, Lučenec, 20.11.1951

¹⁰⁶ Tamže, 26.12.1951. (Podrobnejšie k tejto problematike pozri Salner 2016: 83 a n.)

¹⁰⁷ A ÚPN, KS ZNB S ŠtB B. Bystrica, KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica, BB-OB, Objektový zväzok Sionisti, arch. č. 381, Správa o kontrolnej inštrukcii na III. odbore protisionistického ref. 312, III. odb. KS-MV, s. 103 pag.

¹⁰⁸ Tamže, s. 107-108 pag.

¹⁰⁹ Tamže, s. 110 pag.

¹¹⁰ ABS, Studijní ústav MV, f. 425, sign. 425-239-4, Pamätný spis o židovskej otázke, 11. 9. 1946, s. 1.

¹¹¹ A ÚZŽNO, Zápisnica zo zasadnutia predstavenstva ÚZŽNO, 12. 7. 1953.

¹¹² Vtedajší volebný systém charakterizoval frekventovaný dobový vtíp nasledovne: Za kapitalizmu sa vie, kto kandiduje, za socializmu sa vie, kto bude zvolený.

¹¹³ A ÚZŽNO, Obežník ŽNO Bratislava č. 1153/1954 zo dňa 9. 4. 1954.

¹¹⁴ Tamže, Obežník ŽNO Bratislava č. 551/1954 zo dňa 21. 11. 1954.

¹¹⁵ Ústavní zákon č. 150/1948 Sb. Ústavodárneho Národného shromáždění v paragrafe 16 uvádza: „(1) Každý má právo vyznávať súkromě i veřejně jakoukoli náboženskou víru nebo být bez vyznání. (2) Všechna náboženská vyznání a bezvyznání jsou si před zákonem rovna.“ <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1948/150/.html> (cit. dňa 17. 2. 2024).

V roku 1960 bol prijatý Ústavní zákon 100/1960 Sb. ze dne 11. července. Vzťah k vierovyznaniu definuje článok 32: „(1) Svoboda vyznání je zaručena. Každý může vyznávat jakoukoli náboženskou víru, nebo být bez vyznání, i provádět náboženské úkony, pokud to není v rozporu se zákonem. (2) Náboženská víra nebo přesvědčení nemůže být důvodem k tomu, aby někdo odpíral plnit občanskou povinnost, která je mu uložena zákonem.“ <https://www.upn.gov.sk/data/pdf/ustava100-60.pd>. (cit. dňa 17. 2. 2024). Zdanlivo jednoznačné formulácie v prípade oboch

ústav relativizovali paragrafy, ktoré zdôrazňovali význam vedeckého (rozumej ateistického) vzdelávania. V praxi bolo prenasledovanie veriacich častým javom.

¹¹⁶ A ÚZZNO, Zápisnica zo schôdze zo zasadnutia predstavenstva ŽNO Bratislava, 21. 10. 1956.

¹¹⁷ Tamže, Zápisnice zo zasadnutia predstavenstva ÚZZNO, 14. 11. 1954. Najkvalitnejšie (zadné) hovädzie mäso obsahuje veľa žíl (a teda aj krvi) je preto z hľadiska kôšerných predpisov nepoužívateľné.

¹¹⁸ Podľa Aleny Heitlingerovej „Úřady dbaly na ústavní záruky náboženské svobody. Během celého komunistického období zahrnovali oslavy svátků jako Chanuka, Purim nebo Pesach ve větších obcích v Praze, Bratislavě nebo Košicích také kulturní a jiné společenské aktivity a zvláštní programy pro děti. Avšak účast na těchto aktivitách obcí byla pečlivě sledována státními místy a pro členy Komunistické strany mohla účast způsobit problémy v kariéře.“ (Heitlingerová 2007: 31)

¹¹⁹ Respondent žije na Slovensku. Mail zo dňa 7.2. 2008.

¹²⁰ Podľa dobového vtipu komunistickú stranu tvorilo 20% komunistov a 80% živiteľov rodín... So životom s maskou súviselo aj známe konštatovanie „mám svoj názor, ale nesúhlasím s ním“...

¹²¹ Mail zo dňa 2. 1. 2006 (AA).

¹²² Na túto skutočnosť upozornila aj Alena Heitlingerová (2007: 93) či Ján L. Kalina (1994).

¹²³ Modlitebný šál.

¹²⁴ Oskar Langer (1907 – 1966) v Slánskeho procese vystupoval ako svedok. V roku 1951 ho zatkli a obvinili zo špionáže spojenej s „medzinárodným sionistickým spiknutím“ a z tzv. židovského buržoázneho nacionalizmu. 28. 8. 1953 ho odsúdili na 22 rokov do väzenia. Po amnestii bol v roku 1960 prepustený a v roku 1963 rehabilitovaný. (<https://www.politicképrocesy.cz/cs/osoba/langer-oskar-6UZI0R> 3. 5. 2024); pozri tiež Langerová 2007.

¹²⁵ Respondentka dnes žije v Nemecku. Mail zo dňa 1. 11. 2007 (AA).

¹²⁶ Michael Gero napísal svoje spomienky v Hamburgu, kam emigroval po auguste 1968. Poskytol nám ich jeho syn Peter, ktorému chceme touto cestou poďakovať.

¹²⁷ Najznámejšia je zbierka Jána L. Kalinu 1000 a 1 vtip, ktorá prvý raz vyšla v roku 1969. Podrobnejšie si osudy autora a jeho diela všimneme na inom mieste...

¹²⁸ V tom čase bol členom politického byra ÚV KSČ a v rokoch 1953 – 1961 minister vnútra ČSR (viac Tomek 2009).

¹²⁹ Pôvodne kniha vyšla v roku 1954, slovenský preklad o 3 roky neskôr. Okolnosti jej vzniku (a dobu, v ktorej sa dej odohrával) vysvetlil autor v poslednom zväzku svojich pamätí: „... chcel som ukázať, ako sa veľké historické udalosti odrážajú na živote ľudí v neveľkom meste: tlmočiť svoje pocity z oteplenia, svoje nádeje. O „Odmäku“ sa veľa popisalo. Bolo to obdobie prechodné, niektorí ľudia sa ťažko zriekali nedávnej minulosti...“ (Erenburg 1966: 326 a n.)

¹³⁰ Odsúdený v politickom procese proti slovenským buržoáznym nacionalistom (1954) spolu s Gustávom Husákom, Danielom Okálím, Ivanom Horváthom a Ladislavom Holdošom a spol. na 10 rokov. (Pešek a kol. 2003: 243)

¹³¹ <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1960/100/19600711.html> (cit. dňa 17. 2. 2024).

¹³² Veriaci sa usilovali dodržiavať šábes aj v Auschwitzi či v iných nacistických koncentračných táboroch: *„Ja osobne som nábožne založený a som tam, prosím pekne, aj v koncentráku v sobotu nepracoval. Som, kde bolo možné som sa tomu vyhol. Tak boli sme zahnaní do nejakej roboty, ja som sa tak tváril s lopatou, že niečo robím.“* (OH, Muž 1923/72)

¹³³ A ÚZŽNO, Zápisnica zo zasadnutia predstavenstva ŽNO Bratislava, 11. 9. 1967.

¹³⁴ Tamže, Zápisnica zo zasadnutia predstavenstva ŽNO Bratislava, 8. 1. 1967.

¹³⁵ Tamže, 8. 1. 1967.

¹³⁶ Tamže, nezaradené. Reštitúcie sa napokon neuskutočnili a došlo k nim až v prvej polovici deväťdesiatych rokov minulého storočia.

¹³⁷ A ÚZZNO, Zápisnica zo zasadnutia predstavenstva ŽNO Bratislava, 13. 12. 1964.

¹³⁸ Tamže, Zápisnica zo zasadnutia predstavenstva ŽNO Bratislava, 7. 2. 1965.

¹³⁹ Tamže, List č. 380/1974 zo dňa 15. novembra 1974. Situácia sa zmenila až po novembri 1989. Budova prešla náročnou rekonštrukciou a 20. júna 1993 v nej otvorili kôšernú reštauráciu Chez David. Z ekonomických dôvodov sa v roku 2003 zmenila na nekôšernú „reštauráciu v židovskom štýle“. Neskôr ju nový prevádzkovateľ so súhlasom ÚZZNO premenil na Zámocký pivovar). (<https://zivot.pluska.sk/rozhovory/koser-restauraciunemame-ako-jedini>)

¹⁴⁰ A ÚZZNO, Zápisnica zo zasadnutia predstavenstva ŽNO Bratislava, 13. 12. 1964. (Pozn. František Lipa bol funkcionárom ÚZZNO a podľa zápisnice „súhlasí s vykonaním tejto intervencie“. Tamže).

¹⁴¹ Tamže, Zápisnica zo zasadnutia predstavenstva ŽNO Bratislava, 23. 10. 1965.

¹⁴² Tamže, Zápisnica zo zasadnutia predstavenstva ŽNO Bratislava, 20. 3. 1966.

¹⁴³ Na „židovských spoločenských základoch“ fungovala aj skupina, ktorá sa schádzala v „obecné košer jídelně v Košicích“. (Heitlingerová 2007: 119-120)

¹⁴⁴ A ÚZZNO, Zápisnica zo zasadnutia predstavenstva ŽNO Bratislava, 14. mája 1967.

¹⁴⁵ Mail z februára 2005 (AA).

¹⁴⁶ SNA, MŠaNO, šk. 167, List ŽNO Bratislava adresovaný Ministerstvu financií, 7. 8. 1964. (Výbor na ochranu hrobu Chatama Sofera a (veľkých) učencov.)

¹⁴⁷ A ÚZZŽNO, Zápisnica zo zasadnutia predstavenstva ŽNO Bratislava, 10. 8. 1964.

¹⁴⁸ Eugen Bárkány (1885-1967) bol vyštudovaný stavebný inžinier, venoval sa reštaurátorstvu, zberateľstvu a dokumentácii židovského dedičstva na Slovensku. V roku 1928 založil v Prešove židovské múzeum, ktoré fungovalo do roku 1938. Jeho zbierka, uložená vo viacerých múzeách na Slovensku a súpis židovských realít, predstavujú významnú časť židovského dedičstva v súčasnosti.

¹⁴⁹ A ÚZZŽNO, Zápisnica zo zasadnutia predstavenstva ŽNO Bratislava, 13. 12. 1964.

¹⁵⁰ Tamže, Zápisnica zo zasadnutia predstavenstva ŽNO Bratislava, 12. 11. 1967.

¹⁵¹ Eugen Bárkány zomrel 3. 11. 1967 v dôsledku vážnej choroby.

¹⁵² A ÚZZŽNO, Zápisnica zo zasadnutia predstavenstva ŽNO Bratislava, 12. 11. 1967.

¹⁵³ Bárkányho zbierka bola vystavená až v roku 2012 po otvorení Židovského komunitného múzea v priestoroch jedinej zachovanej bratislavskej synagógy. Okrem stálej expozície múzeum organizuje každoročne krátkodobé tematické výstavy (podrobnejšie Borský 2016).

¹⁵⁴ Jewish Agency for Palestine/Izrael – najčastejšie nazývaná SOCHNUT bola vytvorená v roku 1929. Je dobrovoľnou židovskou organizáciou s centrom v Jeruzaleme a je aktívna v 58 štátoch. Vedenie pozostáva zo Židov aj v Izraeli aj v diaspóre. Pred tým, ako bol uznaný štát Izrael, Židovská agentúra pomáhala Židom z celého sveta a Svetovej sionistickej organizácii vytvoriť židovský národný štát v Palestíne pod britským mandátom.

¹⁵⁵ Ladislav Mňačko (1919 – 1994), prozaik, básnik. Známý slovenský spisovateľ bol účastníkom procesu s A. Eichmannom a netajil sympatie k štátu Izrael. Keď po šesťdňovej vojne (1967) Československo prerušilo diplomatické styky so židovským štátom, Mňačko zvolil emigráciu. Usídlil sa v Izraeli, no neprerušil kontakty so svojou vlasťou. V roku 1968 sa stal tvárou týchto študentských pobytov.

¹⁵⁶ Nevieme preukázať, či to tak naozaj bolo.

¹⁵⁷ A ÚPN, S ZNB Hlavného mesta Bratislavy a Zs. kraja, S ŠtB Bratislava, B 8/II, šk. 5, inv. č. 174, Štátnobezpečnostná situácia v hl. meste Slovenska – Bratislave a Západoslovenskom kraji (1968 – 1970), s. 272-273.

¹⁵⁸ Osobný zväzok (OZ) – znamenal, že z hľadiska ŠtB bola osoba podozrivá alebo vykonávala nepriateľskú protištátnu činnosť. Zavádzal sa po preverení signálu o páchaní alebo príprave protištátnej trestnej činnosti. Operatívny pracovník mal využiť všetky vhodné a možné operatívne prostriedky a bol povinný vynaložiť úsilie na rýchle odhalenie tejto činnosti a zaistenie osôb, ktoré ju realizujú. V priebehu rozpracovania vykonával opatrenia k dokumentácii trestnej činnosti. (Gula – Vališ 1994: 17)

¹⁵⁹ Zväzok nepriateľskej osoby (NO) – spis vedený k sústreďovaniu podozrení na osoby, ktoré svojím jednaním alebo politickými postojmi podľa ŠtB ohrozili alebo by mohli ohroziť vnútorný poriadok a bezpečnosť štátu.

¹⁶⁰ A ÚPN, S ZNB Hlavného mesta Bratislavy a Zs. kraja, S ŠtB Bratislava, B 8/II, šk. 5, inv. č. 174, Rozbor štb. situácie v kraji – správa (4. 8. 1969), s. 8.

¹⁶¹ Tamže, šk. 8, inv. č. 201, Vykonávací plán hlavných úloh Správy ŠtB na rok 1975, s. 33.

¹⁶² Tamže, šk. 10, inv. č. 226, Vykonávací plán hlavných úloh Správy ŠtB na rok 1976, s. 29.

¹⁶³ Tamže.

¹⁶⁴ Tamže, šk. 12, inv. č. 260, Ročný vykonávací plán práce Správy ŠtB na rok 1978, s. 44.

¹⁶⁵ Chana Jablonková udáva číslo olim zo Slovenska 7915 (Jablonková 1998: 116), Bumová 8925 plus individuálne emigrujúcich 1059. (Bumová 2010: 34-35)

¹⁶⁶ Hebrejsky „príprava“. Hachšary slúžili na prípravu budúcich olim (emigrantov) na život v Erec Israel.

¹⁶⁷ Heitlingerová (2007: 138), ale aj poznatky P. Salnera z výskumu G2 potvrdzujú, že rodičia v reálnom očakávaní možnej emigrácie často tlačili svoje deti k tomu, aby uprednostnili „praktické“, všeobecne aplikovateľné profesie (medicína, farmácia, chémia, ekonómia, technické vedy) pred „nepraktickým“ spoločenskovedne či umelecky zameraným štúdiom.

¹⁶⁸ Respondentka žije vo Veľkej Británii; Mail zo dňa 12. 8. 2008 (AA).

¹⁶⁹ Respondent žije na Slovensku; Mail zo dňa 28. 8. 2018 (AA).

¹⁷⁰ Respondent žije v Bratislave. Mail zo dňa 24. 8. 2008 (AA).

¹⁷¹ V doterajšej vzorke je 12 emigrantov a 29 ľudí, ktorí žili a žijú na Slovensku.

¹⁷² <https://ibadateln.cz/cs/slovník/opusteni-republiky>. (cit. dňa 18. 3. 2020)

¹⁷³ Pokiaľ sa emigranti v zahraničí neangažovali proti režimu, mohli na základe uznesenia Konferencie o bezpečnosti a spolupráci v Európe (1975) urovnať svoje vzťahy s režimom. Po zaplatení stanovenej pokuty určovanej obvykle podľa výšky dosiahnutého vzdelania, mohli opäť prichádzať do Československa. Pri posudzovaní takýchto žiadostí úrady prísnejšie postupovali voči žiadateľom z „nepriateľského“ Izraela.

¹⁷⁴ Respondentka dnes žije v SRN. Mail zo dňa 1.11. 2007 (AA).

¹⁷⁵ Respondentka dnes žije v Izraeli. Mail z augusta 2008 (AA).

¹⁷⁶ Respondentka dnes žije v Nemecku. Mail z 21. 2. 2009 (AA).

¹⁷⁷ Respondentka dnes žije v Anglicku. Mail z júla 2008 (AA).

¹⁷⁸ Stretnutie; Respondentka dnes žije v Kanade. Mail z júna 2005 (AA).

¹⁷⁹ Africký štát Biafra patrila v 60. či 70. rokoch 20. storočia k najbiednejším krajinám sveta a jeho meno bolo symbolom chudoby.

Slovné spojenie Biafra ducha použil francúzsky spisovateľ Louis Aragon ako charakteristiku stavu kultúry v Československu po okupácii v auguste 1968.

¹⁸⁰ Gustáv Husák bol spočiatku vnímaný ako reformný komunista v procese Pražskej jari a zástanca federalizácie Československa. Na Vysočanskom zjazde (mimoriadny XIV. zjazd ÚV KSČ), ktorý bol zvolaný deň po okupácii ČSSR 22. 8. 1968, boli do ÚV KSČ zvolení aj internovaní členovia Dubčekovského vedenia, a tiež okrem Husáka aj ďalší reformní komunisti – Viktor Pavlenda, Jozef Zrak, Hvezdoň Kočtúch. Kolaboranti (Biľak, Indra, Kolder a iní zvolení neboli). (Rychlík a kol. 2024: 491)

¹⁸¹ <http://web.quick.cz/pr/history/pouceni.htm> (cit. dňa 2. 7. 2024)
V ďalšom texte uvádzame ako Poučenie.

¹⁸² Podľa L. Liptáka týmito hodnotami boli vedúca úloha robotníckej triedy a komunistickej strany; socialistický štát ako nástroj diktatúry proletariátu; dôsledné uplatňovanie marxisticko-leninskej ideológie; spoločenské vlastníctvo výrobných prostriedkov a napokon princípy proletárskeho internacionalizmu. (Lipták 2003: 314-315)

¹⁸³ Leonid Iljič Brežnev sa rozhodol pre Gustáva Husáka, imponoval mu jeho pragmatizmus, Vasil Bilak mal byť druhým človekom v strane. Na odstavenie Alexandra Dubčeka využila Moskva marcové MS v ľadovom hokeji. Dňa 18. 3. 1969 sa víťazstvo československej hokejovej reprezentácie nad „Ruskom“ zvrhlo do protisovietských demonštrácií a výtržností voči sovietskym inštitúciám v republike. Hrozila ďalšia vojenská „intervencia“, ktorá ustúpila „intervencii“ politickej a Alexander Dubček súhlasil so svojou rezignáciou (viac pozri Rychlík a kol. 2024: 499-500).

¹⁸⁴ Čistky rozdelili členov strany do troch kategórií: na preverených, vyškrtnutých za neaktívnosť a vylúčených.

¹⁸⁵ <http://web.quick.cz/pr/history/pouceni.htm> (cit. dňa 1. 7. 2024).

¹⁸⁶ Tamže. Z menovaných len E. Goldstücker a E. Löbl pochádzajú zo Slovenska, pričom iba druhý z nich tu žil a pôsobil. Obaja zažili väznenie v päťdesiatych rokoch a vďaka tejto skúsenosti, krátko po sovietskej okupácii, emigrovali.

¹⁸⁷ Tamže.

¹⁸⁸ A ÚPN, KS ZNB hl. mesta Bratislavy a Západoslovenského kraja, S ŠtB Bratislava, B 8/II, šk. 6, inv. č. 177, Ročný vykonávací plán práce S ŠtB Bratislava na rok 1971, s. 22.

¹⁸⁹ Tamže, s. 23.

¹⁹⁰ Tamže.

¹⁹¹ Tamže, inv. č. 166, Ročný vykonávací plán práce S-ŠtB na rok 1971, vyhodnotenie AOČ S. ŠtB za I. polrok 1971, s. 17.

¹⁹² Do tejto kategórie zaradili príslušné orgány aj „protisocialistické vtipy“, čo bolo jadrom obvinenia a odsúdenia Jána L. Kalinu, autora zbierky 1000 a 1 vtip. O tomto prípade sa zmieňujeme na inom mieste.

¹⁹³ A ÚPN, KS ZNB hl. mesta Bratislavy a Západoslovenského kraja, S ŠtB Bratislava, B 8/II, šk. 6, inv. č. 166, Ročný vykonávací plán práce S-ŠtB na rok 1971, vyhodnotenie AOČ S. ŠtB za I. polrok 1971, s. 17-18.

¹⁹⁴ V roku 1991 bola rezolúcia zrušená, najmä niektoré arabské štáty sa však na ňu naďalej odvolávajú. <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/IP%20ARES46%2086.pdf> (cit. dňa 1.7.2024).

¹⁹⁵ A ÚPN, S ZNB Hlavného mesta Bratislavy a Zs. kraja, S ŠtB Bratislava, B 8/II, šk. 8, inv. č. 201, Ročný vykonávací plán práce správy ŠtB na rok 1975, s. 35.

¹⁹⁶ Množstvo ďalších príkladov prináša Alena Heitlingerová (2007; 2006b).

¹⁹⁷ V osobnom rozhovore L. Lesná doplnila: „*Vyšli sme von a som sa spýtala, že čo to má za preukaz, niečo také. A ona mi odpovedala: ‚Vieš čo, ani nechci vedieť.‘ Takže neviem. Nedožvedela som sa. A taká som jej bola povďačná, že nemala som dôvod sa vypytovať, no nejaká eštebáčka to musela byť.*“ (G2, 1956/22, AA)

¹⁹⁸ Z pochopiteľných dôvodov neuvádzame bližšie identifikačné podrobnosti.

¹⁹⁹ <http://web.quick.cz/pr/history/pouceni.htm> (cit. dňa 1. 7. 2024).

²⁰⁰ A ÚPN, S ZNB Hlavného mesta Bratislavy a Zs. kraja, S ŠtB Bratislava, B 8/II, šk. 6, inv. č. 166, Ročný vykonávací plán práce S-ŠtB na rok 1971, vyhodnotenie AOČ S. ŠtB za I. polrok 1971, s. 18.

²⁰¹ Predseda židovskej náboženskej obce.

²⁰² Židovský náboženský sobášny obrad pod baldachýnom „chupou“.

²⁰³ Rituál obriezky sa zvyčajne koná na 8 deň po narodení (zdravého) syna.

²⁰⁴ Zbožný školený žid vykonávajúci rituál obriezky.

²⁰⁵ Kvater (muž) prevezme od kvaterin (žena) novorodenca, a prinesie ho do miestnosti, kde sa má vykonať obriezka. Väčšinou ide o manželský pár, pocrtený touto úlohou, a ktorí slúžia ako „poslovia“ rodičov. V literatúre sa často stretáme s nie celkom správnym prekladom „krstný otec“, „krstná mama“.

²⁰⁶ A ÚPN, Bulletin kontrarozvedky 4/1972. Zkušenosti, analýza, teorie. Průběh a výsledky 28. světového sionistického kongresu v Jeruzalémě, s. 15.

²⁰⁷ O neznalosti židovskej problematiky u orgánov ŠtB svedčí napríklad aj uvádzanie názvu židovskej jedálne v agentúrnych správach ako „Koševovej jedálne“ na Zámockej ulici v Bratislave. Názov vznikol skomolením slova „kóšer“ či slangu „kóšerová“ jedáleň (pozn. autorov). Pozri: napr. A ÚPN, I. správa ZNB, I. S ZNB/M, r. č. 46909/020, s. 65. (Možno ich v tomto omyle inšpirovalo, že jeden z hrdinov známeho románu Mladá garda sa volal Oleg Koševoj.)

²⁰⁸ Purim – Sviatok lósov, 14. Adara. Oslavuje sa záchrana Židov kráľovnou Ester, manželkou perzského kráľa, pochádzajúcej zo židovského národa. Kniha Ester sa na sviatok Purim číta dvakrát. Je to veselý sviatok, rozdávať sa darčeky, deti majú karneval, nosia sa masky, hrajú sa divadelné predstavenia stvárnajúce udalosti v knihe Ester. (Pozri: Franek 2009: 65-66; Runnes 1992: 143)

²⁰⁹ V súvislosti s ňou bol S-ŠtB Bratislava v roku 1973 vytvorený signálny

zväzok PURIM na jedného z jej organizátorov. (A ÚPN, KS ZNB S ŠtB Bratislava, BA-A, arch. č. 22535)

²¹⁰ Tamže, pozri zoznam dokumentov.

²¹¹ Tamže, S ZNB Hlavného mesta Bratislavy a Zs. kraja, S ŠtB Bratislava, B 8/II, šk. 7, inv. č. 187, Ročný vykonávací plán S-ŠtB na rok 1973, Trojmesačné zhodnotenie pracovných výsledkov – zaslanie (27.6.1973), s. 3.

²¹² Tamže, I. správa ZNB, I. S ZNB/M, r. č. 15967, s. 66.

²¹³ Tamže.

²¹⁴ Tamže, r. č. 46909/0000, Zvodka sledovania 6.1.1978, s. 1.

²¹⁵ Tamže, s. 3.

²¹⁶ Tamže, Dôvodová správa z. 9. 8. 1979.

²¹⁷ Tamže, KS ZNB S ŠtB Bratislava, Agentúrne zväzky, arch. č. 88916.

²¹⁸ Tamže, arch. č. 63150.

²¹⁹ Tamže, arch. č. 70446.

²²⁰ <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1961/140/19730701.html> (cit. dňa 1. 7. 2024).

²²¹ A ÚPN, Bulletin kontrarozviedky zo dňa 26. mája 1970, s. 1. Do uvedeného čísla neboli zahrnutí tí československí občania, ktorí vycestovali do Juhoslávie alebo do Bulharska cez Juhosláviu. U nich sa neuplatňoval systém hraničných sprievodiek, čiže ich evidencia nebola možná.

²²² Vládne nariadenie 114/1969 zo dňa 8. 10. 1969, ktorým sa ustanovuje, v ktorých prípadoch sa môže vydanie cestovného dokladu odoprieť. Pozri tiež Vyhláška MV a MZV 115/1969 z 9. 10. 1969, ktorou sa upravuje platnosť vycestovacích doložiek.

²²³ Pri 34 897 osobách z uvedeného počtu ešte nebola potvrdená emigrácia (A ÚPN, Informační zpravodaj č. 3 z 26. 5. 1970, s. 3).

²²⁴ Len v období od 1. 1. 1968 – 31. 3. 1970 emigrovalo zo Slovenska 11 904 občanov. Z toho počtu bolo 7561 osôb zo Západoslovenského kraja, 1815 zo Stredoslovenského a 2528 z Východoslovenského kraja. (A ÚPN, XII. S ZNB, dočasne inventarizovaný fond, šk. 34, Správa o stave emigrovaných osôb, ktoré opustili bez povolenia územie SSR, 1970, s. 3.)

²²⁵ Tamže, Informační zpravodaj č. 1 zo dňa 25. apríla 1975, s. 18. Aj toto číslo hovorí o nesúhlase s normalizáciou s okupáciou republiky. Napr. po februárovom komunistickom prevrate v roku 1948 odišlo z republiky podľa ŠtB 25 345 občanov. (Tamže, Bulletin kontrarozvedky zo dňa 26. mája 1970, s. 1.)

²²⁶ Tamže, s. 2.

²²⁷ Tamže, Informační zpravodaj č. 1 z 31. 1. 1969, s. 2.; Tamže, S ZNB Hlavného mesta Bratislavy a Zs. kraja, S ŠtB Bratislava, B 8/II, šk. 4, Denné správy za rok 1968, č.j. 63-0020/01-68, pag. ceruzou 67, 69.

²²⁸ Tamže, XII. S ZNB, dočasne inventarizovaný fond, šk. 34, Navrátilci 1969, Správa o výsledkoch amnestie – predloženie, S-ŠtB Banská Bystrica, 3. 12. 1969, s. 1.

²²⁹ Tamže, Rozbor navrátilcov-amnestantov, ktorí využili amnestie prezidenta republiky zo dňa 27. 5. 1969 k návratu do ČSSR – zaslanie. S-ŠtB Bratislava, 3. 12. 1969.

²³⁰ Pokračovaním a vyvrcholením tohto procesu sú súčasné útoky zamerané proti štátu Izrael.

²³¹ Aby predišli sankciám, formálne tento dokument (ale aj iné prejavy kritiky ekologickej politiky strany) prezentovali ako prílohy k Zápisnici z členskej schôdze Základnej organizácie Slovenského zväzu ochrany prírody a krajiny č. 6. Bratislava nahlas, ale aj iné podobné prílohy sa šírili ústne, ale aj v samizdatových opisoch.

²³² Aj uvedené perzekúcie prispeli k tomu, že v sledovanom období sa v židovskej komunite častejšie využívali nábožensky striktné odmietané pohreby kremáciou (podrobnejšie Salner 2023a).

²³³ Zuzana Szatmáry, Facebook, 19. augusta 2017.

²³⁴ <https://dennikn.sk/4053619/pribehy-her-story-pripominau-ze-aj-zen-y-su-klucove-akterky-historie-hovori-sociologicka-gyrfasova/> (cit. dňa 22. 2. 2024).

²³⁵ <https://dennikn.sk/4053619/pribehy-her-story-pripominau-ze-aj-zen-y-su-klucove-akterky-historie-hovori-sociologicka-gyrfasova/> (cit. dňa 22. 2. 2024).

²³⁶ <https://www.tyzden.sk/casopis/12418/svet-fedora-gala-19/>, 17. 11. 2012 (cit. dňa 22. 2. 2024).

²³⁷ Podrobnejšie o Vyhlásení, jeho motívoch a reakciách reprezentantov komunity pozri Kritika&Kontext 1999/1; Salner 2019b: 206-208.

²³⁸ Jak dnes víme, nakonec se právě přestavba stala prostorem, kde došlo k definitivnímu rozpadu křehkého společenského konsensu, o nějž se komunistický režim opíral. (Pullmann 2022:18)

²³⁹ Vyhlásenie Slovenskej národnej rady a vlády SR k deportáciám židov zo Slovenska. Plné znenie textu uverejnil časopis *Kritika&Kontext*, 1999, 1: 22-23.

²⁴⁰ <https://www.zakonypreludi.sk/zz/1991-23#hlava2> (cit. dňa 19. 6. 2024).

²⁴¹ Slovenská republika ako prvá z postkomunistických krajín prijala zákon o zmiernení niektorých majetkových krívd spôsobených cirkvám a náboženským spoločnostiam pod č. 282/1993 Z.z. Neskôr ho upravil a doplnil zákon 503/2003 o navrátení vlastníctva k pozemkom a niektoré ďalšie doplnky.

²⁴² Pokusom vyrovnať sa s týmto obdobím je monografia P. Salnera (Salner 2018).

²⁴³ Židia mali ako jediná skupina z obyvateľov Československa umožnené vysťahovať sa legálnou cestou.

²⁴⁴ A ÚZŽNO Zápisnica o zasadnutí výboru Ústredného zväzu

židovských náboženských obcí v Bratislave, konanej dňa 14. 11. 1954. Podrobnejšie k tejto problematike pozri Salner 2019a: 95-97.

²⁴⁵ Pôsobili v mestách: Bratislava, Malacky, Dunajská Streda, Galanta, Horné Saliby, Nové Mesto nad Váhom, Piešťany, Senec, Trnava, Trenčín, Vrbové, Nitra, Bánovce, Hlohovec, Levice, Komárno, Nové Zámky, Topoľčany, Zlaté Moravce, Žilina, Čadca, Liptovský Mikuláš, Ružomberok, Banská Bystrica, Lučenec, Rimavská Sobota, Šafárikovo, Šahy, Košice, Kežmarok, Kráľovský Chlmec, Rožňava, Sečovce, Spišské Podhradie, Prešov, Bardejov, Humenné, Kapušany, Michalovce, Sobrance, Stropkov, Vranov (A ÚZZNO, Zápisnica ÚZZNO, november 1955).

²⁴⁶ Banská Bystrica, Bratislava, Dunajská Streda, Galanta, Komárno, Košice, Michalovce, Nitra, Nové Zámky, Prešov, Žilina. Odvtedy zanikla ŽNO v Michalovciach a naopak, pribudli obce v Rimavskej Sobote a v Trenčíne.

²⁴⁷ Po novembri sa v mnohých prípadoch ukázalo, že aj v zdanlivo bezpečnom a dôveryhodnom prostredí dokázala ŠtB získať svojich informátorov.

POUŽITÁ LITERATÚRA

- APOR, Péter. 2013: The Lost Deportations and the Lost People of Kunmadaras: A Pogrom in Hungary, 1946. *Hungarian Historical Review* 2, (Vol. 3), s. 566-604.
- AVINERI, Šlomo. 2011: *Zrození moderního sionismu*. Praha: Sefer.
- BARNOVSKÝ, Michal. 1993: *Na ceste k monopolu moci*. Bratislava: Archa.
- BARNOVSKÝ, Michal. 1998: Slovenské národné orgány v čase vyvrcholenia mocenskopolitických zápasov (jeseň 1947 – február 1948). In: Pekník, Miroslav (Ed.): *Slovenské národné rady*. Bratislava: Národné literárne centrum, s. 131-148.
- BARNOVSKÝ, Michal. 2005: Proces s takzvanými slovenskými buržoáznymi nacionalistami. In: *Politické procesy v Československu po roce 1945 a „Případ Slánský“*. Brno: Prius, s. 158-170.
- BEL, Matej. 1969: *Črty spoza mreží*. Bratislava: Epona.
- BERNFELD, Ján. 2004: *Prísaha občana Bernfelda*. Bratislava: SNM – Múzeum židovskej kultúry.
- BONDYOVÁ, Ruth. 2006: *Rodinné dedičství. Jména Židů v Čechách a na Moravě*. Praha: Nakladatelství Franze Kafky.
- BORSKÝ, Maroš. 2016: Úvod. In: Borský, Maroš, Švantnerová, Jana a kol.: *Znovuobjavené dedičstvo*. Bratislava: Menorah, s. 6-9.
- BÜCHLER, Robert Jehošua. 1998: Znovuoživenie židovskej komunity na Slovensku po druhej svetovej vojne. In: *Acta judaica Slovaca*, 4, s. 65-78.
- BÜCHLER, Robert Jehošua – FATRANOVÁ, Gila. 2009: Z histórie

slovenského židovstva. In: *Encyklopédia židovských náboženských obcí*. 1. zväzok A-K. Bratislava: SNM-Múzeum židovskej kultúry. Edícia Judaica Slovaca, s. 6-11.

BUMOVÁ, Ivica. 2006a: ŠtB a židovská mládež. Na príklade Západoslovenského kraja v rokoch 1969 – 1980. In: Salner, Peter (Ed.). *Židovská komunita po roku 1945*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, s. 67-100.

BUMOVÁ, Ivica. 2006b: Postoj ŠtB k emigrácii československých občanov v rokoch 1963 – 1983 (s dôrazom na Západoslovenský kraj). In: Luther, Daniel (Ed). *E/Migrácie a Slovensko*. Bratislava: Zing Print, s. 41-74.

BUMOVÁ, Ivica. 2006c: Predvolebný zápas na stránkach denníkov ČAS a PRAVDA (1945 – 1946). In: *Pamäť národa*, 4, s. 6-14.

BUMOVÁ, Ivica. 2007: Protižidovské výtržnosti v Bratislave v historickom kontexte. In: *Pamäť národa*, 3, III., 14 – 29. (http://www.upn.gov.sk/publikacie_web/pamat-naroda/pamat-naroda-03-2007.pdf)

BUMOVÁ, Ivica. 2008: Židovská komunita po roku 1945: snaha o občiansku a sociálnu rehabilitáciu. Vrzgulová, Monika – Richterová, Daniela (Eds.). *Holokaust ako historický a morálny problém v minulosti a v súčasnosti*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, s. 44-66.

BUMOVÁ, Ivica. 2009: Official anti-semitism in Slovakia after the Second world war (1945 – 1951) In: Tydlitánová, Viera – Hanzová, Alena (Eds): *Anatomy of Hatred: Essays on Anti-Semitism*. Plzeň : Západočeská univerzita, s. 38-46.

BUMOVÁ, Ivica. 2010: Povoynové pomery židovskej komunity na Slovensku a emigrácia Židov do Palestíny/Izraela v rokoch 1945 – 1953. In: Vrzgulová, Monika (Ed.). *Reflexie holokaustu*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, s. 16-35.

BUMOVÁ, Ivica. 2012: Židia – spoločnosť – politika (Slovensko 1945 – 1948). In: *Slovenský národopis*, 23, s. 165-174.

BUMOVÁ, Ivica. 2014: Tajná správa o Slovensku. Dokument z prostredia českých štátnobezpečnostných zložiek. In: *Slovenský národopis*, 62, 1, s. 59-70.

BUMOVÁ, Ivica. 2016: Obraz židov v dobovej tlači v rokoch 1945 – 1948. Denníky Čas a Pravda. In: Vrzgulová, Monika – Kubátová, Hana (Eds.): *Podoby antisemitizmu v Čechách a na Slovensku ve 20. a 21. stoloťí*. Praha: Karolinum, s. 97-118.

BUMOVÁ, Ivica. 2017: Traumy povojnovej Bratislavy. In: *Národy, města, lidé, traumata*. Edícia: Urbánní studie sv. 12. Praha: FHS Univerzity Karlovy, s. 61-70.

BÚTORA, Ivan. 2011: Kto zbúral Podhradie? In: Nižňanský, Eduard – Bútor, Ivan a kol.: *Stratené mesto Bratislava – Pozsony – Pressburg*. Bratislava: Marenčin PT, s. 11-154.

BÚTORA, Martin. 2004: *Odklínanie. Texty z rokov 1967 – 2004*. Bratislava: Kalligram.

CICHOPEK-GAJRAJ, Anna. 2014: *Beyond Violence. Jewish Survivors in Poland and Slovakia, 1944 – 1948*. Cambridge: University Press.

CODDINGTON, Andrea. 2010: *Židovka*. Bratislava: Ikar.

COHN, Avraham Romi – CIACCIO, Leonard. 2017: *Prežil, aby odriekal kadiš*. Bratislava: Marenčin PT.

ERENBURG, Ilja. 1966: *Ludia, roky, život*. Zväzok 3. Bratislava: Tatran.

FATRANOVÁ, Gila. 2007: *Boj o prežitie*. Bratislava: Múzeum SNM – Múzeum židovskej kultúry.

FILIPPI-CODACCIONI, Ange-Marie – FRAGONARD, M. – GAUTHIER, Y. – ROGUES, P.-A. 1991: *Dějiny 20. století. Encyklopedie politického, ekonomického a kulturního dění*. Praha: Mladá fronta.

FRANEK, Jaroslav. 2009: *Judaizmus. Kniha o židovskej kultúre, histórii a náboženstve*. 4. vydanie. Bratislava: Marenčin PT.

FRANKL, Peter – FRANKL, Pavel. 2008: *Židia v Žiline*. Žilina: Edis.

FUKUYAMA, Francis. 2007: *Konec dějin a poslední člověk*. Praha: Rybka Publishers.

GÁL, Fedor. 2012: *Několik dnů*. Praha: Akademie.

GROSS, David. 1932: Zionistisches Leben in Bratislava. In: Gold, Hugo (Ed.): *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart*. Brünn: Jüdisches Verlag, s. 141-146.

GROSS, Jan T. 2006: *Fear: Anti-Semitism in Poland after Auschwitz: an Essay in Historical Interpretation*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

GROZNEROVÁ, Viera. 2009: *Symetrie života. Příběh o emigraci, židovství, i lásce ztracené a znovu nalezené*. Praha: Mladá fronta.

GRÜNHUT, Aron. 2015: *Katastrofa slovenských Židov. Vzostup a zánik bratislavských Židov*. Bratislava: Marenčin PT.

GULA, Marián – VALIŠ, Zdeněk. 1994: Vývoj typologie svazků v instrukcích pro jejich evidenci. In: *Securitas Imperii: Sborník k problematice bezpečnostních služeb*, 2, s. 117-150.

GYARFÁŠOVÁ, Oľga. 2023: *Ako sme žili v rokoch normalizácie. Rozhovory s aktérkami spoločenstva vzdoru*. Bratislava: Aspekt.

HALLON, Ľudovít. 2011: Česi v Bratislave 1918 – 1945. In: Nižňanský, Eduard – Bútora, Ivan a kol.: *Stratené mesto Bratislava – Pozsony – Pressburg*. Bratislava: Marenčin PT, s. 179-192.

HALLON, Ľudovít – SABOL, Miroslav – FALISOVÁ, Anna. 2011: *Vojnové škody a rekonštrukcia Slovenska 1944 – 1948. (Hospodárstvo, infraštruktúra, zdravotníctvo)*. Bratislava: Historický ústav.

HEITLINGEROVÁ, Alena. 2006: Emigrácia a postoje k domovu v povojnovej generácii československých Židov. In: Salner, Peter (ed.): *Židovská komunita po roku 1945*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, s. 101-118.

HEITLINGEROVÁ, Alena. 2007: *Ve stínu holocaustu a komunismu. Čeští a slovenští židé po roce 1945*. Praha: G+G.

HIMKA, John-Paul – MICHLIC, Joanna Beata. 2013: *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. University of Nebraska Press.

HLAVINKA, Ján. 2005: Židovská komunita pod kontrolou. Štátna bezpečnosť a židovské náboženské obce na východnom Slovensku v prvej dekáde „normalizácie“. In: *Pamäť národa*, č. 2, s. 20-32.

HORNIK, Solomon. 1932: Misrachi in Pressburg und in der Slowakei. In: Gold, Hugo (Ed.): *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart*. Brünn: Jüdisches Verlag, s. 147-150.

ILTIS, Rudolf (Ed.). 1959: *Die aussäen unter Tränen, mit Jubel werden sie ernten*. Prag: Zentral Kirchenverlag.

JABLONKOVÁ, Chana. 1998: Izrael a Židia zo Slovenska. In: *Acta Judaica Slovaca*, 4, s. 163-186.

JANKECH, Juraj. 2017: *Židovská otázka na Slovensku (1945 – 1953). Repatriácia a emigrácia slovenského židovstva v rokoch 1945 – 1949*. Banská Bystrica: Bellianum.

JANOVIC, Tomáš. 2007: *Humor ho! Rozhovory s Jánom Štrasserom a iné texty*. Bratislava: Marenčin PT.

JELINEK, Ješajahu Andrej. 1998: Zachráň sa, kto môžeš! Židia na Slovensku v rokoch 1944 – 1950. In: *Acta Judaica Slovaca*, 4, s. 91-120.

JELÍNEK, Andrej Ješajahu. 2009: *Dávidova hviezda pod Tatrami. Židia na Slovensku v 20. storočí*. Praha: Vydavateľstvo Jána Mlynárika.

KALINA, Ladislav J. 1994: Súdruh Hospodin, prečo? In: Obzri sa s úsmevom. (Kapitolky z autobiografománie 12.) *Mosty*, 3. 5. 1994, s. 11.

KALINA, Ján L. 2004: *Odpočívaj v pokoji čiže Basa story*. Bratislava: Marenčin PT.

KALINA, Ján L. 2019: *Tisíc a jeden vtíp po 50 rokoch. Učebnica v-tipológie a ž'artizmu*. 3. prepracované a doplnené vydanie. Bratislava: Slovart.

KALINOVÁ, Agneša – JURÁŇOVÁ, Jana. 2012: *Mojich 7 životov. Agneša Kalinová v rozhovore s Janou Juráňovou*. Bratislava: Aspekt.

KAMENEC, Ivan. 1999a: Protižidovský pogrom v Topoľčanoch v septembri 1945. In: *Studia Historica Nitriensia* 8, s. 85-99.

KAMENEC, Ivan. 1999b: Správa o pogrome. Topoľčany, september 1945. In: *OS (Fórum občianskej spoločnosti)*, 9, s. 29-31.

KAMENEC, Ivan. 2000: Správa o pogrome. In: KAMENEC, Ivan. *Hľadanie a blúdenie v dejinách*. Bratislava: Kalligram, s. 373-383.

KANDERT, Josef. 1993: Rodinné hodnoty v menícím se Československu. In: *Český lid*, 80, s. 1-7.

KAPLAN, Karel. 1992: *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*. Praha: Mladá fronta.

- KAPLAN, Karel. 1993: *Nekrvavá revoluce*. Praha: Mladá Fronta, Edice Archiv.
- KAPLAN, Karel. 2009: *Kronika komunistického Československa. Klement Gottwald a Rudolf Slánský*. Brno: Barrister & Principal.
- KAPLAN, Karel. 2015: *Protistátní bezpečnost 1945 – 1948*. Praha: Plus.
- KAPLAN, Karel. 2022: *Mám, co jsem si zasloužil. Zpráva o zavraždění Rudolfa Slánského a spol.* Praha: Kniha Zlín.
- KOHÚT, Leo. 1995: *Tu bola kedysi ulica*. Bratislava: Q111.
- KORNFELD, Tibor. 2014: *Bolo raz jedno židovské mesto Dunajská Streda*. Dunajská Streda: Agentúra Radko.
- KOVÁČ, Dušan. 1998: *Dějiny Slovenska*. Praha: NLN.
- KOVÁČ, Dušan. 2024: *Dejiny Slovenska*. Praha: NLN.
- KOVÁLYOVÁ, Heda. 1992: *Na vlastní kůži*. Praha: Academia.
- LANGEROVÁ, Žo. 2007: *Vtedy v Bratislave. Môj život s Oskarom L.* Bratislava: Marenčin PT 2007.
- LÁNIČEK, Jan. 2013: *Czechs, Slovaks and the Jews, 1938-48: Beyond Idealisation and Condemnation*. Publisher: Palgrave Macmillan UK.
- LAQUEUR, Walter. 2007: *Mění se tvář antisemitismu – od starověku do dnešních dnů*. Praha: NLN.
- LETZ, Róbert. 2021: *Slovenské dejiny VI. 1945 – 1992*. Bratislava: Literárne informačné centrum.
- LIPTÁK, Ľubomír. 2003: Slovensko v 20. storočí. In: Mannová, Elena (Ed.): *Krátke dejiny Slovenska*. Bratislava: AEP, s. 236- 330.
- LONDÁKOVÁ, Elena. 2002: Nevinní vinníci – obžalovaní a ich obeť: Odras kampane proti „buržoáznym nacionalistom“ v slovenskom kultúrnom živote. In: *Soudobé dějiny*, 9 (3-4), s. 476-494.
- LÖBL, Eugen. 1968: *Svedectvo o procese s vedením protištátneho sprisahaneckého centra na čele s Rudolfom Slánskym*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry.
- LUTHER, Daniel. 2004: Česká komunita v Bratislave 20. storočia. In: Luther, Daniel – Salner, Peter (Eds.): *Menšiny v meste*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, s. 9-56.

- LUTHER, Daniel. 2018: *Bratislava Česko-Slovenská. Putovanie z monarchie do Slovenského štátu*. Bratislava: Marečin PT.
- MANNOVÁ, Elena (Ed.) 2003: *Krátke dejiny Slovenska*. Bratislava: AEP.
- MARGOLIOVÁ-KOVÁLYOVÁ, Heda. 1992: *Na vlastní kůži*. Praha: Akademie.
- MEDVECKÝ, Karol Anton. 1930: *Slovenský prevrat*. Bratislava: Komenský.
- MEDVECKÝ, Matej. 2011: *Za červené Slovensko. Štátna bezpečnosť a politické spravodajstvo na Slovensku v rokoch 1945 – 1948*. Bratislava: ÚPN.
- MIELCARKOVÁ, Jana. 2016: *Ludia z Kile. Rozhovory Jany Mielcarkovej*. Bratislava: Židovský kultúrny inštitút, ŽNO Bratislava.
- MLYNÁŘ, Zdeněk. 1990: *Mráz přichází z Kremli*. Praha: Mladá fronta.
- MOŽNÝ, Ivo. 2009: *Proč tak snadno... Některé rodinné důvody zamatové revoluce*. 3. vydanie Praha: Slon.
- PANCZOVÁ, Zuzana. 2017: *Konšpiračné teórie: témy, historické kontexty a argumentačné stratégie*. Bratislava: Veda.
- PANCZOVÁ, Zuzana. 2019: Konšpiračné teórie a holokaust: súčasné podoby popierania holokaustu v slovenských internetových zdrojoch. In: Hlavinka, Ján – Salner, Peter (Eds.): *Tábor smrti Sobibor. Dejiny a odkaz*. Bratislava: Marenčin PT, s. 167-200.
- PEŠEK, Jan a kol. 2003: *Aktéri jednej éry na Slovensku 1948 : 1989*. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška.
- PLEVZA, Viliam. 1991: *Vzostupy a pády: Gustáv Husák prehovoril*. Banská Bystrica: Tatrapress.
- PORJES, Ladislav. 2006: *Cenzurovaný život*. Praha: Fischann.
- PULLMANN, Michal. 2022: *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha: Scriptorium.
- RUNNES, Dagobert D. 1992: *Slovník judaizmu*. Bratislava: Danubiapress.

- RYBÁŘOVÁ, Petra. 2010: *Antisemitizmus v Uhorsku v 80. rokoch 19. storočia*. Bratislava: Pro Historia.
- RYCHLÍK, Jan. 2020: *Československo v období socialismu 1945 – 1989*. Praha: Vyšehrad.
- RYCHLÍK, Jan. 2024: *Dějiny Slovenska*. Praha: Vyšehrad.
- SALNER, Peter. 1993: Život s maskou. In: *Kultúrny život*, 3. – 10. 3. 1993, s. 6.
- SALNER, Peter. 1997: *Prežili holokaust*. Bratislava: Veda.
- SALNER, Peter. 1998: *Premeny Bratislavy 1939 – 1993. (Etnologické aspekty sociálnych procesov v mestskom prostredí.)* Bratislava: Veda.
- SALNER, Peter. 2000: *Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou*. Bratislava: Zing Print.
- SALNER, Peter. 2003: Židia na Slovensku 10 rokov po... In: *Listy*, 1, 7.
- SALNER, Peter. 2006: Emigrácie po roku 1945 a 1968 (na príklade židovskej komunity). *E/Migrácie a Slovensko* (zost. D. Luther). Bratislava: Zing Print, s. 75-94.
- SALNER, Peter. 2007a: *Budúci rok v Bratislave*. Bratislava: Marenčin PT.
- SALNER, Peter. 2007b: Zmeny hodnotových orientácií Židov na Slovensku po roku 1945 (na príklade emigrácie do Izraela v štyridsiatych, resp. v šesťdesiatych rokoch). In: Salner, Peter (Ed.): *Židovská komunita po roku 1945*. Bratislava: Ústav etnológie, s. 119-136.
- SALNER, Peter. 2007c: Židovská emigrácia zo Slovenska po auguste 1968. In: Luther, Daniel (ed.): *E/Migrácie a Slovensko*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, s. 75-94.
- SALNER, Peter. 2010: *Minulý rok v Jeruzaleme*. Bratislava: Marenčin PT.
- SALNER, Peter. 2015: The Jewish Community Museum as a Result of Civic Activities. In: *Slovenský národopis*, 4, s. 366-379.
- SALNER, Peter. 2016: *Židia na Slovensku po roku 1945. Komunita medzi vierou a realitou*. Bratislava: Veda.

SALNER, Peter. 2017: Židovská rodina v súčasnosti. In: Borský, Maroš a kol.: *Každá rodina má svoj príbeh*. Bratislava: Neinvestičný fond židovského kultúrneho dedičstva – Menorah, s. 9-20.

SALNER, Peter. 2018: *Židia na Slovensku po roku 1989. Komunita medzi budúcnosťou a minulosťou*. Bratislava: Veda.

SALNER, Peter. 2019a: *Judaizmus v tradícii a súčasnosti. Premeny židovskej komunity v 19.-21. storočí. Etnologický pohľad*. Bratislava: Veda.

SALNER, Peter. 2019b: Súčasné reflexie holokaustu na Slovensku. In: Hlavinka, Ján – Salner, Peter: *Tábor smrti Sobibor. Dejiny a odkaz*. Bratislava: Marenčin PT, s. 201-232.

SALNER, Peter. 2022: *Sedem (židovských) problémov. Sociálna kultúra židovskej komunity z pohľadu etnológie*. Bratislava: Marenčin PT.

SALNER, Peter. 2023a: *Prach alebo popol. Kremácia v židovskej komunite na Slovensku z pohľadu etnológie*. Bratislava: Marenčin PT.

SALNER, Peter (ed.). 2023b: *Chatam Sofer Veľký zázrak sa stal*. Bratislava: Marenčin PT.

SALNER, Peter – KVASNICA, Martin. 2012: *Chatam Sofer Memoriál (Zánik a obnova)*. Bratislava: Marenčin PT.

SCHWEBEL, Eva. 2019: *Nevráť sa (Fragmenty zo života)*. Bratislava: Marenčin PT.

SOFSKY, Wolfgang. 2006: *Řád teroru: koncentrační tábor*. Praha: Argo.

SOUKUPOVÁ, Blanka. 2016: *Židé v českých zemích po šoa. Identita poraněné paměti*. Bratislava: Marenčin PT.

SYRNÝ, Marek. 2010: *Slovenskí demokrati '44 – 48. Kapitoly z dejín Demokratickej strany na Slovensku v rokoch 1944 – 1948*. Banská Bystrica: Múzeum Slovenského národného povstania.

SYRNÝ, Marek – PEKÁR, Martin. 2017: Slovensko na prelome vojny a mieru. Sonda do medzinárodnopolitickej a vnútropolitckej situácie v roku 1945. In: Pekár, Martin – Simon, Attila – Tokárová, Zuzana (Eds.): *Cena víťazstva: Odvlečenie obyvateľov z územia Československa, Maďarska a Poľska do Sovietskeho zväzu v rokoch 1944 – 1945*. Šamorín – Košice: Fórum inštitút pre výskum menšín – Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, s. 9-22.

ŠIMEČKA, Milan. 2022: *Koniec nehybnosti*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku.

ŠIMEČKA, Milan. 2022: *Obnovenie poriadku*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku.

ŠIŠJAKOVÁ, Jana. 2008: Protižidovské nepokoje po druhej svetovej vojne – rok 1945 na východnom Slovensku. In: *Človek a spoločnosť* [online], 11, bez čísiel strán [<http://www.saske.sk/cas/archiv/2-2008/index.html>];

ŠIŠJAKOVÁ, Jana – ŠMIGEL, Michal. 2009: Protižidovské prejavy na východnom Slovensku v prvých povojnových rokoch (1945 – 1947). In: *Annales historici Presovienses*, 8, s. 197-217.

ŠMIGEL, Michal. 2007: Vraždy židov a komunistov na severovýchodnom Slovensku v roku 1945: Kolbasovská tragédia. In: *Acta historica Neosoliensia*, 10, s. 217-231.

ŠMIGEL, Michal. 2008: *Banderovci na Slovensku (1945 – 1947)*. Banská Bystrica: Katedra histórie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici.

ŠMIGEL, Michal. 2011: Protižidovské výtržnosti v Bratislave v rokoch 1946 a 1948. In: Medvecký, Matej (Ed.): *Fenoméni Bratislava*. Bratislava: Ústav pamäti národa, s. 251-273.

ŠKVARNA, Dušan (Ed.). 1997: *Lexikón slovenských dejín*. Bratislava: SPN.

ŠROMOVSKÝ, Martin 2015: *Židovská otázka na Slovensku (1945 – 1953): antisemitizmus a antisíonizmus v Československu (1948 – 1953)*. Banská Bystrica: Belianum.

ŠTEFANICA, Ján. 2017: *Kampaň proti slovenskému buržoaznému nacionalizmu*. Ostrava: Key Publishing s.r.o.

ŠTELMACHOVIČ BUMOVÁ, Ivica. 2018: Pogrom v Bratislave v dňoch 20. a 21. augusta 1948. In: *Axis mundi*, 13, 1, s. 2-13.

ŠTELMACHOVIČ BUMOVÁ, Ivica. 2019: *Síonisti a buržoazní nacionalisti v ŠtB. Prípád Oskar Valášek a spol. (1951 – 1963)*. Bratislava: Chronos.

ŠTRASSER, Ján. 2016: *František Mikloško. Rozhovory o dobe a ľuďoch*. Bratislava: Slovart.

- ŠVIHRAN, Ladislav. 2016: *Kto nám vládol*. Bratislava: Perfekt.
- TOMEK, Prokop. 2009: *Život a doba ministra Rudolfa Baráka*. Praha: Vyšehrad 2009.
- TRABALKA, Valerián. 1995: Židovská identita podľa Tóry. In: Salner, Peter (Ed.): *Židovská identita včera, dnes a zajtra*. Bratislava: Zing Print, s. 5-10.
- TÍŽIK, Miroslav. 2011: *Náboženstvo vo verejnom živote na Slovensku*. Bratislava: Sociologický ústav SAV.
- TURKOVÁ, Alžběta. 2012: *Židovská teologie a holocaust*. Praha: Karolinum.
- VRZGULOVÁ, Monika (ed.). 2002: *Videli sme holokaust*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku.
- VRZGULOVÁ, Monika. 2018: The Memory of the Return of Slovak Holocaust Survivors in Jewish and Non-Jewish Testimonies. In: *Judaica Bohemiae*, 53(2), s. 53-76.
- VRZGULOVÁ, Monika. 2020: Stále ťažké spomínanie. Roky 1938 – 1945 v kultúrach spomínania na súčasnom Slovensku. In: Salner, Peter (Ed.): *Holokaust okolo nás. Roky 1938-1945 v kultúrach spomínania*. Bratislava: Marenčin PT, s. 15-98.
- VRZGULOVÁ, Monika – KUBÁTOVÁ, Hana a kol. 2017: *Podoby antisemitizmu v Čechách a na Slovensku v 20. a 21. storočí*. Praha: Karolinum.
- VRZGULOVÁ, Monika (Ed.) – SALNER, Peter. 2020: *Dvojrozhovor o pamäti, etnológii, meste*. Bratislava: Marenčin PT.
- ZAVACKÁ Katarína. 2004: Slovenská národná rada v rokoch 1944 – 1948. In: Malý, Karel – Soukup, Ladislav (Eds.): *Vývoj práva v Československu v letech 1945 – 1989*. Praha: Karolinum, s. 606-633.
- ZAVACKÁ, Katarína. 2003: K tradícii nariadenia právomoci na Slovensku (II. časť). In: *Právny obzor*, 86, 1, s. 38-64.
- ZWEIG, Stefan. 1994: *Svet včerajška. Spomienky Európana*. Bratislava: Promo International.
- ŽIAK, Miloš. 2003: *Mrzáci studenej vojny*. Bratislava: Kalligram.

Pramene

DEUTSCHOVÁ, Piroška: *Písomné svedectvo Pirošky Deutschovej*. Bratislava: nedatovaný rkp.

EICHLER, Benjamin: *Príspevok k histórii Židov na Slovensku z doby druhej svetovej vojny až po október 1972*. Toronto: nedatovaný rkp.

GERO, Michael. 1989: *Erinnerungen*. Hamburg: nepublikovaný rukopis

HELEBRANDT, Robert. 1991: Konfrontácie. Prečo Áno. *Smena*, 30. 9. 1991, s. 3.

PÁRTOŠ, Andrej. 1945: Lekárom odsúdeným na smrť. Prednáška prednesená dňa 29. novembra 1945, v tatranskej sekcii, spolku proti TBC. Rukopis prednášky.

ŠAVEL, Martin A. 1991: Konfrontácie. Prečo Áno. *Smena*, 30. 9. 1991, s. 3.

Sčítání lidu v republice československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I. Praha: Státní úřad statistický 1.

Vyhlasenie Slovenskej národnej rady a vlády SR k deportáciám židov zo Slovenska. *Kritika&Kontext*, 1999, 1, 22-23.

Denníky ČAS a PRAVDA 1945 – 1947.

Internetové zdroje

<https://dennikn.sk/4053619/pribehy-her-story-pripominau-ze-aj-ze-ny-su-klucove-akterky-historie-hovori-sociologicka-gyarfasova/> (cit. dňa 22. 2. 2024)

<https://www.politickepocesky.cz/cs/osoba/langer-oskar-6UZIOR> (cit. dňa 22. 2. 2024)

<https://zivot.pluska.sk/rozhovory/koser-restauraci-u-nemame-ako-jedini> (cit. dňa 22. 2. 2024)

<https://www.tyzden.sk/casopis/12418/svet-fedora-gala-19/>, 17. 11. 2012 (cit. dňa 22. 2. 2024)

(<https://www.aspi.sk/products/lawText/1/11060/1/2/nariadenie-c-1-1944-zb-snr-o-vykonavani-zakonodarnej-vladnej-a-vykonnej-moci->

na-slovensku/nariadenie-c-1-1944-zb-snr-o-vykonavani-zakonodarn
ej-vladnej-a-vykonnej-moci-na-slovensku (cit. dňa 22. 1. 2023)

<https://www.aspi.sk/products/lawText/1/11709/1/2> (cit. dňa 17. 7.
2023)

<https://www.upn.gov.sk/data/pdf/zak-15maj-1942.pdf> (cit. dňa 19. 6.
2024),

<https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1945/33/> (cit. dňa
31.7. 2023)

(<https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1945-33>, (cit. dňa 16.2.2018)

<https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1946/128/19480428>
(cit. dňa 1. 8. 2023)

<https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1948/150/.html>, (cit.
dňa 17. 2. 2024)

<https://www.upn.gov.sk/data/pdf/ustava100-60.pd>. (cit. dňa 17. 2.
2024)

(<https://www.politickeprocesy.cz/cs/osoba/langer-oskar-6UZIOR>);
(cit. dňa 3. 5. 2024)

[https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1960/100/
19600711.html](https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1960/100/19600711.html) (cit. dňa 17. 2. 2024)

<https://ibadatelna.cz/cs/slovník/opusteni-republiky>. (cit. dňa 18. 3.
2020)

<http://web.quick.cz/pr/history/pouceni.htm> (cit. dňa 2. 7. 2024)

[https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-
4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/IP%20ARES46%2086.pdf](https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/IP%20ARES46%2086.pdf) (cit. dňa
1. 7. 2024)

[https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1961/140/
19730701.html](https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1961/140/19730701.html) (cit. dňa 1. 7. 2024)

<https://www.zakonypreludi.sk/zz/1991-23#hlava2> (cit. dňa 19. 6.
2024)

Archívy

Slovenský národný archív v Bratislave (SNA)

Archív Ústavu pamäti národa v Bratislave (A ÚPN)

Národní archiv České republiky (NA ČR)

Archiv bezpečnostních složek České republiky (ABS)

Archív Ústredného zväzu židovských náboženských obcí
(A ÚZZNO)

ZOZNAM SKRATIEK

AA – archív autora

ABS – Archiv bezpečnostních složek (ČR)

arch. č. – archívne číslo

arch. j. – archívna jednotka

A ÚPN – Archív Ústavu pamäti národa

A ÚZZNO – Archív Ústredného zväzu židovských náboženských obcí

ČSR – Československá republika

DS – Demokratická strana

i. č. – inventárne číslo

JOINT (JDC) – American Jewish Joint Distribution Committee; humanitárna organizácia, ktorá podporovala židov v diaspóre

f. – fond

GT – generálny tajomník

HIAS – nezisková humanitárna organizácia zameraná na pomoc utečencom

HSLS – Hlinkova slovenská ľudová strana

KSČ – Komunistická strana Československa

KSS – Komunistická strana Slovenska

KS ZNB S ŠtB – Krajská správa Zboru národnej bezpečnosti
Správa Štátnej bezpečnosti

MNV – Miestny národný výbor

MO VB miestne oddelenie Verejnej bezpečnosti

MŠaNO – Ministerstvo školstva a národnej osvety

MV – Ministerstvo vnútra

MZV – Ministerstvo zahraničných vecí
NA ČR – Národní archiv České republiky
NB – Národná bezpečnosť
nepag. – bez ručného označenia stránok číslami
pag. – paginácia (ručné označenie stránok číslami)
PV – Povereníctvo vnútra
r. č. – registračné čísla
rkp. – rukopis
sign. – signatúra
SNA – Slovenský národný archív
SNP – Slovenské národné povstanie
SNR – Slovenská národná rada
SOCHNUT – The Jewish Agency for Palestine / Israel
SR – Slovenská republika
SRP – Združenie fašistickým režimom rasove
prenasledovaných
sv. – svazek
SLOVÚC – Slovenský úrad pre veci cirkevné
S ŠtB – Správa ŠtB
S ZNB – Správa Zboru národnej bezpečnosti
šk. – škatuľa
ŠtB – Štátna bezpečnosť
ÚZŽNO – Ústredný zväz židovských náboženských obcí
ÚSC – Ústredný zväz sionistický
ÚP SNR – Úrad predsedníctva SNA
ÚV KSČ – Ústredný výbor Komunistickej strany
Československa
ÚV KSS – Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska
Zb. z. – zbierka zákona
ZNB – Zbor národnej bezpečnosti
ZSSR – Zväz sovietskych socialistických republík
ŽNO – Židovská náboženská obec

Peter Salner
Ivica Štelmachovič Bumová

POLITIKA a KOMUNITA

Obálka Marenčin Media
Fotografie Viera Kamenická, Peter Kozmon, Katarína Krajčovičová,
Peter Salner, archív ÚZŽNO, archívy autorov
Grafická úprava a sadzba Marta Blehová
Jazyková úprava Ingrid Kostovská

Vydal Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i., Bratislava
v rámci edície Etnologické štúdie ako svoju 60. publikáciu,
Katedra porovnávacej religionistiky, Filozofická fakulta
Univerzity Komenského v Bratislave
a vydavateľstvo Marenčin PT, spol. s r. o.
Jelenia 6, 811 05 Bratislava
marencin@marencin.sk, www.marencin.sk
ako svoju 1060. publikáciu v roku 2024
Prvé slovenské vydanie.
Tlač KASICO, a. s., Bratislava

ISBN 978-80-569-1192-1
DOI: <https://doi.org/10.31577/2024.9788056911921>

Táto monografia je Open Access publikáciou, jej používanie sa riadi
medzinárodnou licenciou Creative Commons Attribution 4.0 License
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).
Licencia CC BY sa nevzťahuje na použité fotografie